سنڌي ٻولي

لسانيات کان سماجي لسانيات تائين

ڊاڪٽر قاسم ٻگھيو

سنڌي ٻولي

لسانيات کان سماجي لسانيات تائين

(Studies in Sindhi Language, Linguistics,
Literature and Society)

سنڌي ٻولي

لسانيات کان سماجي لسانيات تائين

(سنڌي ٻولي، لسانيات، ادب ۽ سماج جو اڀياس)

ڊاڪٽر قاسم ٻگھيو

Sindhica
سنڌيڪا

كتاب نمبر

79

حق ۽ واسطا محفوظ

پهريون ڇاپو: 1998ع
ڪتاب جو نالو: سنڌي ٻولي: لسانيات کان سماجي لسانيات تائين
ليکڪ: ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي

ملهه: 130 رپيا

"Sindhi Boli
Lisaanyat Khaan Samaaji Lisaanyat Taeen"
(Sindhi Language: Linguistics to Socio Linguistics)
By: Dr. Qasim Bughio
Published by: Sindhica Academy, Karachi-74400
Ph: 7737290

حوالو

1ـ سنڌي ٻولي 2ـ لسانيات 3ـ سماجي لسانيات 4ـ ٻوليءَ ۾ فرق ۽ تبديلي 5ـ ٻوليءَ بابت حڪمت عملي ۽ رٿابندي 6ـ سماجيات 7ـ شاعري 8ـ ادب ۽ تنقيد 9ـ ٻگهيو، ڊاڪٽر قاسم 10ـ سنڌيڪا اڪيڊمي

لکپڙهه ۽ وي پيءَ ذريعي گهرائڻ لاءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي

B-24 نيشنل آٽو پلازه، مارسٽن روڊ
ڪراچي 74400

فهرست

پبلشر طرفان	نوراحمد ميمڻ	11
پيش لفظ	سراج	13
ٻه اکر	ڊاڪٽر هدايت پريم	21

لسانيات کان سماجي لسانيات تائين 25

سماجي لسانيات ۽ ٻوليءَ بابت غير لسانياتي مفروضا 40

پاڪستان ۾ ٻوليءَ جي رٿابندي ۽ سنڌي ٻولي 57

ٻوليءَ ۾ ڦير گهير/ تبديليءَ جي اڀياس لاءِ لسانياتي ڦرڻن جي چونڊ 73

شاعريءَ جو سماجي ڪارج 88

شاهه لطف الله قادري- اساسي شاعريءَ ۾ سندس سماجي، لسانياتي، فني ۽ فڪري اهميت 100

سچل ۽ سنڌي سماج جو اڀياس 115

اسان جو ثقافتي ورثو 124

معما: سماجياتي تاريخ جي اڀياس لاءِ لوڪ ادب جي هڪ اهم صنف 144

اختلاف راءِ جي اهميت 153

گهڻ ٻولي سنڌ ۾ سماجي لسانيات 160

سنڌي ٻوليءَ تي جديد انداز سان تحقيق جي ضرورت 178

ٻولي ۽ تعليم بابت عملي رٿابندي 198

سنڌي ٻوليءَ جو آئيندو ۽ اسان جون ذميواريون 219

قلم تازو	ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو	237

انتساب

پنهنجي محترم ۽ مهربانن پروفيسر محرم خان، شيخ اياز ۽ پروفيسر پيٽر ٽرڊگل (Peter Trudgill) جي نالي.

پروفيسر محرم خان، جنهن سنجيده علمي موضوعن تي پڙهڻ، لکڻ ۽ ابتدائي طور تنقيد ۽ تحقيق جي فن سان روشناس ڪرايو.

شيخ اياز، جنهن جي شاعري توڙي نثر جو اڀياس ۽ سمجهه سنڌين جي سماجياتي روين، تاريخ ۽ انساني عظمت ۽ آزاديءَ ڪان علاوه ٻوليءَ جي مامرن بابت تحقيق ۽ تنقيد جون نيون راهون کولي ڇڏيون.

پروفيسر پيٽر ٽرڊگل (Peter Trudgill)، جنهن جي ليڪچرن، مقالن، ڪتابن ۽ ذاتي ڪچهرين ۽ فڪري بحثن منهنجي لاءِ لسانيات ۽ ان سان لاڳاپيل سماجياتي مسئلن کي سمجهڻ جا نوان رستا کوليا ۽ ٻوليءَ جي سمجهه ۽ اهليت کي انسان جي بنيادي حقن ۽ روين بابت مامرن کي حل ڪرڻ خاطر ڪوشش لاءِ اُتساهيو.

پبليشر طرفان

انساني زندگي ۽ ان جي ڪارج بابت سوچ ويچار انسان جي طبعي خصلت رهي آهي ۽ منڍ کان وٺي انسان ان بابت سوچيندو آيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو انسان اوائلي دور کان وٺي پاڻ کي الاهياتي ۽ فلسفياڻي غور ۽ فڪر ۾ رڌل رکيو. اوائلي دور ۾ جيئن ته معلومات ۽ تجربن جا ڪي وسيع وسيلا انسان جي سامهون نه آيا هئا تنهن ڪري ان پنهنجي چوڌاري موجود فطرت جي مظاهرن کي ڏسي فطرت زندگي ۽ انهيءَ جي ڪارج بابت الڳ الڳ رايا قائم ڪيا. خدا تعاليٰ جي پيغمبرن ۽ سڌارڪن پاران انسان کي فطرت ۽ زندگي کي جاچڻ لاءِ دنيا جو مشاهدو ڪرڻ ۽ خدا جي بابت اجايا خيال ڇڏي سندس تخليق ڏانهن ڌيان ڏيڻ جو حڪم ڏنو ويو ۽ اهڙا حڪم آخري الهامي ڪتاب قرآن مجيد ۾ باربار آيل آهن. انهن حڪمن جي روشنيءَ ۾ مسلمان حقيقت جي ڳولها ۾ لڳي ويا ۽ انهن اسلام جي ابتدائي دور ۾ ئي طب، نباتات، فلڪيات، رياضي ۽ علم ڪيميا ۾ مشاهدن ۽ تجربن جا شاندار مثال قائم ڪري انساني زندگيءَ کي فعال رکڻ ۾ انهن شين جي مددگاريءَ کي واضح ڪيو. ليڪن فطرت ۽ زندگيءَ کي حسين روپ ۾ پسڻ جي لاءِ انهن شين کي ذريعي حيثيت ۾ رکيو ويو. پوءِ جڏهن مسلمانن وٽان انهن علمن جو يورپ جي طرف انتقال ٿيو ته انهن شين کي بذات خود مقصد جي حيثيت حاصل ٿي وئي.

يورپ جي ڏاهپ حقيقت ۽ شين جي انهيءَ معنوي تبديليءَ تي ڪنهن حد تائين پنهنجي بي چيني ڏيکاري، ليڪن هڪ ته اتان جي سياسي نظامن تي قابض ڌريون انهن تي حاوي رهيون ۽ ٻيو فطرت ۽ زندگيءَ جي حسن ۽ حقيقتن بابت هو ڪنهن به سامايل الاهياتي فڪر ۽ سوچ کان خالي هئا. انهيءَ ڪري سندن سوچون يورپ ۾ تبديليءَ وارين انهن ٽنهي پوين صدين ۾ انسانن کي وڏن نقصانن کان بچائي نه سگهيون.

اڻويهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ ويڙهه جي سنگين تجربن پوئين اڌ جي لاءِ نيون وٿون نروار ڪيون، جن سان علمن کي انسانن لاءِ موثر بنائڻ جون به ڪيتريون صورتون سامهون آيون. توڙي جو فطرت ۽ زندگي بابت علمن جي نئين تدوين نه ٿي تنهن هوندي به زندگيءَ سان لاڳاپيل فني ۽ سماجي علمن کي سائنس ڪري پڙهڻ جي رواج پيو جنهن سان انساني زندگيءَ لاءِ مددگار طبعي سائنسي علمن جو ربط

پيدا ٿيو. نتيجي ۾ سماجي طرح ڪيترين ئي چڱاين سامهون آيون.

ان جي برعڪس هتي اسان وٽ سماجي ۽ فني علمن کي سائنس ڪري پڙهڻ جو هيستائين به ڪو هوش ۽ خيال ئي ڪونهي. بلڪ جن علمن کي ٻاهر سائنس ڪري پڙهڻ جو آغاز ٿي چڪو آهي هتي ان تسلسل سان پاڻ ڪِندي هلڻ جو ڳمان به ڪونهي. ڪن ماڻهن کي يورپ ۾ وڃي اتان جي علمي ادارن مان سيراب ٿيڻ جو موقعو مليو ٿو ته (علامه آءِ آءِ قاضيءَ کي ڇڏي ڪري) ڪِنهن ۾ ڪِنهن اسان جي سنڌ جي سوسائٽيءَ ۾ ان جا فائدا سامهون نٿا اچن. انهيءَ جا اڪيچار سبب آهن. سڀ کان وڏو سبب هي آهي ته اسان جي زندگيءَ ۾ علم حاصل ڪرڻ جو ڪو اعليٰ نصب العين ڪونهي. بلڪ پنهنجي لاءِ رڳو هڪ روزگار جو ذريعو پيدا ڪرڻ آهي. ٻيو سبب هي آهي ته يونيورسٽين ۾ ڏنل ڊگري ماڻهوءَ ۾ استعداد پيدا ٿيڻ جي سند هوندي آهي. ان سند ملڻ کان پوءِ اصل ڪم ته بعد ۾ ڪرڻو هوندو آهي. پر اسان وٽ سند کان پوءِ "اصل ڪم" اصل ڪونه ٿيندو آهي. ٿيون هي ته اسان وٽ جنهن کي به ڪنهن علم جي سند ملي ته ٿي هو پنهنجي جاءِ تي ان علم جو اَپي خان ٻتجي ويهي ٿو. هينئر ان کي جيڪا ضرورت آهي ته هو پنهنجي علم سان لاڳاپيل ٻين علمن کي به پڙهي سو هرگز نٿو ٿئي. تاريخ وارو ماڻهو علم جاگرافي، علم نفسات، علم شهريت وغيره پڙهڻ جي لاءِ تيار ئي ڪونهي ۽ فزڪس وارو، تاريخ مذهب ۽ فلسفي کي هٿ لائڻ جي لاءِ تيار ئي ڪونهي. نتيجي ۾ ماڻهوءَ جي اڪيلي علم جو فائدو پيشي جي صورت سندس ذات کي ته ملي ٿو پر سوسائٽيءَ ۾ ان جا جوهر سامهون نٿا اچن.

مٿي ذڪر ڪيل علمي ترقيءَ جي تسلسل ۾ علم لسانيات کي هينئر يورپ ۾ هڪ سائنسي علم جي طور تي پڙهيو پيو وڃي. محترم ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو کي سماجي لسانيات جي هڪ موضوع تي لنڊن ۾ پي ايچ ڊي ڪرڻ جو موقعو مليو. ان جي روشنيءَ ۾ هن سنڌي ٻوليءَ جي مختلف موضوعن تي مضمون لکيا آهن. هي ڪتاب سندس انهن مضمونن جو مجموعو آهي. مختلف علمن تي اڪيڊمڪ ڪتاب ڇپڻ سنڌيڪا جي روايت آهي ۽ هي انهيءَ سلسلي جي ڪڙي طور پيش ڪندي اسان پنهنجي لاءِ خوشي محسوس ڪري رهيا آهيون.

نور احمد ميمڻ

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

پيش لفظ

مونکي اها ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي تہ منهنجي نوجوان دوست ڊاڪٽر قاسم ٻگهئي کهڙي سبب ۽ کهڙي حوالي سان پنهنجي هن سائنسي ۽ علمي تصنيف تي پيش لفظ لکڻ لاءِ حڪم ڪيو آهي. پيش لفظ اهڙن عالمن يا ماهرن کان لکائبو آهي جيڪي مصنف کان وڌيڪ علم وارا ۽ وڌيڪ لياقت وارا هوندا آهن يا گهٽ ۾ گهٽ اوتري علم ۽ لياقت وارا هوندا آهن جيترو علم ۽ جيتري لياقت مصنف رکندو آهي، ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو سماجي لسانيات ۾ ڊاڪٽريٽ ڪري آيو آهي، ۽ مون لسانيات کي هڪ موضوع (Subject) طور ڪنهن بہ سطح تي درسي يا رسمي تعليم (Formal Education) دوران ڪو نہ پڙهيو هو. (مون ايم. اي. معاشيات ۾ ڪئي.) ادب جي حوالي سان منهنجو ميدان (Arena) ڪهاڻي ۽ ناول (Fiction) رهيو آهي يا ڪالم نويسي ۽ مضمون نگاري ڪندو رهيو آهيان.

لسانيات سان منهنجو واسطو محض هڪ اتفاق هو ۽ ان اتفاق مون کي لسانياتي علم جي مختلف موضوعن ۽ شاخن جو ڳوڙهو اڀياس ڪرڻ تي مجبور ڪيو. ٿيو هيئن جو پنجاهہ واري ڏهاڪي ۾ ۽ سٺ واري ڏهاڪي جي ابتدائي سالن ۾ ٻوليءَ جي بڻ بنياد، ان جي سياسي ۽ سماجي تاريخ جي حوالي سان ڪي غير علمي، غير سائنسي ۽ جانبدارانہ مضمون (۽ پوءِ ڪتاب) ڇپجڻ شروع ٿيا. ان وقت سنڌ جا ماڻهو ۽ خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ جي اديبن جو لڏو ون يونٽ جي مخالفت ۾ ميدان ۾ ٽپي پيا هئا ۽ سنڌ جي وجود لاءِ ويڙهاند ۾ هڪ ڏر بڻجي ويا

هئا. ان جنگ جڏهن سنگين صورت اختيار ڪئي، تڏهن سنڌي ٻولي ٻه مرڪزي نقطو بڻجي وئي. ان جي انتها ان وقت تي جڏهن ووٽرن جي لسٽن جي سنڌيءَ ۾ ڇپجڻ لاءِ مظاهرا ٿيا. گرفتاريون ٿيون. هونئن ٻه سنڌ جي وجود جي جنگ جو هڪڙو حوالو اهو ٻه هو ته بينگال وانگر سنڌ کي ٻه هڪ پنهنجي قديم، سڌريل ۽ ترقي يافته زبان آهي ۽ ون يونٽ جو پهريون شڪار سنڌي ٻوليءَ کي بڻايو ويو. اينٽريقدر جو ريلوي اسٽيشنن جا هڪ صدي پراڻا نالا ٻه تبديل ڪيا ويا. ان جي مقابلي طور سنڌ جي اديبن ٻولي ۽ ادب کي وڌائڻ ويجهائڻ لاءِ ڏينهن رات جدوجهد ڪئي؛ جيترو ادب ان دور ۾ تخليق ٿيو. اوترو وري ڪڏهن ٻه نه ٿيو. ڪتابن ۽ رسالن تي بندشون پيون پر سنڌي اديب پنهنجي جدوجهد کان باز نه آيا.

اقتدار جي ڏٺين اهو سڀ ڪجهه اکين سان پئي ڏٺو، پر هنن کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته هن تيز ۽ تند وهڪري کي ڪيئن بند ٻڌجي. نيٺ ڪنهن "ڏاهي" هنن کي صلاح ڏني ته ان جو هڪڙو رستو اهو آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي سنڌي قوم پرستي جي حوالي طور استعمال ٿيڻ کان روڪجي، ۽ ان جو هڪڙو ئي ذريعو هو ته ڪن "عالمن" ۽ "ڏاهن" کي تيار ڪجي جيڪي هڪ طرف سنڌي ٻوليءَ جي اهميت، قدامت ۽ ترقي يافته حيثيت کي لائڻون ڪري ڏيکارين ته ٻئي طرف ان قوم پرستيءَ کي اسلام، پاڪستان ۽ قومي وحدت جو دشمن ثابت ڪجي، ۽ ايئن ڪرڻ ۾ مک اديبن کي ڪافر، ملحد، پاڪستان دشمن ۽ الائجي ڇاڇا ثابت ڪجي! هي جنگ جو هڪ نئون مورچو هو ۽ ان مورچي تان اهو ٻه طرفو حملو شروع ٿيو. "مجاهد" ميدان ۾ اچي ويا.

ائين سنڌي ٻوليءَ تي هڪ "عالمانه" حملو شروع ٿيو، ۽ ان جي بڻ بنياد، ان جي ترڪيبي حيثيت، ان جي سچائيءَ، ان جي تاريخ ۽ سياسي ۽ سماجي حيثيت جي باري ۾ "تخليقون" پيش ٿيڻ لڳيون. اهي محترم مصنف ۽ "ڏاها" تاريخ کان يقيناً واقف هئا. هنن کي خبر هئي ته

سنڌ جي تاريخ ۾ هڪڙو اهڙو دور آيو، جڏهن 1947ع کان اڳ ۾ نئين ڪنڊ جي آزادي لاءِ جدوجهد زور ورتو، ۽ اهو محسوس ٿيو ته اڳتي پوءِ انگريز هندستان مان هليا ويندا ۽ نئين ڪنڊ آزاد ٿيندو تڏهن سنڌ جي قوم پرست لڏي به پنهنجو موقف پيش ڪيو: چاليهن واري ڏهاڪي ۾ جڏهن آزاديءَ جا مختلف فارمولا پيش ٿيڻ لڳا، تڏهن سنڌي قوم پرستن اهو مطالبو ڪيو ته انگريزن سنڌ کي هڪ آزاد ملڪ طور فتح ڪيو هو، پوءِ انجي پويان ڪٿي چارلس نيپئر جي بدنيتي ۽ انڪل بازي جو ڪردار ڇو نه هجي. پر حقيقت اها هئي ته سنڌ 1843ع ۾ هڪ آزاد رياست هئي ۽ هاڻ جيڪڏهن هندستان کي ڪنهن علائقائي (Zonal) بنيادن تي آزاد ڪرڻ جي ڪا اسڪيم آهي ته ان رٿابنديءَ ۾ سنڌ کي بنهه الڳ حيثيت ملڻ گهرجي ۽ "آزاد سنڌ" سنڌين جو حق آهي هنن وٽ هڪ مضبوط ترين دليل هو جيڪو ناقابل ترديد تاريخي حقيقتن تي مبني هو ته سنڌ واحد "علائقو" آهي جيڪو صدين کان 1843ع تائين الڳ ملڪ هو. سنڌ جي پنهنجي منفرد تاريخ ۽ جاگرافي آهي، جنهن جي الڳ ۽ منفرد تهذيب کي سموري دنيا سڃاڻي ۽ تسليم ڪري چڪي آهي، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته ان کي پنهنجي الڳ ترقي يافته زبان آهي.

ائين سنڌي ٻولي ان وقت به سنڌي قوم پرستيءَ جو هڪ محور هو. ان محور کي ٽوڙڻ لاءِ ان وقت به هندو مذهبي شاونزم (Chauvinism) هڪ ڏر طور ميدان تي لهي آئي، ۽ سوين مضمون ۽ ڪتاب نهايت "علمي" ۽ "تاريخي" دستاويزن جي آڌار تي ڇپجڻ لڳا، جنهن ۾ اهو نظريو پيش ڪيو ويو ته سنڌ آريه- ورت جو حصو هئي، ۽ سنڌي ٻولي ڪا ايتري قديم يا سڌريل زبان ڪانهي، اها ته رڳو سنسڪرت جي هڪ بگڙيل پراڪرت جي به بگڙيل صورت "وراچڊ اپڀرنش" هئي. ان معنيٰ ۾ نه رڳو ايتري قديم ڪانهي، پر آرين جي ٻولي سنسڪرت جي تمام ويجهي زماني جي ڄائي آهي. ان ڪري سنڌ

جي آزادي جو بوليءَ جي آڌار تي مطالبو ڪو ايترو وزن نٿو رکي.

ان پس منظر ۾ جڏهن پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سنڌ کي "ون يونٽ" ۾ سلهاڙيو ويو، اردوءَ کي قومي ۽ سرڪاري زبان ٺهرايو ويو، ۽ يڪجهتيءَ جي نالي ۾ قوم پرستي هڪ ناقابل معافي ڏوهه بلڪ قابل تعزير گناهه بڻيو ۽ سرڪار نامدار "عالمن" ۽ "محققن" کي ان ڪم تي مامور ڪيو تہ اهي سنڌي قومپرستيءَ جي پاڙپٽڻ ۾ پنهنجي "علم"، "اپياس" ۽ "تحقيق" کي استعمال ڪن، ان جي بنيادي اساس (Fundamentals) کي مشڪوڪ بڻائي ڇڏين، تڏهن رفتہ رفتہ ڪيئي مضمون، رسالا ۽ ڪتاب ميدان ۾ اچڻ لڳا، جن ۾ سنڌ کي "باب الاسلام"، اردوءَ کي "پاڪستان جو جواز" ۽ قوم پرستيءَ (جنهن کي صوبائيت يا صوبائي عصبيت جو نالو ڏنو ويو) کي اسلام ۽ پاڪستان دشمنيءَ تي مبني تحريڪ طور پيش ڪيو ويو.

ان ئي سلسلي جي هڪ اهم ڪڙي، منهنجي نهايت لائق احترام دوست ۽ مڃيل استاد ۽ محقق، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا مضمون ڇپيا، جيڪي پوءِ ڪتابي صورت ۾ بہ تاليف ٿيا. سندس ڪتاب ۾ علمي رعب تاب اوج تي هو. هن صاحب اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ سنڌيءَ کي هڪ بوليءَ طرح پنهنجو وجود رهيو ئي ڪونهي، ۽ اها زبان بنهہ ويجهي تاريخ ۾ هڪ مڃيل زبان بڻي آهي. ان جو سنڌ جي قديم تهذيب جي آثارن يعني موهن جي دڙي مان لڌل بوليءَ سان ڪو واسطو ڪونهي، ان ڪري ظاهر آهي تہ اها قدامت جي دعويٰ نٿي ڪري. هونئن بہ موهن جي دڙي جي بولي سامي (Semetic) سٽ جي ڪا بولي آهي، ۽ اهوئي سبب آهي تہ هن وقت بہ سنڌي بوليءَ کي پنهنجا حرف علت (Vowels) ئي ڪونهن. هن "ڪڪڙ"، "گدڙ" جهڙن لفظن جو مثال ڏيئي چيو تہ ڏسو عربيءَ وانگر سنڌيءَ ۾ بہ حرف علت کانسواءِ لفظ ٺهي ٿا سگهن، ۽ ظاهر آهي تہ ان کي عربيءَ ئي ان جي موجوده صورت تي پهچايو آهي: عربيءَ جا سوين (ڪرڙ) لفظ

۽ محاورا انڪري ئي سنڌيءَ جي جوڙ جڪ ۾ نظر اچن ٿا.

ان سڀاڳئي مورچي ۽ محاذ تان محترم رشيد لاشاري صاحب، محترم علي نواز جتوئي صاحب، محترم سردار علي شاهه صاحب، محترم مولوي خير محمد نظامائي صاحب، محترم ڪريم بخش نظامائي صاحب ۽ ٻيا ڪيترا محترم صاحب سنڌي قوم پرستيءَ کي سائين جي ايم سيد، ابراهيم جويو صاحب، شيخ اياز، رسول بخش پليجي ۽ مون جهڙن "ملحدن" جي "اسلام دشمني" ۽ "پاڪستان دشمنيءَ" سان تعبير ڪرڻ لاءِ لاڳيتي جهاد ۾ مصروف ٿي ويا. انهيءَ "اسلام" ۽ "الحاد" جي ويڙهاند جي پويان ڪهڙيون قوتون هيون، انهن جي نشاندهيءَ جي به هاڻ ضرورت نه رهي آهي.

سو جڏهن سنڌي ٻوليءَ جي سماجي ۽ سياسي حيثيت ۽ ان جي قدامت ۽ انفراديت تي حملا ٿيا، تڏهن آءٌ به سندرو ٻڌي ميدان تي لهي پيس. لسانيات جي الف بي کان چامسڪي تائين گهٽوئي نور نچوئي مضمون لکيم ۽ نيٺ 1964ع ۾ "سنڌي ٻولي" ڪتاب ڇپايم، ان ڪتاب لکڻ جا محرڪ يقيناً تاريخي، سياسي ۽ سماجي هئا پر مون ڪوشش ڪئي ته انکي لسانيات جي مڃيل سائنسي اصولن ۽ حوالن سان مستند ڪتاب جي حيثيت ۾ پيش ڪريان. آءٌ ان وقت سرڪاري نوڪريءَ ۾ هوس ۽ ڪتابن کي پڙهڻ لاءِ يونيورسٽين جي لئبررين ۽ ٻين ڪتبخانن لاءِ وقت ڪڍڻو پوندو هوم. ڪي ڪتاب ته منهنجي پهچ کان به ٻاهر هئا ۽ فوٽو اسٽيٽ جي رسم اڃا ايتري شروع ڪانه ٿي هئي. بهرحال ڪوشش جي باوجود ان ڪتاب ۾ ڪوڙ ساريون اوڻايون ۽ خاميون رهجي ويون، ۽ هڪ طرح سان اهو ڪتاب اڻپورو هو. پر هڪڙي ڳالهه، جا ان ڪتاب جي ڇپجڻ کانپوءِ سامهون آئي سا اها ته سنڌي نوجوانن، ۽ خاص ڪري شاگردن ۾ سنڌيءَ جي قدامت، تاريخي حيثيت، لساني حسب نسب ۽ انجي سماجي ارتقا جو چاهه پيدا ٿيو، ۽ هڪ علم طور "لسانيات" جي موضوع کي يونيورسٽيءَ جي پوسٽ

گرئجوئيٽ ۽ ڊاڪٽريٽ جي تحصيل لاءِ آماده ٿيڻ لڳا. جيڪا ڳالهه منهنجي ڪتاب جيجون ڏن اڳ ڪاٺ هٺي، سنڌيءَ جي ان نئين حيثيت سنڌي ادب جي اوسر ۾ به مدد ڏني. ۽ اڳتي هلي سرڪاري سطح تي ان جي پذيرائيءَ لاءِ ميدان ٺهيو. اها ٻي ڳالهه آهي ته ان لاءِ جيڪي اهتمام ٿيا، ادارا قائم ٿيا يا اڳ ئي موجود ادارن ۾ وسعت آئي، تن کي اسان پاڻ، سنڌين جي روايتي سوڪڙ ۽ "ڪُل پيران دا خير" واري رويي جي ڪري، اتي اچي پهچايو آهي، جنان پاتال ٻنهه ويجهو آهي. جيڪا حالت هن وقت سنڌي معاشري جي آهي، جيڪا حالت سنڌي قومپرستيءَ جي آهي، سا ساڳي صورتحال اسان جي مڙني ادارن جي آهي.

ان پس منظر ۾، اهڙي پوئتي موٽ کائيندڙ معاشري ۾، جيڪڏهن قاسم ٻگهئي جهڙا لسانياتي علم جا ماهر سائنسي روايت جي آڌار تي، سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ تبديلين، ۽ انهن ڦيرين گهيرين کي معاشرتي تبديلين سان سندن لاڳاپي جي حوالي سان سمجهائڻ جا جتن ڪن، ۽ ٻوليءَ جي مستقبل لاءِ ادارن جي اهميت ثابت ڪن ته ڪين جس هجي. ڪجهه قدر اميد جاڳي ٿي ته ممڪن آهي ته سنڌي ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ جي سماجي ڪارج ۽ تاريخي اهميت کي وري محسوس ڪن، ۽ ڪنهن نئين جذبي سان ان جي بقا لاءِ اڳڀرا ٿين.

اسان جي هن نوجوان دوست لسانيات جي جنهن شاخ يعني سماجي لسانيات ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي آهي، اهو موضوع ارتقائي طرح اڃا نئون آهي، پر ان جي سائنسي ۽ علمي اهميت جي ڪري، اڳتي هلي ان جا معيار ۽ ماڻ ئي ٻولين کي انساني لاڳاپن جي حوالي سان نئين مرڪزيت ۽ اهميت ڏياريندا. جيڪڏهن ٻولي سماجي ڦير گهير سان تبديل ٿئي ٿي ته پوءِ ان ڳالهه تي غور ڪرڻ جي ضرورت آهي ته اهين ته ڪونهي ته ڇاڪاڻ ته اڄ جي دنيا ۾ سماجي لاڳاپا نئين "مواصلاتي دور" (Communication Age) جي ڪري تيزين سان تبديل ٿي رهيا آهن. پر سنڌي معاشرو ان عالمي رتقا کان

بنهـ پريءَ ڪٽيل (Isolated) آهي ان ڪري پين معاشرتي حاجن ڪانسواءِ اسان جي ٻولي بہ جمود جي سطح کان بہ پوئتي موٽي وڃي وڃڻ جي صورتحال تي پهچندي، بلڪل ائين جيئن ايسڪيمو (Eskimo) لوڪن يا ريڊ انڊين (Red Indian) لوڪن جي ٻولين وانگر فقط لساني تاريخ جي هڪ مثل ٻولي بڻجي ويندي. جيڪڏهن اسان ۽ اسان جي ادارن ان صورتحال کان بچڻ لاءِ ڪجهہ نہ ڪيو تہ پوءِ ٻوليءَ جي عدم وجود جي ڪري سنڌي معاشرو بہ عدم وجود جو مثال بڻجي ويندو، ان جا بہ ٻي سبب تہ ڊاڪٽر ٻگهيئي اشارن ۾ ڏسيا بہ آهن. هڪڙو تہ اسان جي پنهنجي پس ماندگي، ٻيو اسان جي ادارن جي تباهي ۽ غير سنجيدگي، ۽ ٽيون سنڌي ٻوليءَ سان عداوتن جا شعوري ۽ غير شعوري رويا، ۽ چوٿون اسان جو سائنسي ارتقا ڏانهن غير سائنسي رد عمل. اڄ جڏهن ڪامپيوٽر، اي ميل (E.Mail) ۽ انٽرنيٽ (Internet) جو زمانو آهي، تڏهن اسين مواصلاتي طرح اڃان ان سطح تي آهيون جو ڪنهن شادي غميءَ جو اطلاع هڪڙي ڳوٺ يا شهر کان ٻئي ڳوٺ تائين پهچائڻ لاءِ اٺ جي سواري، يا وڌ ۾ وڌ ڪنهن بس يا وئگن ۾ چڙهي اطلاع ڏيڻ جي سطح تي آهيون. اهڙي صورتحال ۾ مون جهڙو ماڻهو اهو چوي تہ سنڌي ٻولي بيشڪ قديم آهي، پنج هزار سال پراڻي آهي، منجهس هڪ فعال زبان طور سڀ خوبيون (يا خاميون؟!) موجود آهن پر جڏهن مواصلاتي سطح تي انساني لاڳاپن جي حوالي سان پٿر جي دور ۾، جمود جو شڪار ٿي مرڻ تي آهي، تڏهن قاسم ٻگهيئي جهڙو ماهر جڏهن اهو چوي تہ بلاشڪ اهي ڪمزوريون آهن پر سائنسي طرح جيڪڏهن اسين سنڌيءَ کي ارتقاجي سماجي علم سان ڳنڍي، ان کي مواصلات جي نئين عالمي نظام سان ڳنڍي سگهون ٿا، يا باوجود دشمنين ۽ عداوتن جي، اسين ان کي فعال ۽ زنده رکي سگهون ٿا، تڏهن قاسم ٻگهيئي جي ان رجائيت ۽ لياقت کي ساراهڻ کان رهي نٿا سگهون.

مون جيڪي قاسم ٻگھيئي جي هن ڪتاب مان پرايو آهي، سو هي آهي ته اڄو ته پٿر جي دور کان ڪامپيوٽر جي دور ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ايڏيون وڏيون پرانگهون پريون جو سماجي حوالي سان سنڌي معاشرو، هڪ معاشري طور، ايڪيهين صديءَ ۾ داخل ٿي سگهي ۽ نه اسين پنٺي رهجي وڃون، ۽ نه اسان کي ڪو الزام ڏي ته ٻيلي، سنڌي ٻولي ڇاڪاڻ ته غير موافق حالتن، پنهنجن جي لاپرواهين، ۽ ٻين جي عداوتن ۽ دشمنين جو شڪار هئي، ان ڪري سندس ڳالهائڻ، لکڻ ۽ پڙهڻ وارا همت هاري ويٺا، ۽ ان ڪري مري وئي!.

سنڌي ٻوليءَ جي ان حيات ۽ جيئري رهڻ جي جبلت جي حوالي سان قاسم ٻگھيئي جو هي ڪتاب هڪ اهم دستاويز آهي، ۽ ان کي، ڪن غير اهم اوڻائين جي باوجود، هڪ اهڙي حيثيت حاصل آهي، جنهن کي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. شل اسان جا پيا استاد به هن جهڙي محنت ڪن، ۽ سائنسي بنيادن تي سنڌيءَ کي ان لائق بڻائين جو ان لاءِ اها هام هڻي سگهجي ته هائو ٻيلي، هيءَ زبان زنده رهڻ لاءِ ئي وجود ۾ آئي هئي.

سراج

12 نومبر 1997ع

ٻه اکر

لسانيات، يعني ٻولين جي سائنس اسان وٽ ڪڏهن شجر ممنوع قرار ڏنل هو، سو هاڻ نهايت دلچسپ وٽندڙ ۽ نهايت ئي اهم موضوع بڻجي پيو آهي، ٻولين تي سائنسي انداز سان سوچ ويچار ڪري ٻولين جي مختلف خوبين ۽ خصوصيتن تي روشني وجهڻ وارو علم اڄ نهايت اهم ڪردار ادا ڪري ٿو. هن علم کي جديد دنيا ۾ نهايت گهڻي اهميت ملي چڪي آهي ۽ سڄي دنيا جي تقريباً سمورين يونيورسٽين ۾ لسانيات جو شعبو خود مختيار حيثيت ۾ قائم ٿيل آهي. بدقسمتيءَ سان اسان جهڙن ملڪن ۾ ائين نه آهي، سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي نصاب ۾ ادب سان گڏو گڏ فقط ٻه ڪورس لسانيات جا ايم اي فائنل تي رکيل آهن. هي ڪورس پڙهائڻ جي ذميواري ڊاڪٽر قاسم ۽ آئون سر انجام ڏئي رهيا آهيون، جڏهن ته اسان کان اڳي ڊاڪٽر الانا ۽ پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب جن هيءَ ذميواري سنڀاليندا رهيا هئا.

نهايت خوشيءَ ۽ فخر جي ڳالهه آهي ته سنڌ جو نوجوان ليکڪ ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو برطانيه جي ايسڪس يونيورسٽي مان لينگويج ۽ لنگئسٽڪس ۾ پي ايچ ڊي ڪري آيو آهي. هن اچڻ کان پوءِ ۽ اڳ ٻه لسانيات ۽ ان سان لاڳاپيل ڪجهه موضوعن تي مقالا لکيا هئا. جيڪي هن ڪتاب ۾ شامل آهن. سندس هي مضمون ۽ انٽرويوز جيئن ئي رسالن ۾ ڇپيا، تيئن ئي سنڌ جي نوجوانن جو ڌيان سنڌي ٻوليءَ ڏانهن ڇڪيو ۽ ڪيترائي ٻيا مضمون لکجي پڌرا ٿيا، اهڙي هڪ لهر ابري جنهن نوجوانن جو ذهن ولوڙي رکيو آهي. هاڻ اها اميد ڪري سگهجي ٿي ته

لسانياتي موضوعن کي نوان گس ۽ گهيڙ ملندا ۽ چڱو ئي مطالعاتي مصالحو تيار ٿيندو، جيڪو سنڌ جي نئين نسل لاءِ مشعلِ راهه ثابت ٿيندو. ڊاڪٽر قاسم ٻگهيي جو دلپسند موضوع سماجي لسانيات آهي، جيڪا لسانيات جي هڪ اهم شاخ آهي. ٻوليءَ جو سماج سان تعلق جي باري ۾ هو چٽائيءَ سان چوي ٿو ته: ”ٻولي ۽ ان جو استعمال يعني ڳالهائڻ ئي شايد اهو سماجي تحفو آهي، جيڪو انسان کي ٻين جاندارن کان الڳ ۽ معتبر ظاهر ڪري ٿو. ماڻهپي ۽ انسان کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ٻوليءَ جي قدرت ۽ ڪيفيت کي سمجهون، جيڪا اسان کي ماڻهو بڻائي ٿي. ڪيترن ماڻهن جي مذهبي عقيدن، مفروضن ۽ فلسفي مطابق ته اها ٻولي ئي آهي جيڪا انساني زندگي ۽ طاقت جو ذريعو آهي.“

سنڌي ٻوليءَ تي مختلف ٻولين جا اثرات جڳن کان ٿيندا اچن ٿا. ٻوليءَ جي تاريخن ۾ اهو هڪ فطري امر آهي ته ٻولين ۾ تبديليون واقع ٿين ٿيون. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر قاسم پنهنجي راءِ وڏي واڪ ڏني آهي: ”مثال طور هتي جيڪڏهن آئون اهو چوان ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ موجوده تبديلي يا ڦير ڦار کي معروضي سياسي ۽ سماجي حالتن جو ڪارڻ ڄاڻائيندي ان تي ته سمجهان ۽ انهن کي عيب نه پر ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ شمار ڪيان ٿو ته جيڪر ڪيترائي ٻوليءَ سان جذباتي وابستگي رکندڙ، ٻوليءَ کي خالص رکڻ جا حامي ۽ ٻاهرئين اثرن کي قبول نه ڪندڙ يا وري اڌو ڳابرو لساني تعليم رکندڙ عالم مچر جي پون ۽ مون تي سنڌي ٻوليءَ خلاف هجڻ جون فتوائون صادر ڪن.“

سندس اها راءِ ته ”سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ ڪجهه تبديليون ٻوليءَ جي ترقي آهي ۽ نه تنزلي“ تي سچ پچ ڪجهه عالمن جيڪي سنڌي ٻوليءَ تي ٿيندڙ خاص طور اردوءَ جي اثرات جي خلاف آهن، ڊاڪٽر قاسم ٻگهئي سان اختلاف ڏيکاريو آهي. سنڌي ٻوليءَ کي نج رکڻ جي مقصد لاءِ سنڌ ۾ ڪي حلقا ضرور موجود آهن. انهن کي قاسم صاحب

Purist سنڌي ٿيو. برطانيه ۾ انگريزي ٻوليءَ کي نج رکڻ لاءِ ٻڻ کي عالم هاءِ گهوڙا، ۽ دانهون ڪوڪون ڪري رهيا آهن. قاسم صاحب جي خيال ۾ سنڌ ۾ به سنڌي ٻوليءَ سان ساڳي حالت آهي. جيئن انگريزيءَ ۾ نوان نوان لفظ ۽ اصطلاح داخل ٿي رهيا آهن، تيئن سنڌيءَ ۾ نوان نوان لفظ ۽ اصطلاح ضرور شامل ٿيندا رهندا. ان کي ڪوئي روڪي نه سگهندو ۽ اها ٻوليءَ جي ترقي آهي ۽ تنزلي يا بگاڙو نه آهي. هن ڳالهه کي وڌيڪ واضح ڪرڻ لاءِ سندس هيءَ دليل ڏيان لهڻي: "جيڪڏهن ڪنهن قوم جي ترقي ۽ تبديليءَ سان ان جي زبان ۾ ترقي ۽ تبديلي نٿي اچي ته ان جو مطلب اهو ٿيو ته اها زبان ان قوم جون ضرورتون پوريون ڪرڻ جي اهل ثابت نه ٿي سگهي ۽ اها ٻولي ٻوءِ گهڻو وقت جيئرو رهي نه سگهندي..... خوشقسمتيءَ سان سنڌي ٻولي وقت ۽ حالتن مطابق پاڻ ۾ تبديلي آڻيندي هن وقت به پنهنجي ڳالهائڻ وارن جون سموريون ضرورتون پوريون ڪرڻ جي اهل آهي."

هن ڪتاب ۾ شامل مقالا نهايت گهڻي اهميت جا حامل آهن. جديد تحقيق جي روشنيءَ ۾ لکيا ويا آهن. هن تحقيق لاءِ وڏي جاکوڙ ۽ محنت مشقت سان معلومات (Data) گڏ ڪرڻ بعد چند چارٽ ڪري ڪن نتيجن کي اخذ ڪيو ويو آهي. هيءَ هڪ سائنسي رويو آهي جنهن کي مثال بڻائي ڪم ڪرڻ گهرجي. سنڌ جي نوجوان ذهن کي اهڙن نئي سائنسي لاڙن وسيلي فڪر جي روشن راهن طرف گامزن ڪري سگهجي ٿو.

ڊاڪٽر هدايت پريم
سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي

لسانيات کان سماجي لسانيات تائين

[گذريل ٽيهن سالن دوران علم لسانيات يعني ٻوليءَ جي علم جو زمان، مڪان، ڳهاڙيٽي ۽ مختلف شاخن جي حوالي سان ترتيبوار مطالعو وقت جي ضرورت ۽ وقتائتي فڪر جي حيثيت اختيار ڪري چڪو آهي. هن علم تيزيءَ سان پکڙجي ايتريقدر تہ مقبوليت حاصل ڪئي آهي، جو دنيا جون ڪيتريون ئي اهم يونيورسٽيون هن علم کي گريجوئيشن ۽ پوسٽ گريجوئيشن جي نصابن ۾ شامل ڪري مڪمل سَندون ڏئي رهيون آهن. ترقي يافتہ دنيا جي ابتڙ پاڪستان ۾ هن علم بابت اڃا تائين سنجيدگيءَ سان ڪونہ سوچيو ويو آهي. جيتوڻيڪ ڪجهہ يونيورسٽين ۾ هن جديد علم جي تربيت حاصل ڪيل ڪجهہ استاد موجود آهن، پر انهن يونيورسٽين ۾ بہ رڳو تعارفي لسانيات ئي پاڙهي وڃي ٿي ۽ ان جي تفصيلي، تشريحي مطالعي کان علاوه لسانيات جي ٻين اهم شاخن طرف ڌيان ڪونہ ٿو ڏنو وڃي.

ترقي يافتہ دنيا ۾ هن علم جي چرچي ۽ تحقيق سماجيات، نفسيات، فلسفي ۽ علم انسان جي ڄاڻن، استادن ۽ ڳالهہ ٻولهہ ۾ عيب، خرابي ۽ بي ترتيبي کي سڌارڻ جي ڪوشش ڪندڙ عالمن (Speech Therapist) کان علاوه ٻين ڪيترن ئي سماجي سائنس جي ماهرن کي احساس ڏياريو آهي تہ، ٻولي سندن ڪم ۽ زندگيءَ جي سمورين مصروفيتن ۾ تمام وڏي ۽ اهم جاءِ والاري ٿي. پر جڏهن انهن ان علم جي باري ۾ وڌيڪ ڪوجنا جي ڪوشش ڪئي تہ کين محسوس ٿيو تہ لسانيات جو موضوع ڳوڙهو، فني ۽ گهڻي قدر محدود قسم جو آهي.

هتي ڪوشش ڪئي وينديي تہ اهو ڳوڙهو ۽ فني مسئلو، تازين تحقيقن جي روشنيءَ ۾ چٽي ۽ غير فني (Non-technical) طريقي

سان پيش ڪري حل ڪيو وڃي. جيئن سماجي سائنس جي ماهرن کان علاوه عام پڙهندڙن کي بہ هن اهم موضوع بابت ڄاڻ ڏئي دلچسپي پيدا ڪري سگهجي. جنهن جا بہ چٽا ۽ سگهارا مقصد آهن: هڪ تہ، ٻوليءَ جي اهم حصن يعني شاخن تي ڏيان ڏئي ماضيءَ جي ورقن اٿلائڻ بدران، موجوده حالتون ۽ حال ۾ ٻوليءَ سان ۽ ٻوليءَ ۾ ڇاتي رهيو آهي جي کوجنا ڪرڻ: ۽ ٻيو تہ، ڪيئن لسانيات جي هن وقت تائين تسليم ٿيل خشڪ ۽ فني موضوع کي سماجي سائنس جي ٻين ضابطن (Disciplines) جهڙوڪ: سماجيات، نفسيات، فلسفي، ڳالهہ ٻولهہ ۾ مشق ذريعي سڌاري جي ڪوشش جي سگهيا جي ڳانڊاپي سان اپياس ڪري، عام سمجهہ لائق بڻائي، اهو تاثر ختم ڪرڻ آهي تہ هي سائنسي ۽ سماجي علم صرف چند مخصوص ڄاڻ رکندڙ ماڻهن جي لاءِ ئي مخصوص آهي. ٻين سماجي ۽ سائنسي علمن سان لاڳاپي وارن کي پڻ هن پاسي ڌيان ڏيڻ گهرجي. هتي پڙهندڙ کي علم لسانيات جي ڄاڻ ڏيڻ سان گڏ علم لسانيات کان سماجي لسانيات جي ارتقائي سفر جو اپياس مختصر طور پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.]

انساني ٻوليءَ جو گهرائيءَ سان اپياس ڪرڻ ۽ جائزو وٺڻ سان اسان ٻوليءَ جي ان سمجهہ، وصف يا تشريح کي وڃي ويجهو ٿيون ٿا، جنهن کي ڪي ماڻهو انساني جوهر چون ٿا: "خاص دماغي اهليت جيڪا صرف ماڻهوءَ ذانهن منسوب ڪري سگهجي ٿي" (Chomsky ،1972). ماڻهو جڏهن هڪبئي سان واسطي ۽ لهہ وچڙ ۾ اچن ٿا تڏهن اهي ڪٿي ڪجهہ بہ ڪن، کهڙو بہ عمل ڪن: راند کڏن، ويڙهاند ۾ مصروف هجن يا پيار محبت ونڊين، ڳاڏيون ٺهرائين يا ناهين، دوڪان هلائين يا ڪاروبار ڪن، گڏ سفر ڪن يا آفيسن ۾ ڪم ڪار دوران هڪ ٻئي سان رابطي ۾ اچن، اهي ڳالهائين ٿا. اسين ڳالهائڻ واري ٻوليءَ جي انهيءَ ڪائنات ۾ رهون ٿا. اسين پنهنجي دوستن ۽ دشمن، گهر جي ڀاتين ۽

لاڳاپي وارن، پنهنجي زالن ۽ مڙسن، پنهنجي پيارن، استادن ۽ شاگردن، مٽن مائٽن ۽ پاڙي وارن سان ڳالهايون ٿا. اسين بس ڊرائيورن، ڪنڊيڪٽرن ۽ صفا اڻ واقف ماڻهن سان به ڳالهايون ٿا. ۽ موت ۾ هر ٻيو ماڻهو به ڳالهائي ٿو. ريڊيو ٽيليويزن وڏيڪ ڳالهائين ۽ لفظن جي ٻرمار ڪن ٿا. مليل وقت جو گهڻو حصو اهي هڪ طرفو ڳالهائڻ ۾ گذارين ٿا. اسان جي زندگيءَ جون تمام گهٽ گهڙيون بغير ڳالهائڻ جي گذرن ٿيون، پر انهن گهٽ ۽ خاموش گهڙين ۾ به ٻولي اسان جي دماغ ۾ گردش ڪندي رهي ٿي. اسان سنڌين جو ته گهڻو وقت ڪچهرين ۾ گذري ٿو. جنهن ۾ پڻ ڳالهائڻ جو عمل جاري رهي ٿو. اسان مان گهڻا ننڊ (جنهن کي اڌ موت به چيو وڃي ٿو) ۽ خوابن ۾ به ڳالهائين ٿا يا انهن سان ڳالهايو وڃي ٿو. اڪثر ڪري اسان پنهنجي منهن به ڳالهائيندا آهيون. جڏهن ڪو ٻڌڻ ۽ جواب ڏيڻ وارو به موجود نه هوندو آهي.

ٻوليءَ جو اهو استعمال يعني ڳالهائڻ ئي شايد اهو سماجي تحفو آهي جيڪو انسان کي ٻين جانورن کان الڳ ۽ معتبر ظاهر ڪري ٿو. ماڻهپي ۽ انسان کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ٻوليءَ جي قدرت ۽ ڪيفيت کي سمجهون، جيڪا اسان کي ماڻهو بڻائي ٿي. ڪيترن ماڻهن جي مذهبي عقيدن، مفروضن ۽ فلسفي مطابق ته اها ٻولي ئي آهي جيڪا انساني زندگي ۽ طاقت جو ذريعو آهي. ڪيترن افريڪي ماڻهن جي عقيدي مطابق ته، نئون ڄاول ٻار (KUNTU) هڪ شيءِ وجود يا جِيوَ آهي، پر منتو (MUNTU) يعني ماڻهو نه آهي (Fromkin and Rodman, 1993:11) . صرف سکڻ واري عمل سان ئي جِيو ماڻهو يا انسان ٿئي ٿو. ان عقيدي مطابق ته اسين سڀ ماڻهو ان ڪري ٻٽياسين يا ليکباسين جو گهٽ ۾ گهٽ هڪ ٻولي ڳالهايون ٿا. جڏهن اسين ڪا ٻولي ڄاڻون ٿا ته اها ڳالهايون به ٿا ۽ اها ٻين ماڻهن کي سمجهه ۾ به اچي ٿي جيڪي اها ساڳي ٻولي ڄاڻن ٿا. ان

مان اهو ثابت ٿيو تہ اسان ۾ اها اهليت آهي تہ ڪجهہ آواز پيدا ڪيون. جيڪي ڪي مقصد ۽ مطلب ظاهر ڪن ٿا. جيڪي ساڳين آوازن ڪڍڻ وارن ڪي سمجهہ ۾ اچن ٿا.

هي تہ اسين ڳالهہ پيا ڪيون عام ٻڌندڙ ۽سمجهندڙ ماڻهوءَ جي پر ٻوڙا ۽ گونگا ماڻهو بہ تہ اشارن جي ٻولي سمجهن ٿا، بلڪل ائين جيئن ٻڌندڙ ماڻهو، ڳالهائجندڙ ساڳي ٻولي سمجهي ۽ ڳالهائي ٿو. اهڙي طرح هڪ ٻئي سان رابطو قائم رکي هڪ ٻئي کي پنهنجو مقصد ۽ مفهوم سمجهائي سگهجن ٿا. جانور بہ بغير ڪنهن ٻوليءَ جي هڪ ٻئي سان رابطو قائم رکن ٿا پوءِ ڀل اهو رابطو ٻي ربط اونايـن ۽ رڙين ذريعي هجي. جيڪي ماڻهو ٻوليءَ کي سطحي طرح ڏسي صرف رابطي جو ذريعو سمجهن ٿا، اهي دراصل سماج جي اصل حقيقتن کي لنوائي، ڪنهن خيالي ۽ تصوراتي دنيا ۾ رهڻ چاهين ٿا. ٻولي ئي ماڻهوءَ، گروهہ ۽ قوم جي سڃاڻپ جو ذريعو آهي. ٻوليءَ سان ئي سياسي ۽ معاشي مفاد وابستہ آهن ۽ جيڪڏهن ماڻهو سياسي ۽ معاشي مفادن تان هٿ ڪڍندو تہ انفرادي، گروهي، توڙي قومي حيثيت ۾ پنهنجي سڃاڻپ وڃائي ويهندو.

اوهان ڪير آهيو؟ ڪٿان آيا آهيو؟ اوهان جو نالو ڇا آهي؟ اوهانجو ڌنڌو ڪهڙو آهي؟ انهن سڀني سوالن جا جواب ڏيڻ لاءِ اسان کي ڳالهائڻو پوي ٿو ۽ ڪڏهن ڪڏهن اسان جي ڳالهائڻ جو انداز مٿين سوالن جا جواب مهيا ڪري ڇڏيندو آهي. تنهن ڪري ڳالهائڻ ذريعي پنهنجي ذاتي ۽ سماجي سڃاڻپ ڪرائي سگهجي ٿي.

هر ڪوئي ٻولي ڄاڻي ٿو. پنجن سالن جو ٻار بہ ڳالهائڻ ۽ سمجهڻ ۾ ايترو ئي آهي جيترو سندس ماءُ ۽ پيءُ. پر ڳالهہ ٻولهہ کي اڳتي وڌائڻ لاءِ جيڪا اهليت گهرجي ان کان ٻار توڙي ڪيترا وڏا ڳالهائڻ وارا اڻ واقف هوندا آهن ۽ اهو هر ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙ لاءِ چئي سگهجي ٿو. پوءِ ڀل اهو انگريز، عرب، فرينچ، جپاني، چيني، زولو،

هندي يا سنڌي هجي. ان ڳهربل اهليت کي ڪيترن ئي موضوعن ۽ شاخن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. مثال طور لفظن جي ڄاڻ. انهن جو استعمال ۽ ذخيرو، آوازي سرشتي جي ڄاڻ . لفظن جي معنائن ۽ استعمال جي پوري سڌ. لسانياتي ڄاڻ جي تخليقي قوت، جملي ۽ غير جملي جي واقفيت، ٻوليءَ جي استعمال ۽ اثرن جي ڄاڻ . جملن جي بناوت وغيره. انهن مڙني ضروري ضابطن ۽ شاخن جي چند ڄاڻ ۽ پهت ڀچار اندروني يا ساختي لسانيات (Internal Linguistics) جي مدّ ۾ اچي وڃي ٿي.

اڳ ڪيل وضاحت مطابق هتي لسانيات جي سا. ي تشريح کان علاوه ان کي سماج جي مختلف ماپن ۽ ماڻن سان لاڳاپي سماجي لسانيات جي وضاحت ۽ اهيمت ٻاهرين يا بيروني لسانيات (External Linguistics) جي حوالي سان ڪئي ويندي. بيروني لسانيات مان مراد آهي ٻوليءَ جي بناوت ۾ ڦير ڦهير يا تبديليءَ تي ٻوليءَ کان ٻاهر جا اثر. يعني سماجي نا برابري، سماجي طبقن، سماجي ڦيرڦار ۽ تبديلي کان علاوه سماج ۾ رهندڙ مختلف گروهن جي ٻوليءَ جو پنهنجي ضرورتن مطابق استعمال، جنهن ۾ گروهن جي ڪرت، ڌنڌو، تعليم، رابطا، رهائشي ۽ سماجي طور طريقا، جاگرافيائي بيهڪ، جنس، سفر ۽ سياحت کان علاوه ذرائع ابلاغ جا اثر بہ اچي وڃن ٿا.

ڳالهائڻ خود هڪ مڪمل تهذيب آهي. لفظ ڪيترو بہ اختلافي يا تڪراري هجي لاڳاپا رکي ٿو. وليم لابوف (Labov,1972) جي تجزيي مطابق تہ "انساني دنيا کان ڪٽيل ۽ اڪيلائيءَ (Isolation) ۾ پليل ٻار ٻولي استعمال ڪونہ ٿو ڪري. ٻولي تڏهن استعمال ٿيندي جڏهن سماجي لڳ لاڳاپا وڌندا، نظرين تي بحث ۽ احساس هڪٻئي تائين پهچائڻ جي ضرورت ٿيندي". يعني سماج جو نهڻ. سماج جيڪو اصل ۾ ٻوليءَ جو خالق آهي.

ٻوليءَ ۽ سماج جي لاڳيل مطالعي کي عالمن ڪيترن ئي اصطلاحن (Terms) ۾ واضح ڪيو آهي، جن مان بہ نهايت ئي اهم آهن: هڪ

ٻوليءَ جي سماجيات ۽ ٻيو سماجي لسانيات. ٻوليءَ جي سماجيات (Sociology of Language) اصطلاح استعمال ڪرڻ وارن ۾ گهڻائي انهن جي آهي جيڪي سماجيات (Sociology) ۽ انساني اڀياس جي علم (Anthropology) کي اڳيان رکي، ٻولي انهن علمن کي سمجهڻ لاءِ استعمال ڪن ٿا. جڏهن ته سماجي لسانيات (Sociolinguistics) جو اصطلاح استعمال ڪندڙ ٻوليءَ جي مطالعي ۽ سمجهه لاءِ سماج ۽ انساني اڀياس جي علم کان علاوه ٻين علمن کي هٿيار طور استعمال ڪن ٿا. سماجي لسانيات، اصل ۾ ٻوليءَ جي سائنسي علم کي سماج ۾ موجود يا اڳ ٿيل واقعن ۽ حالتن سان لاڳاپي اڀياس ڪرڻ جو نالو آهي. مثال طور ٻوليءَ جي ڪنهن هڪ شاخ يعني صوتيات، گرامر يا لفظن جي اڀياس ڪرڻ لاءِ سماجي حالتن، سماجي رتبي، عمر جي فرق ۽ علمي اهليت کان علاوه ٻين ڪيترن سماجي ماڻن (Social Parameters) کي استعمال ڪرڻ. اسين انهن ٻنهي اصطلاحن کي پنهنجي مختلف مضمونن ۽ مختلف ضابطن تي ڪم ڪندي استعمال ڪنداسين. جڏهن ٻوليءَ جي سمجهه ۽ مطالعو مقصود هوندو ته سماجي لسانيات ۽ جڏهن سماج، سماجيات ۽ انساني اڀياس جي علم جي، سمجهه ۽ مطالعي لاءِ ٻوليءَ کي استعمال ڪرڻو هوندو، تڏهن ٻوليءَ ٻي سماجيات جواصطلاح ڪتب آڻينداسين.

هن بحث مان ٿي سگهي ٿو ته ڪنهي اهو تاثر ملي ته سماجي لسانيات تي ڪم ڪندڙ لسانيات جي مختلف شاخن تحت ٿيل اڳوڻي سموري ڪم کي رد ڪري ٿو. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي، تنهن ڪري ضروري آهي ته سماجي لسانيات جي تشريحن ڏيڻ کان اڳ لسانيات جي خالص علم کان سماجي لسانيات جي علمي سفر جو مختصر جائزو پڙهندڙ لاءِ پيش ڪجي.

ڳالهائڻ ۽ لکڻ لاءِ ٻوليءَ جا ڪيترائي روپ ٿين ٿا. جيڪي ٻوليءَ جي روايتي تشريحن کان علاوه آهن. مثال طور ٻوليون رڳو آوازن جو

اهو سرشتو ناهن جيڪي ساڳئي گروهه جا انسان هڪ ٻئي کي پنهنجي مقصد سمجهائڻ لاءِ وات مان ڪڍن ٿا. پر انهن نڪرندڙ آوازن کي ڪاغذن تي چٽڻ ۽ لکڻ جو هڪ تسليم ڪيل نظام ڳولهي لڌو ويو. جنهن کي ٻه عالمن علم لسانيات جاڻايو آهي. يعني ٻوليءَ جي اندروني بناوت، گرامر جا اصول، آواز، لفظن جو ذخيرو، انهن جون معنائون ۽ استعمال، لکڻ جا اصول ۽ صورتخطي وغيره.

سنڌي ٻوليءَ تي هن سلسلي جو ڪم اڻويهين صديءَ جي پوئين اڌ کان شروع ٿيو. جڏهن انگريز حاڪمن سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ سنڌي سکڻ جي اهميت محسوس ڪندي، لغتن (Dictionaries) ۽ گرامر جا ڪتاب تيار ڪيا. انهن جي ڏسندي ئي ڪيترن سنڌي عالمن پڻ ان سلسلي ۾ ڪوششون ورتيون. انهن اڳاٽن ڪمن مان ارنيسٽ ٽرمپ جو سنڌي گرامر ۽ جارج گريئرسن جو سنڌي ٻوليءَ جو سروي نهايت اهم آهن. سنڌيءَ تي ٿيندڙ پوءِ جي ڪم تي انهن ٻن اهم مطالعن جو ڀرپور اثر رهيو آهي ۽ ڪيترا ٻوليءَ تي ڪم ڪندڙ عالم انهن ٻن عالمن جي مشاهدن ۽ نتيجن کان ٻاهر نڪري اڳتي ڪم ڪري نه سگهيا آهن. جڏهن ته ان کان پوءِ ٿيل ٻئي ڪم مان ڪاڪي ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي، ڊاڪٽر بوردي، ڊاڪٽر ٻچمڻ خوبچنداڻي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ ڊاڪٽر مرلي ڌر جيٽلي جا ڪم وڏي اهميت رکن ٿا.

ٻوليءَ جي سائنس کي سمجهڻ لاءِ مختلف دورن جو مطالعو ڪري مختلف سرشتن کي تاريخ جي حوالي سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، جنهن کي تاريخي لسانيات چيو وڃي ٿو. هتي اها ڳالهه واضح ڪرڻ ضروري آهي ته صرف ڪنهن ٻوليءَ جي تاريخي اوسر يا ترقي ۽ اسڪرپٽ جي مختلف مرحلن جو بيان ڪرڻ ئي تاريخي لسانيات نه آهي پر ٻوليءَ جي مختلف علمن ۽ سرشتن جي تاريخي اوسر يا ترقي ۽ اسڪرپٽ جي مختلف مرحلن جو بيان ۽ ٻوليءَ جي مختلف علمن ۽

ٽيبل: لسانيات کان سماجي لسانيات تائين

سماج
Society

ٻولي
Language

لسانيات
Linguistics

ڀيٽا ڀيٽي / تشابهاتي لسانيات | تاريخي لسانيات
Comparative Linguistics | Historical Linguistics

جاگرافيائي لسانيات يا لسانياتي جاگرافي
Geolinguistics / Linguistic Geography

محاوراشناسي
Dialectology

جاگرافيائي محاورا
Geographical Dialects

لاڳاپي ۾ ايندڙ محاورا | لاڳاپي ۾ ايندڙ ٻوليون
Dialects in Contact | Languages in Contact

سماجي لسانيات
Sociolinguistics

ٻوليءَ جي رٿا بندي
Language Planning
ٻوليءَ جي حيثيت مقرر ڪرڻ
Status of Language
گهرج مطابق ٻوليءَ جو گهاڙيٽو
Corpus Planning
ٻوليءَ جو واهپو ۽ حاصلات
Language Acquisition

ٻوليءَ ۾ فرق ۽ تبديلي
Language Variation and Change
محاورا شناسي
Dialectology
سماجي محاورا
Social Dialects
سماجي آراڌايون (فرق)
Social Varieties

سرشتن جي تاريخي دؤر وار (Diachronic) اڀياس ڪرڻ کي تاريخي لسانيات (Historical Linguistics) چئجي ٿو.

ٻوليءَ جي علم جي تاريخي اوسر جي اڀياس واري دور ۾ ٿي ٻولين جي ڀيٽا ڀيٽي (Comparative Study) وارو علم بہ متعارف ٿيو. جنهن تحت هڪ ٻوليءَجي خاصيتن کي ٻي ٻوليءَ جي ساڳي خاصيتن سان يا وري ساڳي ٻوليءَ جي مختلف محاورن (Dialects) ۽ آراڌين (Varieties) جي مختلف خاصيتن کي هڪ ٻئي سان ڀيٽي فرق معلوم ڪيا ويا. ان طريقي تحت هڪ ٻوليءَ يا آراڌائي جي هيئيت (Form) کي ڪٿي ٻي لاڳاپيل ٻوليءَ جي آراڌائيءَ جي هيئيت سان ڀيٽي، اڀياس ڪري سندن تاريخي لاڳاپن بابت نتيجا ڪڍيا ويا. هن سلسلي ۾ جان بيمس (Beames. 1872) جو ڪيل ڪم هندستاني ٻولين جو ڀيٽاڀيٽي اڀياس، جنهن تحت ستن ٻولين جي لسانياتي خاصيتن جو اڀياس ڪيو ويو، اهم آهي. جڏهن تہ تازو مون سنڌي ٻوليءَ جي ڪجهہ لسانياتي خاصيتن جو سماجي ۽ جاگرافيائي حوالن سان ڀيٽاڀيٽي اڀياس ڪيو آهي. جيڪو جلد ئي ڇپجي پڌرو ٿيندو. جهن ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جي هڪ ٻئي سان رابطي ۾ اچڻ ڪري لسانياتي خاصيتن ۾ تبديلين جو اڀياس پڻ ڪيو ويو آهي. ٻولين جا خاندان ۽ خانداني وابستگيون ۽ رشتا بہ هن ئي علم ذريعي طئہ ڪيا ويا. هن سلسلي ۾ سنڌيءَ بابت ارنيسٽ ٽرمپ، گريئرسن، مرزا قليچ بيگ، ڪاڪي ڀيرومل، ڊاڪٽر غلام علي الانا، سراج، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ جئيرامداس دولترام جو ڪم اهميت رکي ٿو.

تاريخي ۽ ڀيٽا ڀيٽي لسانياتي مطالعن مان ئي جاگرافيائي لسانيات (Geolinguistics) جو علم اسريو. جنهن مطابق ٻولين جي ملڪي حدن اندر استعمال کان علاوه الڳ الڳ جاگرافيائي حالتن جو ٻوليءَ جي مختلف شاخن يعني صوتيات، گرامر، معنويت ۾ فرق ٿيڻ اچي وڃي ٿو. ساڳي ٻوليءَ جي شهرن ۽ ٻهراڙين ۾ تفاوت جي مطالعي کي جاگرافيائي

لسانيات جي مدد ۾ ڪئجي ٿو. جڏهن ته اهڙي جاگرافيائي فرقن ڪري هڪ ٻوليءَ جا ڪيترائي محاورا (Dialects) ۽ لهجا (Accents) وجود ۾ اچن ٿا. جيئن سنڌيءَ جا ڪيترائي جاگرافيائي محاورا، مثال طور لاڙي، اترادي، ڪڇي، ٿري ۽ جدگالي وغيره چئي سگهجن ٿا. ائين جئين انگريزيءَ جا محاورا به جاگرافيائي تفاوتن ڪري وجود ۾ آيا، مثال طور: آئرش، اسڪاٽش، ويلش، انڊين ۽ افريڪن وغيره. اهڙي طرح جاگرافيائي فرق ڪري ٻوليءَ ۾ ايندڙ تبديلين جي مطالعي کي جاگرافيائي لسانيات چئجي ٿو. سنڌيءَ بابت هن سلسلي جو ڪم جارج گريئرسن ويهين صديءَ جي شروع ڌاري ڪيو جنهن مختلف جاگرافيائي محاورن جي لسانياتي فرق کي ظاهر ڪري اهم ۽ بنيادي ڪم سرانجام ڏنو. گريئرسن (1880-1919) جي ان بنيادي ڪم تي راءِ ڏيندي گمپرز لکي ٿو ته، " هندستاني ٻولين جي اها ورهاست، انهي دور جي آهي، جڏهن لسانياتي فيلڊ ورڪ ۽ ڊيٽا گڏ ڪرڻ لاءِ اجا تحقيق جو طريقو مقرر ڪونه ٿيو هو. تنهن ڪري اها ناقص (Deficient) آهي. خاص ڪري صوتياتي ڊيٽا جي حوالي سان. جيڪا محاورن (Dialects) جي گروهه بندين لاءِ بنيادي ضرورت آهي"(Gumpertz, 1971:4). گريئرسن کانپوءِ سنڌيءَ ۾ ٿيل اهڙو سمورو ڪم گريئرسن جي ڏنل چاڙ ۽ عالمن جي ذاتي معلومات، تجزين، مشاهدن تي آڌاريل آهي. جنهن مطابق مختلف عالمن سنڌي ٻولي ۽ ان جي مختلف محاورن جي واهپي جون حدون مقرر ڪري سمجهائيون ڏنيون آهن. جيڪو ڪم محاورا شناسي(Dialectology) جي علم ۾ ڳڻي سگهجي ٿو. جڏهن ته اڄ جي ترقي يافته سائنسي دؤر ۾ اهڙو ڪم جيئين سماجي سائنس جي ڪنهن تحقيقي طريقي ۽ عملي تجربن ۽ رڪارڊ ڪيل گفتگو تي آڌاريل نه آهي تيئين سماجي سائنس جي تحقيق ۾ ڪا اهميت ڪونه ٿو رکي، ۽ ايندڙ محقق هڙي معلومات کي صرف مفروضن ۽ ذاتي مشاهدن تي ٻڌل سمجهي ڪنهن علمي

حيثيت ڏيڻ کان انڪار ڪري سگهي ٿو.

لسانيات جي علمي دنيا ۾ جاگرافيائي لسانيات تي ڪم اڻويهين صديءَ جي آخري ۽ ويهين صدي جي پهرئين اڌ ۾ پنهنجي اوج تي رهيو. جڏهن ته ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ پيسن جي کوٽ ۽ ٻين تعليمي ڪمن ۽ روزگار جي مسئلن جي اهميت حاصل ڪرڻ ڪري هي ڪم مانو ٿيڻ لڳو. ان سلسلي ۾ آخري ڪوششون ٻولين جي هڪ ٻئي سان لاڳاپن (Languages in Contact) ۽ واسطن ۾ اچڻ ڪري ٿيندڙ اثرن جي اڀياس سان ڪيون ويون. ان سلسلي ۾ وائنرخ (Weinreich,1953) ۽ مولٽن (Moulton,1962) جي ڪوشش جاگرافيائي لسانيات ۾ نظرياتي سگهه پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي (Chand,1985:94).

سنڌيءَ ۾ ان سلسلي جو اڀياس ڄمڻ خوبچندانيءَ، هندستاني سنڌيءَ کي نظر ۾ رکي ڪيو. هي ڪم تحقيقي اصولن مطابق ڪيل آهي. جنهن جي نتيجن مطابق هنديءَ جي اثر ڪري هندستان ۾ سنڌيءَ جو روپ بدلجي رهيو آهي. ان سلسلي جو هڪ ٻيو مطالعو شرف الدين اصلاحي (Islahi, 1970) "سنڌي اردو ڪي لساني روابط " نالي ڪتاب ۾ ڪيو. جيڪو ٻوليءَ جي لکيل مواد ۾ اڳ آيل ڪتابن ۾ ڏنل معلومات تي آڌاريل آهي. جڏهن ته ان سلسلي جو ڪم تڏهن اهميت حاصل ڪري مستند ٿئبو جڏهن تحقيق جو طريقو (Research Methodology) متعين ڪري لاڳاپيل ٻولين جي ڳالهائڻ واري خزاني کي ڪنو ڪري سائنسي تجزيي سان نتيجا ڪڍيا وڃن. بهرحال اهي ڪوششون به جاگرافيائي لسانيات ۾ نئون روح ڦوڪي نه سگهيون ۽ لسانيات جي انهن ٻن شاخن، جاگرافيائي لسانيات ۽ لاڳاپي ۾ ايندڙ ٻوليون (Geolinguistics and Languages in Contact) جي لهي وڃڻ ۾ اچڻ ڪري جاگرافيائي لسانيات نون لسانياتي علمن کي جنم ڏئي پاڻ پنهنجا پساهه پورا ڪري هلندي ٿي (Chand,1985:94).

سماج ۽ ٻوليءَ جو پاڻ ۾ واسطو ڪو نئون ڪونہ آهي پر سماج ۽ ٻولي ٻئي هڪ ٻئي تي آڌاريل آهن. مختلف ليکڪن توڙي عام ماڻهن ۽ عالمن جي ٻوليءَ تي سندن سماجي حيثيت، رُتبي ۽ پس منظر جو اثر اَڳاتن وقتن کان نمايان رهيو آهي. ائين ئي جيئن ٻولين ۾ ٿيندڙ ڦيرڦار ۽ تبديليون بہ قدرتي ۽ فطري آهن. پر انهن تبديلين واري جاءِ معلوم ڪرڻ وارا اڀياس ۽ نتيجا هاڻي طئہ ٿيا آهن ۽ ٿي رهيا آهن. اهڙي طرح ٻوليءَ جي مختلف علمن جو سماجي حوالن سان اڀياس هن صديءَ جي پوئين اڌ ۾ شروع ٿيو. سماجي لسانيات تي ڪم جي اهميت تڏهن وڌي جڏهن لابوف (Labov, 1966) نوان تحقيق جا طريقا متعارف ڪرائي، سماجي لسانياتي تجزيا، شمارياتي انداز سان اڀياس ڪري ڇرڪائيندڙ نتيجا ڪڍيا.

انهن نتيجن وري ٻين سماجي لسانياتي اڀياسن لاءِ عالمن ۾ اُتساهہ پيدا ڪيو. جو اڄ سڄي دنيا مان مختلف عالم ٻوليءَ جي علم جو مختلف سماجي حوالن سان اڀياس ڪري رهيا آهن. سنڌ جا عالم بہ هنن نون علمن کان وانجهيل ڪونہ رهيا آهن. منهنجو سنڌي ٻوليءَ جو پيڻاپيڻي سماجي لسانياتي اڀياس ان سلسلي جو اهم ۽ بنيادي ڪم آهي. جنهن ۾ مون سنڌيءَ جي صوتياتي ڦرڻن (Variables) جو اڀياس ڪندي ٻوليءَجي فرقن کي ظاهر ڪري نتيجا ڏنا آهن، تہ اهي فرق ٻوليءَ ۾ وڏيون تبديليون آڻي رهيا آهن. جيئن سماجي ترقي ٿيندي ويندي ۽ موجوده حالتون، سماجي رويا ۽ سرڪاري پاليسيون بہ ائين ئي برقرار رهيون تيئن ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ اهي تبديليون وڌيڪ تيزيءَ سان ٻوليءَ جي گهاڙيٽي ۽ مزاج لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿينديون وينديون. هن اڀياس ۾ مون لسانياتي ڦرڻن کي سماجي ۽ جاگرافيائي فرقن يعني جنس، عمر ۽ تعليم کانسواءِ ٻهراڙي ۽ شهري سهولتن سان آڌاري نتيجا ڪڍيا آهن. سماجي لسانيات جو علم ڳالهايل ٻوليءَ سان تعلق رکي ٿو. ساڳئي دور (Synchronic) ۾ ڳالهائجندڙ ٻوليءَ جي مطالعي کان

علاوه گذريل تاريخي دورن (Diachronic) ۾ ڳالهايل ٻوليءَ بابت مليل آثارن جي آڌار تي پڻ سماجي لسانياتي اڀياس آڌاري سگهجي ٿو.

سماجي لسانيات جي اصطلاح (Term) سان هڪ وڏي مشڪل اها آهي تہ هي هر عالم لاءِ مختلف معنيٰ سان اڀري اچي ٿو. اهو ان ڪري جو هرڪو اهو سمجهي ٿو تہ سماجي لسانيات جو ڪو تعلق سماج ۽ ٻوليءَ سان ضرور آهي. پر اهو واضح ٿيڻ گهرجي تہ ٻولي ۽ سماج سان لاڳاپيل هر شيءِ ڪا سماجي لسانيات نہ آهي. تنهن ڪري ضروري آهي تہ سماج ۽ ٻولي ۽ سماجي لسانيات جي وچ ۾ فرق ڪرڻ لاءِ ڪا ڪسوٽي ضرور مقرر ڪجي يا ڪا ڇٽي ليڪ ڪڍجي. پر خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو هر عالم پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي جي آڌار تي هر ڀئي ڪان مختلف ليڪ ڪڍندو. تنهن ڪري هتي ضروري ٿي ويو آهي تہ اسين هڪ ڇٽي ۽ سگهاري ليڪ يا ڪسوٽي مقرر ڪيون. جيئن سنڌيءَ جو ايندڙ محقق ڪنهن مونجهاري جو شڪار نہ ٿئي. ٻولي ۽ سماج جي علمي ميدان تي عام نظر وجهندي بهتر ٿيندو جيڪڏهن اسان مقصديت جي حوالي سان ليڪون يا وڇوٽيون قائم ڪيون. بهتر تہ اجا بہ اهو ٿيندو تہ پهرين اسين اهو ڏسون تہ عالم، دانشور ۽ هن علم تي ڪم ڪندڙ هن علمي ميدان ۾ ڇت جو ٿا وجهن. جيڪڏهن اسان ان نقطہ نگاهہ کان جائزو وٺنداسين تہ محسوس ٿيندو تہ ٻولي ۽ سماج جي حوالي سان ٿيندڙ ڪم کي ٽن حصن ۾ ورهائڻ گهرجي: پهريون اهو جنهن جا خالص سماجياتي يا سماجي سائنسي مقصد هجن. ٻيو: ڪجهہ سماجي ۽ ڪجهہ لسانياتي ۽ ٽيون: مڪمل طرح لسانياتي. ٻين ڪيترين قسمن وانگر، هيءَ ورهاست بہ منجهيل ٿي لڳي ۽ عمل ۾ آڻڻ ڏکي آهي. پر ٿي سگهي ٿو، اهو فيصلو ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿئي تہ سماجي لسانيات ڇا آهي ۽ ڇا ناهي؟ (Trudgill,1978)

لسانيات ۽ سماجيات جا ماهر ٿي سماجي لسانيات تي ڪم ڪوندا ٿاڪن، پر ٻين ڪيترن سماجي علمن جا ماهر پڻ پاڻ پتوري رهيا آهن.

جنهن هن علم جي اهميت کي وڌيڪ اياريو آهي. اڄ ڪلهه سڄي دنيا ۾ انساني اڀياس جي علم جا ماهر (Anthropologists) نفسيات جا ماهر (Psychologists) تعليمي ماهر، تعليم ڏيندڙ ۽ رٿابندي ڪندڙ پنهنجن پنهنجن مشاهدن مطابق هن علم جي تشريح ڪري رهيا آهن.

حوالا

Chand, M.Umer (1985), Linguistic Geography and Language Varieties (Sindhi). Zeb. Adabi Markaz Hyderabad.

Chomsky. Noam [1968], (1972). Language amd Mind, Harcourt, Brace New York.

Fischer, John, (1958), Social Influences on the Choice of a Linguistic Variant. Word: 14: pp.47-56.

Fromkin, W. and Rodman, R. (1993), An Introduction to Language (Fifth edition) Harcourt Brace, New York.

Grierson, G. [1919], (1968), Linguistic Survey of India, Vol. VIII partII, Motilal Bansaridas, Delhi.

Gumperz, J.J. (1971) Language and Dialect Diversity, in Anwar S. Dil. Language and Social Groups. California.

Hockett, C. (1950). Age Grading and Linguistic Continuity. Language. 26. pp. 449-59.

Islahi, Sharafuddin (1970). Language Contacts Between Urdu-Sindhi (Urdu). Urdu Board lahore.

Khubchandani L. M. (1963) Acculturation of Indian Sindhi into Hindi. Ph. D. Dissertation, Pennsylvania University, U. S. A.

Labov, W. (1966) The Social Stratification of English in New York City. Washington D. C. Center for Applied Linguistics.

--------------- (1972). Sociolinguistic Patterns. Basil Black well. Oxford.

Moulton. (1962): Dialect Geography and the Concept of Phonological Space. Word: 18. pp 23- 32.

Trudgill. P. (1972). Sex, Covert, Prestige and Linguistic Change and the Urban British English of Norwich. Language and Sociaty. I. pp 179-195.

-------------- (1974). The Social Differentiation of English in Norwich. Cambridge University Press

-------------- (ed.) (1978). Language Patterns in British English. Edward Arnold.

Weinreich. U. (1953) Languages in Contact: findings and problems. The Hague: Mouton.

سماجي لسانيات ۽ ٻوليءَ بابت غير لسانياتي مفروضا

[علم لسانيات يعني ٻوليءَ جو علم، هڪ طرف پنهنجي تعارفي دؤر يعني يوناني فيلسوفن جي دور کان هن وقت تائين ارتقا جون مختلف منزلون طئي ڪندو، نون علمن، سگهارين ۽ جديد سوچن ۽ نظرين کي جنم ڏيندو رهيو آهي ته ٻئي طرف وري ڪيترن ئي علمن کي انساني سماج لاءِ ڪارائتو ۽ وقتائتو نه سمجهندي رد ڪندي، اڄ سماجي لسانيات جي اهم علم کي انساني سماج ۾ ان جي ڪارج تي سوچ ويچار لاءِ متعارف ڪرايو آهي. سماجي لسانيات جي علم جنهن سماجي لسانياتي ماهرن (Sociolinguists) ۾ خاص طرح ۽ ٻين سماجي سائنس جي عالمن لاءِ عام طرح، گهڻ ٻولي، گهڻ نسلي، گهڻ قومي ۽ گهڻ ثقافتي ملڪن ۾ ٻوليءَ جي مسئلي جي حل جي ڏس ۾ ڪارائتي علم طور مڃتا حاصل ڪئي آهي.

ٻولي، جيڪا اڄ نه ته سيان ملڪي، صوبائي توڙي مقامي سطح تي حڪمراني ڪندڙن لاءِ گوشت ۾ اهڙي هڏي ثابت ٿيندي جيڪا نه ته چٻاڙي سگهبي ۽ نه ڳهي سگهبي. ڇاڪاڻ ته تيزيءَ سان بدلجندڙ حالتون، ملڪن جو تيزيءَ سان گهڻ نسلي ۽ گهڻ ثقافتي طور اڀري اچڻ، شهرن جو وڌڻ ۽ شهرن ۾ گهڻ ٻولي ماحول جو پيدا ٿيڻ ۽ عوام الناس ۾ عالمي شعور جو وڌڻ ۽ ميڊيا جي ڀرپور اثرن ڪري اهو ممڪن ئي نه آهي ته سست، روايتي ۽ فطري لسانياتي ارتقا تي ڀروسو ڪي ته پيدا ٿيندڙ ڏيڻ اختلاف ۽ تنازعا وقت جي رفتار سان ختم ٿي ويندا. پر عوام جي نمائنده ۽ ملڪ کي ترقيءَ جي راهه تي ڏسڻ جي

خواهشمند حڪومت کي گهرجي تہ وقت جي رفتار کي سڄاڻي ۽ سڏ جو پڙاڏو ٿي همٿ ڀريا قدم کڻي. ٻوليءَ ۽ تعليم بابت ايرنڊز مسئلن کي سائنسي ۽ عوامي نمائندگيءَ جي بنياد تي حل ڪرڻ لاءِ سماجي لسانيات جي اصولن، ٻوليءَ جي رٿا بندي ۽ انجنيئرنگ ڏانهن شعوري ۽ اصولي ڪوششون وٺي.

هن مقالي ۾ سماجي لسانيات جي سمجهاڻي ۽ ٻوليءَ بابت غير لسانياتي، غير علمي مفروضن ۽ قائم ڪيل نظرين جو جائزو وٺڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.]

جيئن اصطلاح مان ئي ظاهر آهي تہ سماج ۽ لسانيات جي ترتيب وار يا سماج ۽ ٻوليءَ جي علم جي هڪ ٻئي سان لاڳاپي جي مطالعي کي "سماجي لسانيات" چئي سگهجي ٿو.

ٻوليءَ جي ساخت (Structure) ۽ حيثيت تي سماجي اثرن کي ئي سماجي لسانيات چئجي ٿو. اهو ايپاس جيڪو سماج ۽ ٻوليءَ جي مختلف تنظيمن جي هڪٻئي سان رابطي، واسطي، رويي ۽ اثرن مان پيدا ٿيل نتيجن تي ٻڌل هجي. جنهن مان سماجي طبقي، ڌنڌي، مقام ، تعليمي معيار، الڳ جنس، جاگرافيائي حد بندين ۽ سماجي واسطن ذريعي لسانياتي شاهديون ملنديون هجن.

هن اصطلاح جو پهريون استعمال ڪيوراءِ (Curri: 1952) ڪيو، هرزلر (Hertzler:1965) جي بيان مطابق اڻويهين صديءَ جي آخر ۽ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ ٻولي ۽ سماج جي حوالي سان ڪجهہ مطالعا ٿيا ۽ اهي ڇپيا بہ ويا. پر ان ابتدائي ڪوشش کي اڄ جي سماجياتي لسانيات جا ڇاڻو ڪا اهميت نہ ڏيندي هن ميدان ۾ گذريل 20-25 سالن کان ڪيل تحقيق کي ئي ليکي ۾ آڻين ٿا. جڏهن پهريون دفعو هڪ امريڪي اسڪالر وليم لابوف (William Labov: 1966) ٻوليءَ ۾ ڦير ڦار ۽ تبديلين جو مطالعو ڪندي ان نتيجي تي پهتو تہ ٻوليءَ ۾ ايندڙ ڦير

قار سمجهه ۾ ايندڙ (Observable) آهي. ان جا سماجي سبب ڄاڻائيندي آمريڪا جي نيويارڪ شهر جي وڏن ۽ ننڍن ڊپارٽمينٽل اسٽورز ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن جي ڳالهه ٻولهه جو مطالعو ڪيو ۽ شمارياتي طريقو استعمال ڪندي ٻوليءَ ۾ ڦير ڦار ۽ تبديليءَ جا سبب سماجي يعني تعليم، عمر، طبقو، ڌنڌو ۽ الڳ جنس جو هجڻ ڄاڻايو. سماجي لسانيات تي ابتدائي تحقيق ڪندڙ ڪجهه اهم عالمن جا نالا پڙهندڙن جي معلومات لاءِ هيٺ ڏجن ٿا؛ برلنگ (Birling:1970)، پرائيڊ (Pride:1971)، فشمين (Fishman: 1972) رابنسن (Robinson: 1972)، ٽرڊگل (Trudgill:1974)، پلاٽ ۽ پلاٽ (Platt and Platt: 1975) بيل (Bell: 1976)، ڊٽمر (Dittmer: 1976) ۽ وارڊ هاگ (Wardhaugh: 1976) وغيره.

سماجي لسانيات تي گهٽو گهٽ ڪم 1966ع کان 1976ع واري عرصي ۾ اسريو ۽ دلچسپيءَ جو سبب بڻيو آهي. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هي موضوع ڪيترو نه نئون آهي، پر ان جو مطلب اهو به نه آهي ته سماج جي تعلق سان ٻوليءَ جو مطالعو ڪو 70-1960ع جي ايجاد آهي. لهجن، محاورن، ڪلچر ۽ لفظن جي معنويت جي لحاظ کان تحقيق جي ڊگهي روايت آهي، جنهن کي سماجي لسانيات جي مد ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو. ٻولي ڪي قدر سماجي حالتن جو پرتوو آهي، تنهن ڪري سماجي سائنسدانن جي کوجنا لاءِ مفيد ثابت ٿئي ٿي. ٻوليءَ جو لفظي ذخيرو ان جي ڳالهائيندڙن جي ضرورتن، تجربن ۽ ماحول جي چٽي تصوير ٿئي ٿو. اها ڪا عجيب ڳالهه نه ٿيندي جيڪڏهن اسان اهو چئون ته سماجي ناتن رشتن لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ انگريزي يا ٻين ڪيترن ٻولين کان وڌيڪ لفظ آهن، جيڪي ڪنهن به صورت ۾ ٻٽا لفظ (Compound Words) نه آهن. ڇاڪاڻ ته سنڌي سماج ۾ رشتن ناتن جي اهميت وڌيڪ آهي، تنهنڪري هر هڪ رشتي لاءِ الڳ الڳ لفظ آهن، جن کي سمجهائڻ لاءِ ڪنهن به وضاحت يا تشريح جي ضرورت ڪانه آهي. سنڌي، انگريزي ۽ اردوءَ ۾ ڪجهه رشتن لاءِ ڪم ايندڙ لفظ مثال طور هيٺ ڏجن ٿا. جنهن مان خبر پوندي

تہ انگريزيءَ ۾ رشتن لاءِ صرف چند لفظ آهن ۽ رشتي جي نسبت سمجهائڻ لاءِ تشريح يا وضاحت ڏيڻي پوي ٿي.

سنڌي	انگريزي	اردو
سؤٽُ	Cousin / son of father's brother	چچا زاد
سؤٽِ	Cousin / daughter of father's brother	بهائي
ماساتُ	Cousin / son of mother's sister	چچا زاد بهن
ماساتِ	Cousin / daughter of mother's sister	خالا زاد
سالو	Brother in law / wife's brother	بهائي
ڀيڻيوو	Brother in law / sister's husband	خالا زاد بهن
چاچو	Uncle / father's brother	سالا
مامو	Uncle / mother's brother	بهنوئي
ماسي	Auntie / mother's sister	چچا
چاچي	Auntie / wife of father's brother	مامون
مامي	Auntie / wife of mother's brother	خالا
ڦُڦي	Auntie / father's sister	چچي
ماسڙ	Uncle / husband of mother's sister	ممانی
ڦُڦڙ	Uncle / husband of father's sister	پوڦي

اهڙي طرح سائين جي.ايم سيد جي ان مشاهدي تہ، "سنڌي ٻوليءَ ۾ کجيءَ جي وڻ جي پيدا ٿيڻ کان پوءِ وڏي ٿيڻ تائين ۽ الهيءَ جي ٿارين ٻور، ميوي جي لاهڻ پچائڻ وغيره جا ٽن سون کان وڌيڪ نالا ۽ اصطلاح آهن". مان ظاهر ٿئي ٿو تہ کجيءَ جي فصل جو سنڌ جي سرزمين ۽ ان جي رهواسين سان گهرو لاڳاپو آهي. ائين ئي جيئن انگريزيءَ ۾ برف پوڻ لاءِ هڪ يا ٻہ Snow ۽ Sleet لفظ آهن.

جڏهن تہ اسڪيمو (Skimo) ٻوليءَ ۾ برفباريءَ لاءِ ڪيترائي لفظ آهن. اسڪيمو لاءِ ضروري آهي تہ مختلف قسمن جي برفباري لاءِ الڳ الڳ لفظ هجن. جو انهن جي ماحول ۾ برفباري جي وڏي اهميت آهي. جڏهن تہ انگريزي ٻوليءَ ۾ انهن معنائن ۽ مقصد لاءِ ٻنا اکر يعني soft snow، dry snow، fine snow وغيره آهن. ساڳيءَ طرح بداوين عربيءَ ۾ اٺ لاءِ ڪيترائي لفظ آهن جيڪي ان سماج جي چٽي طرح عڪاسي ڪن ٿا.

ٻولي سماجي گهاڙيٽي بابت شاهديون مهيا ڪري ٿي. رشتن ناتن، عقيدن، قاعدن ۽ قدرن جي مطالعي مان مختلف نسلي ۽ سماجي گروهن، عورتن ۽ مردن، پڙهيل توڙي اڻپڙهيلن، ٻارن، جوانن توڙي ٻڍن ۾ استعمال ٿيندڙ الڳ الڳ محاورن، لهجن ۽ اصطلاحن ذريعي ٻڻ سماجي گهاڙيٽي ۽ ٻوليءَ جي بناوت بابت راءِ قائم ڪرڻ ۾ مدد ملي ٿي. اهڙي قسم جي سمورين ڪوششن کي سماجي لسانيات جي مطالعي ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو.

لسانيات ۽ صوتيات جي لغت مطابق سماجي لسانيات، لسانياتي علم جي اها شاخ آهي جنهن ذريعي سماج ۽ ٻوليءَ جي وچ ۾ سيٽي لاڳاپن جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو. سماجي لسانيات جا چاڻو، سماجي گروهن جي لساني سڃاڻپ، ٻوليءَ ڏانهن سندن سماجي رويي، معياري ۽ غير معياري جوڙ جڪ، قومي ٻوليءَ جي استعمال جي گهرجن ۽ گهاڙيٽي (Needs & Patterns) سماجي آراڏاين (Varieties)، سطحن ۽ گهڻ ٻولي سرشتي جي سماجي مدار وغيره جو مطالعو ڪري سگهن ٿا.

انسان جي باقاعده استعمال ۾ ايندڙ شين ۾ ٻولي هڪ اهم ۽ ضروري شيءِ آهي. انسان شروع کان ئي ٻوليءَ جو استعمال ڪندو آيو آهي ۽ ٻولي هميشہ انساني زندگيءَ جو لازمي جزو رهي آهي. تصويري ٻولي، لکيل ٻولي، چپيل يا اُڪريل ٻولي توڙي ڳالهائجندڙ ٻوليءَ ذريعي

ٿي انسان ٻين انسان سان لاڳاپيل رهيو آهي. ٻوليءَ جو غير جانبداريءَ سان مطالعو (Objective Study) ڪرڻ تمام ڏکيو آهي. ٻوليءَ بابت بحث هميشه جهڳڙن ۽ ملامتن جو باعث بڻيو آهي. ٻولي هر ڪنهن جي آهي ۽ هر ڪنهن سان واسطو رکي ٿي، تنهنڪري هر ڪو عام خاص اهو سمجهي ٿو ته ٻوليءَ بابت ڪيس پنهنجو رايو رکڻ ۽ ڏيڻ جو پورو حق آهي. حقيقت به ائين آهي ته، ٻولي به سياسي ۽ سماجي علمن وانگر عام ماڻهوءَ جي روين مطابق ۽ ملڪيت آهي، جنهن جي استعمال بابت اختلاف يا تنقيد ڪرڻ تمام سؤلو آهي. ڇاڪاڻ ته سماج، سماجي ۽ سياسي رويا، ڪنهن به لحاظ کان تنقيد کان مٿانهان ڪو نه آهن، تنهن ڪري هر ڪنهن کي پنهنجي راءِ رکڻ جو پورو حق آهي. پر جڏهن راين ۾ اختلاف ٿئي ٿو ته مسئلو جذباتي ٿي وڃي جهيڙي تائين پهچي ٿو. سنڌي، اردو توڙي انگريزيءَ ۾ نندن يا ٻوليءَ جي رٿا بنديءَ بابت اهم مسئلن تي اختلافن جا ڪيترائي مثال ملندا، جيڪي علمي بحث مان وڌي ذاتي جهڳڙن ۽ وٺت اڻ وٺت تي ختم ٿيا آهن.

مثال طور هتي جيڪڏهن آءٌ اهو چوان ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ موجوده تبديلي يا ڦير ڦار کي معروضي سياسي ۽ سماجي حالتن جو ڪارڻ ڄاڻندي اٽٽر ٿو سمجهان ۽ انهن کي عيب نه پر ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ شمار ڪيان ٿو ته جيڪر ڪيترائي ٻوليءَ سان جذباتي وابستگي رکندڙ، ٻوليءَ کي خالص رکڻ جا حامي (Purists) ۽ ٻاهرئين اثرن کي قبول نه ڪندڙ يا وري اڌو ڳابرو لسانياتي تعليم رکندڙ عالم مجرجي پون ۽ مون تي سنڌي ٻوليءَ خلاف هجڻ جون فتوائون صادر ڪن.

ٻوليءَ جو ترتيب وار علم لسانيات ٿي آهي، جيڪو انساني پرک جي قوت تي اثرانداز ٿئي ٿو. ڪنهن شخص جو تجزيو ڪرڻ، سندس ذهانت، سماجي رتبي، تعليمي معيار، ڪم جي اهليت، گروهي

وابستگي ۽ ٻين ڪيترن سچائپ جي ميدانن ۽ سماجي حيثيتن جو مطالعو لسانيات جي علم ذريعي ڪري سگهجي ٿو. جڏهن ٻوليءَ جي استعمال تي ڪنورتا سان حملو ٿئي ٿو ته نتيجي طور ڪنهن کي ڏڪوئڻ يا پنهنجو ڏڪوئجڻ نهايت سولو ٿي پوي ٿو. مثال طور جڏهن ڪو لاڙڪاڻي يا جيڪب آباد جو ماڻهو حيدرآباد يا سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪنهن معياري ٻولي ڳالهائيندڙ يا پڙهيل لکيل ماڻهوءَ جي اڳيان "ج" جو اچار "ش" يا "ف" جو اچار "ق" ڪري اچاري. ٿو يا وري سکر يا شڪارپور جو سنڌي ارڙهن بدران "اناره" ڪري اچاري ٿو ۽ معياري ٻولي استعمال ڪندڙ سندس ان ڳالهه کي نظر انداز نه ڪندي سندس اچار کي غلط چئي ڏئي ٿو يا ٽوڪ ڪري ٿو، تڏهن ان ماڻهوءَ جا احساس ۽ ٻوليءَ جي استعمال ۽ رويي بابت ويچار نهايت ڏڪوئيندڙ ٿين ٿا. ساڳيءَ طرح لاڙي ماڻهوءَ جو اتراديءَ سان ۽ وچولي ڳالهائيندڙ جو ٿري محاوري ۾ ڳالهائيندڙ سنڌي ماڻهوءَ سان معمولي اچاري اختلاف ۽ ان طرف ڌيان ڇڪائڻ ڪيترن کي گهٽ ۽ ننڍو هجڻ جو احساس ڏياري ٿو.

اهڙا ڪيترائي واقعا منهنجي برطانيه ۾ تعليم حاصل ڪرڻ دوران به پيش آيا. جڏهن ڪيمبرج ۽ لنڊن واري معياري انگريزي ڳالهائيندڙ (جيڪا بي بي سي يا راڻيءَ واري انگريزي به ڪري ليکي وڃي ٿي، جنهن کي ٻين علائقن جا اڪثر انگريز ڏارين لاءِ اختياري ڪيل انگريزي سمجهن ٿا) مانچسٽر، ليورپول ۽ برمنگهم وارن جي انگريزيءَ کي صحيح انگريزي ڪو نه سمجهندا هئا ۽ انهن تي ٽوڪون پڻ ڪندا هئا. جڏهن ته سائوٿ ايسٽ وارا (جتي آءٌ پڙهيو آهيان) وري ٻئي سڄي انگلينڊ وارن جي انگريزي لهجي تي کلندا آهن ۽ پنهنجي لهجي کي ئي خالص "انگلش ڊائليڪٽ" ڪري سمجهندا آهن.

اهڙي طرح هڪ ئي ٻولي ڳالهائيندڙ ماڻهو ساڳئي علائقي يا حدن ۾ استعمال ٿيندڙ ٻي ٻوليءَ کي جيڪڏهن مادري ٻوليءَ ڳالهائيندڙ ماڻهو

وانگر ٿئو اچاري تہ اها ڪا لسانياتي طرح گهٽتائي ڪو نہ ليکبي. ان سلسلي ۾ اردوءَ جي شاعر جوش مليح آبادي بابت ڪيترائي واقعا مشهور آهن تہ، سندس سامهون جڏهن ڪير غلط اردو ڳالهائيندو يا اچاريندو هو تہ ان وقت ئي کيس ٺوڪي جذباتي ٿي ويندو هو. جيڪو ٻوليءَ ڏانهن سطحي ۽ غير علمي رويو چئي سگهجي ٿو. روزانہ "جنگ" لنڊن ۾ ڪيترن اردو دان اديبن ۽ دانشورن جا ليک ۽ خط ڇپبا رهندا آهن تہ انگلنڊ، آمريڪا ۽ ٻين ڪيترن ملڪن ۾ اردو بگڙجي رهي آهي. انگريزي ۽ ٻين مقامي ٻولين جي اثر سبب اردو ڳالهائيندڙ خاندانن جا نوجوان ۽ ٻار (نئون نسل) اردو جي اصل روح کي نقصان پهچائي رهيا آهن. ٻوليءَ ڏانهن اهڙا ويچار/ رويا ڪنهن بہ صورت ۾ لسانياتي ۽ علمي چئي نٿا سگهجن. ٻولي جيئن تہ سماج ۾ استعمال ٿئي ٿي، تنهنڪري سندس بناوت تي سماجي حالتن جو اثر ٿئي ٿو، جڏهن هڪ ٻولي ٻين ٻولين سان رابطي ۾ ايندي يا ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙن جي استعمال ۾ ايندي، تہ انهن وٽ نئون روپ اختيار ڪندي، نہ ڪي پنهنجي تاريخي پيدائشي هنڌ وارو روپ برقرار رکندي. ٻئي طرف ٻوليءَ جو ڳوڙهو اڀياس ڪبو تہ خبر پوندي تہ اصل تاريخي هنڌ تي بہ ٻوليءَ جي سئو سال اڳ واري صورت برقرار نہ رهي آهي. ٻوليءَ ۾ ايندڙ اهڙين تبديلين جي سائنسي ۽ سماجي اڀياس کي سماجي لسانيات جي علم ۾ ڳڻي سگهجي ٿو.

هتي سماجي لسانيات جي ڄاڻو ۽ پنهنجي استاد پروفيسر پيٽر ٽرڊگل (Peter Trudgill) جي اها راءِ ورجائڻ مناسب ٿو سمجهان تہ، "گذريل ڏهاڪي سالن کان لسانيات جا ڄاڻو دنيا جي ٻولين جو چڱو چوکو حصو مطالعي ۾ آڻي چڪا آهن ۽ ان مطالعي مان ان راءِ تي پهتا آهن تہ ڪنهن بہ ٻوليءَ کي سٺو يا خراب چوڻ جو ڪو بہ لسانياتي سبب ڪو نہ آهي. مڙيئي ٻوليون هڪ جيتريون ئي سٺيون آهن. ڪنهن هڪ ٻوليءَ کي ٻيءَ کان مٿانهين سمجهڻ لاءِ ڪو بہ علمي

معيار ڪونہ آهي. مڙئي ٻوليون گهڻ پاسائون (Complexed) آهن. جيڪي پنهنجي ڳالهائيندڙن جون سڀئي گهرجون پوريون ڪن ٿيون" (1974).

اها ساڳي راءِ هڪ ٻئي ٻوليءَ جي مختلف لهجن ۽ محاورن جي استعمال بابت پڻ اهميت رکي ٿي. پيرومل آڏواڻي پڻ ان راءِ جو آهي تہ "سنڌي ٻوليءَ جو ڪوبہ لهجو يا اُپڀاشا سٺو يا خراب، گهٽ يا وڌ ڪو نہ آهي. هر اُپڀاشا جو پنهنجو ميناج ۽ خاصيت آهي، رڳو ڪن خاص سببن يا حڪومتي ادارن جي ويجهو هئڻ ڪري هڪڙي علائقي جي ٻوليءَ کي نيٺ، ڪري يا معياري ڪري سمجهيو وڃي ٿو، نہ تہ ڪا بہ هوند ڪنهن بہ علمي معيار کان گهٽ نہ آهي" (1956).

لهجن جي اهميت ۽ حيثيت بابت پروفيسر پيٽر ٽرڊ گل (1979) جي راءِ آهي تہ، "ڪنهن بہ هڪ لهجي ڳالهائيندڙ کي ٻئي لهجي ۾ ڳالهائڻ لاءِ چوڻ ڪنهن بہ طرح مناسب نہ آهي، جيڪڏهن ڪنهن کي ان لهجي سمجهڻ ۾ ڏکيائي ٿئي تہ هو پنهنجي سمجهہ جي قوت وڌائي، نہ کي ڳالهائيندڙ کي تبديل ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري، ٻوليءَ جا مختلف لهجا ان ٻوليءَ جي سونهن آهن".

لسانياتي علم جا ڄاڻو ان راءِ جا آهن تہ سڀئي ٻوليون ماڻهن جي گهرجن مطابق اُسريون ۽ نِسريون آهن ۽ سڀئي هڪ جهڙيون ۽ برابر آهن. پر لسانيات جي ڄاڻن جي ان علمي راءِ کي لسانيات جو سائنسي مطالعو نہ ڪندڙ، اڌو گابري لسانياتي تعليم حاصل ڪندڙ يا وري مختلف تعصبن، نفرتن ۽ محبتن جي بنياد تي راءِ قائم ڪندڙ ماڻهو، وقت بہ وقت ٺڏيندا يا رد ڪندا رهيا آهن. جنهن ڪري لسانيات جي ڄاڻن جي ان علمي راءِ کي وقت بہ وقت علمي دليلن سان دفاع جي ضرورت ٿيندي رهي ٿي. ڪا بہ ٻولي اندروني بناوت جي لحاظ کان محدود يا گهٽ مان مرتبي يا مڪمل اظهار کان اڻپوري يا معذور نہ آهي. مڙئي ٻوليون پنهنجي ڳالهائيندڙن جون سموريون سماجي ۽ نفسياتي گهرجون

ٻوليون ڪن ٽيون ۽ سائنسي علم لاءِ پڻ هڪ جيتريون لائق يا اهل آهن. اهي سماجي ۽ انساني فطرت بابت مڪمل ڄاڻ ڏيڻ جو ذريعو آهن.

ٻوليءَ بابت مختلف عالمن توڙي ڄاڻ رکندڙ دانشورن ۾ ڪيترائي غير علمي ۽ غير سائنسي مفروضا ۽ تصور قائم ٿيل آهن ته ڪجهه ٻوليون اڻ سڌريل يا جهنگلي ۽ گهٽ ترقي يافته آهن. سادي يا عام گرامر، ٿورن آوازن (Sounds) ۽ گهٽ لفظي ذخيري وارين ٻولين کي ان مَدَ ۾ آندو ويجي ٿو، جن جي ڳالهائيندڙ کي اها کوٽ پوري ڪرڻ لاءِ اشارن کان ڪم وٺڻو پوي ٿو (Crystal, 1988). پر اهو ثابت ڪري نه سگهيا آهن ته اهڙي ٻولي ڳالهائيندڙ ڌرتيءَ جي کهڙي ڪنڊ ۾ رهن ٿا، جو اڄ تائين دنيا جي نظر کان لڪل آهن، جڏهن ته انسان کوجنا جي جستجو ۾ چنڊ کي به لتاڙي چڪو آهي.

ٻئي طرف اسان وٽ وري تنقيد ۽ تحقيقي علم بابت عالمن ۽ اديبن جا رويا به نامناسب رهيا آهن، جو جيڪڏهن سندن تحقيق جي روشنيءَ ۾ قائم ڪيل مفروضن ۽ راين تي ڪو ٻيو محقق تنقيدي يا علمي تشريح ۽ وضاحت ڏئي ٿو ته اسان جا عالم ان کي ڪا اهميت نه ڏئي ايندڙ ڇاپن يا ڏار مضمونن ۾ ان بابت وضاحت ڪرڻ بدران انهن تنقيدن کي لنوائي، پنهنجي ڪم ۾ کي به سڌارا ڪو نه ٿا آڻين، نتيجي طور علمي معيار ۾ واڌاري ۽ تحقيقي معيار ۾ سڌارن بدران ڏينهون ڏينهن پوئتي پئجي رهيا آهيون. اسان جو اهو عمل ايندڙ نون محققن کي وڏيڪ پلائي ٿو. اهڙا حوالا پڙهندڙن جي معلومات لاءِ هتي ڏجن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ جي عالم محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (1962، 1980، 1990) جي هڪ راءِ مطابق "اسان جي هاڻوڪيءَ زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته جيئن اڳ ٿيڻ الفاظ "حروف صحيح" سان ٻڌل هئا يعني ته منجهس حروف علت بلڪل

ڪم هئا، مرڳو نہ هئا". ٻئي ۽ ٽئين ڇاپي ۾ وري ٿوري تبديلي ڪري هيئن لکيو اٿن تہ "..... ۽ ڏگها حروف علت (ا،و،ي) ڪي بلڪل ٿي گهٽ هئا ماضيءَ جي مطالعي مان پائنجي ٿوتہ عربيءَ جي اثر کان اڳ سنڌي الفاظ اڪثر "حروف صحيح" جا مرڪبات هئا." ان راءِ جي پٺڀرائي ۾ ڪکڙ ۽ گدڙ وغيره جا مثال ڏنا اٿائين. ڊاڪٽر بلوچ جي ان راءِ جو ذڪر ڪندي سراج لکي ٿوتہ "هيءُ صاحب انهن لفظن کي انگريزيءَ ۾ لکي ڏسي ها تہ کيس خبر پئجي وڃي ها تہ انهن لفظن ۾ ٽن حروف صحيح کان سواءِ اوترائي حروف علت بہ موجود آهن" (1964:48).

ٻوليءَ جو هڪ ٻيو عالم محمد حسين پنهور ان بابت چوي ٿو تہ:

"Sindhi had vowels as is clear from "Chach Nama" which gives Sindhi names like" Channa, Maka, Sehta, Jatt, Med, Dahar, Jaisina, Debel, Nerun, Alore & many other" (1988).

لسانيات جو علم گهڻو ڪري ڳالهايل ٻوليءَ تي مدار رکي ٿو. لکت جي اهميت ٻئي نمبر تي آهي. ٻولي ماڻهو ڳالهائين ٿا، اها انهن جي وات مان آوازن جي صورت ۾ نڪري ٿي ۽ صوتيات جي علم مطابق ڪابہ اهڙي ٻولي ڪو نہ آهي جنهن ۾ آواز نہ هجن. دنيا جون ڪيتريون ئي لپيون/الفابيٽ اهڙيون آهن، جن ۾ ڪي خاص صوتيہ (Phoneme) ليڪن جي نشانن ذريعي ظاهر ڪيا ويندا آهن. هي حرف صحيح/وينجن واريون (Consonantal) لپيون ڪري ليکجن ٿيون، مثال طور، آراميڪ (Aramaic) عبراني (Hebrew) ۽ عربي وغيره، جن ۾ حرف علت/ سر (Vowel) اعرابن ذريعي جڏهن مرضي پوي تہ ظاهر ڪيا وڃن ٿا. ٻئي طرف ڪيترين هندستاني لپين ۾ حرف علت/سر اعرابن يا نشانين ذريعي ظاهر ڪيا وڃن ٿا، جيڪي لڳائڻ نهايت ضروري آهن. هي نشانيون حرف صحيح/ وينجن سان لاڳاپيل سمجهيون وڃن ٿيون. سنڌي جيئن تہ عربي لکت / لپي ۾ لکي وڃي

ڏنهنڪري ان جا حرف علت/ سر/آواز عربي طريقي "زبر، زير ۽ پيش" وغيره يعني اعرابن جي صورت ۾ لکجن ٿا. پر انهن اعرابن جو ڏيڻ به لکندڙ جي مرضيءَ تي منحصر آهي. سنڌي ٻوليءَ جي سکڻ واري مرحلي ۾ ته انهن اعرابن جو استعمال ضروري ٿيو پوي، جو انهن جو غلط استعمال لفظ ۽ جملي جي معنيٰ ڦيرايو ڇڏي، پر ٻولي پوري طرح سکي وڃڻ کان پوءِ انهن جو استعمال ضروري ڪو نه ٿئي، جو پڙهندڙ تجربي جي بنياد تي لفظن جو صحيح اچار ڪري صحيح معنيٰ ۾ استعمال ڪرڻ سکي وڃي ٿو.

هتي حرف صحيح / وينجن (Consonant) ۽ حرف علت / سر (Vowel) جي تشريح پڙهندڙن لاءِ ضروري آهي. اندرين هوا ڳالهائڻ واري حصي (Oral Cavity) ۾ ڪنهن به هنڌ رڪجي ته آواز کي چئبو "حرف صحيح" ۽ جي بنا ڪنهن رڪاوٽ جي ان حصي جي گول يا تراڪڙي صورت جي آڌار تي هوا ٻاهر نڪري ته اهو آواز سڏبو "حرف علت". بهرحال ڊاڪٽر بلوچ جي اهڙي راءِ رکڻ مان مراد سنڌي ٻوليءَ جي نندا ڪو نه آهي پر ٻوليءَ جي صوتياتي علم ڏانهن ڌيان نه ڏيڻ آهي.

ٻيو مثال ڊاڪٽر غلام علي الانا جي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي" جو آهي، هن ڪتاب جي ڇپجڻ (1979ع) کان پوءِ، ٻوليءَ جي هڪ ٻئي عالم محمد عمر چنڊ 1985ع ۾ ڇپيل پنهنجي ڪتاب "لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جو آراڌيون" ۾ ڊاڪٽر الانا جي ڪتاب جي عنوان کان وٺي ڪتاب ۾ بحث آندل ٻين ڪيترن علمي موضوعن،اصطلاحن ۽ مسئلن تي وضاحتي علمي تنقيد ڪندي انهن کي رد ڪيو آهي.

هاڻي هڪ صحيح ۽ جديد تربيت يافته عالم تي فرض آهي ته پنهنجي ڪيل علمي ڪم تي ڪا وضاحتي،علمي تنقيد ٿئي ته انکي مجيبندي ان تي پنهنجي وضاحت الڳ مضمون يا وري ٻئي ڇاپي ۾ ڏئي نه

ڪـ خامــوش رهـي. انهن نـــ ڪــرڻ ســـان ان عـلـم جي راهـ ۾ ايـنـدڙ پانڌيئڙي ۽ محقق جي ذهن ۾ مونجهارا پيدا ٿيندا ۽ ان کي صحيح راءِ ۽ اصل علمي وضاحت قبول ڪرڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي، نتيجي طور اهو علم ان ٻوليءَ ۾ ترقي ڪري ڪي مثبت ۽ ڪارائتا نتيجا ڏئي نـ سگهندو. اهڙائـي ڪيـتـرا سـبـب آهـن جو لـسـانـيـات جو عـلـم سـنـڌيءَ ۾ وڌي ۽ پنهـنجون پاڙون پختـيـون ڪـري نـ سـگهـيـو آهـي ۽ عـام توڙي خاص ۽ جديد تربيت يافتہ محقق اهڙي تحقيق کي مفروضن ۽ ذاتي راين تي ٻڌل سمجهي لنوائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي.

اهـڙي طرح سـنـڌي ٻـوليءَ جي مـحـبـت ۾ سـنـڌي لـيـکـڪـا پـوپـٽـي هيرانـنـداڻـيءَ پنهـنجي لکڻين ۾ ٻوليءَ لاءِ وڏيون دعـوائون ڪري ان کي افضل ثابت ڪرڻ جي ڪـوشش ڪـئي آهـي. اهڙين دعـوائن جي ڪابـ علمي يا لسانياتي حيثيت ڪو نـ آهـي. مثال طور هوءَ "ڀاشا شاسـتر" ۾ لکي ٿي تـ "سـنـڌي ٻـوليءَ ۾ دنـيـا جي سـبـنـي ٻولين جا اچار اچي وڃن ٿا" (1978). سنڌيءَ ۾ ٻين ڪن ٻولين جي ڀيٽ ۾ رڳو چار ٻـنا آواز ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڳ وڌيڪ آهن، انهن جي آڌار تي اهڙي دعـوي نٿي ڪري سگهجي. پر حقيقت ۾ اهي آواز بـ ٻين ڪيترين ٻولين يعني سواحلي، ماسائي، نيانگي، پولو وغيره ۾ موجود آهن (Pullum and Ladusaw, 1986).

تهـذيب يا ثقافت ڪيـتري بـ سـڌريل، آڳاٽي يا قـديم ڇـو نـ هجي، پر ٻـولـيـون هر وقـت پـنـهـنجي ڳالـهـائيـنـدڙن جي گـهـرجن مطابق پوريون رهيون آهن، تنهن ڪري ڪا قوم تـ سڌريل يا اڻ سڌريل ٿي سگهي ٿي پر ڪنهن بـ ٻوليءَ بابت اهڙي راءِ قائم ڪري نٿي سگهجي. جيڪڏهن ٻوليءَ ۾ ڪنهن خاص شيءِ لاءِ لفظي ڪوٺ آهي تـ ان جو

آهي تہ اها ايجاد ان قوم جي نـ، پر ٻاهران آيل آهي. ان ڪري عالمن ۽ ٻوليءَ جي ماهرن لاءِ ضروري آهي تـ ان لاءِ لفظ ايجاد ڪن يا جنهن قوم اها ايجاد ڪئي آهي ان جي ٻوليءَ واري نالي کي برقرار رکن، ائين ڪرڻ سان ٻوليءَ جي ڪابـ گهٽتائي نٿي ٿئي. تنهن ڪري ڪنهن سماج، ثقافت، ٻولي يا تهذيب لاءِ اهو چئي نٿو سگهجي تـ هي سماج

يا تهذيب زراعت يا صنعتي آهي. يا هيءَ ٻولي سندس ڳالهائيندڙن جون رڳو زراعتي يا مال چارڻ ۽ پالڻ واريون ضرورتون پوريون ڪرڻ جي اهل آهي.

هتي ڊاڪٽر سورلي (1938) جي ان راءِ تي بحث ڪرڻ ضروري ٿيندو جنهن ۾ هو چوي ٿو ته سنڌي ٻولي سنڌي تهذيب ۽ ثقافت سان ٺهڪي اچي ٿي، جنهن لاءِ اها وجود ۾ آئي آهي، جنهن کي ان جي محنتي ۽ اڻ ويڙهاڪ ماڻهن مڪمل ڪيو آهي. پر ان زبان ۾ اهڙا لفظ ڪو نه آهن جيڪي اهڙي قسم جي تهذيب ۾ ٺهڪي اچن جنهن جو "برٽن" (Burton) نمائندو آهي يعني انگريزي. سئو سال اڳ بيشڪ ائين چئي سگهجي پيو، ته اها زبان ان وقت ان قوم جي ضرورتن ۽ ثقافت مطابق هئي، پر جيئن جيئن زماني جي حادثن، سياسي ۽ سماجي حالتن ۾ تبديلي ايندي، ٻولي به ان قوم جي گهرجن مطابق پنهنجي، لفظي ذخيري ۾ واڌارو آڻيندي ويندي. جيڪڏهن ڪنهن قوم جي ترقي ۽ تبديليءَ سان ان جي زبان ۾ ترقي ۽ تبديلي نٿي اچي ته ان جو مطلب اهو ٿيو ته اها زبان ان قوم جون ضرورتون پوريون ڪرڻ جي اهل ثابت ٿي نه ٿي سگهي ۽ اها ٻولي پوءِ گهڻو وقت جيئرو رهي نه سگهندي. جنهن جو هڪ وڏو مثال سنسڪرت ۽ لاطيني جو آهستي آهستي ڌرتيءَ جي گولي تان غائب ٿيڻ آهي. خوشقسمتيءَ سان سنڌي ٻولي وقت ۽ حالتن مطابق پاڻ ۾ تبديلي آڻيندي، هن وقت به پنهنجي ڳالهائڻ وارن جون سموريون ضرورتون پوريون ڪرڻ جي اهل آهي. واضح ٿئي ته ڊاڪٽر سورلي جي مٿي ڏنل اهڙي راءِ جي آڌار تي ئي اسان جا ڪيترا اڙدو دان عالم ۽ دانشور سنڌي ٻوليءَ لاءِ ديهاتي ٻولي يا جنگل جي زبان وغيره جهڙا رمارڪس ڏيندا رهندا آهن.

مختلف وقتن تي، ڪي خاص حلقا، ڪن خاص ٻولين کي گهٽ ترقي يافته ۽ مختلف وڏون ڪري اڻ سڌريل چئي انهن کي سندن اصل مقام تان هٽائڻ جون ڪوششون ڪندا رهيا آهن. انهن جي جاءِ تي مختلف دليل ڏئي ٻين ٻولين کي عظيم ۽ مؤثر رابطي جون گهرجون پوريون ڪرڻ جو اهل سمجهي، عجيب، غير معقول، غير لسانياتي ۽ مذهبي جذبا اڀاريندڙ دليلن سان قدرتي طرح عظيم ٻولي قرار ڏئي ماڻهن جي حقيقي مادري ٻولين مٿان ٿاڦڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا آهن. عام طرح ماڻهن جو اهو عقيدو هوندو آهي ته سندن ٻولي ٻين ٻولين کان

مٿانهين ۽ عظيم آهي پر علمي طرح اهڙي تصور يا ويچار جي ڪا بہ حيثيت ڪو نہ آهي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪي ماڻهو ڪنهن خاص ٻوليءَ کي اهميت ڏيارڻ لاءِ مختلف دليلن کان ڪم وٺندا هجن. مثال طور تہ، هي ٻولي تمام قديم، منطقي، گهڻي علمي مواد واري ٻولي آهي يا وري اڄارڻ ۾ سولي ۽ ڳالهائڻ ۾ وڏيڪ اثر واري آهي. جئين عربي ڳالهائيندڙ اهو چئي سگهن ٿا تہ سندن روايتي (Classical) عربي تمام خوبصورت ۽ منطقي آهي. ڪا بہ ٻولي گرامر جي خوبصورتي ۽ لفظي ذخيري ۾ سائنس برميچي نہ ٿي سگهي. اها مذهبي ٻولي هجڻ سان گڏ ڪلام پاڪ جي ٻولي آهي، جيڪا اسلام جي سچائيءَ بابت معجزاتي شهادت پيش ڪري ٿي. ان ئي سبب ڪري خدا تعاليٰ ان ٻوليءَ کي پيغمبر عليہ السلام جي اظهار لاءِ چونڊيو. هي ٻولي ئي آخرت ۾ استعمال ٿيندي، تنهن ڪري سڀني ٻولين کان مٿانهين ۽ اتم آهي.

اهڙي قسم جا ويچار هندو سنسڪرت لاءِ ۽ يهودي عبراني لاءِ بہ رکي سگهن ٿا. خاص ڪري ٻوليءَ جي قدامت جي باري ۾. ساڳيءَ طرح جرمن ڳالهائيندڙ جرمن ٻوليءَ کي سڀني کان اتانهون سمجهن ٿا. جو سندن عقيدي موجب حضرت آدم عليہ السلام باغ عدن ۾ جرمن ٻولي ڳالهائي هئي، (Crystal, 1988). اهڙي طرح سياسي، سماجي ۽ مذهبي اثرن ۽ عقيدن جي حوالي سان ڪيترائي رايا ٿي سگهن ٿا، پر لسانيات جي علم جي ڪسوٽيءَ تي اهي پورا نٿا لهن.

پاڪستان ۾ بہ ٻوليءَ جي قومي مسئلي کي حل ڪري ملڪ جي ترقي ۾ مڙني قومن کي ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ بدران هڪ خاص حلقو ان کي منجهائي مذهب جي حوالي سان قومي ٻڌي ۽ حب الوطني جي تناظر ۾ هڪ خاص ٻولي يعني اردوءَ کي مسلمانن ۽ پاڪستان جي واحد ٻولي قرار ڏيئي، ٻين قومن ۽ انهن جي قومي ٻولين جي ترقيءَ ۾ رڪاوٽون وجهڻ جون ڪوششون ڪندو رهيو آهي. مولانا ٿانويءَ جي

ڪري هن جي حفاظت لاءِ وس آهر ڪوشش ڪرڻ خدا جي اطاعت (حڪم جي بجا آوري) برابر آهي ۽ ان ۾ غلفت ڪرڻ وارن ڪان آخرت ۾ پڇاڙو ٿيندو". اهڙي قسم جي غير علمي ۽ غير سائنٽيفڪ فتوي ماڻهن کي گمراهه ڪرڻ ۽ انهن جي جذبن کي ڀڙڪائڻ ڪان علاوه ٻين ٻولين ڳالهائيندڙن جي جذبن ۽ احساسن کي ڌڪ رسائڻ، ڪيڏن ۽ ٻولين جي حقن ۽ اهميت کان انڪار ڪرڻ جي برابر آهي.

ڪنهن به هڪ ٻوليءَ کي ڪنهن خاص مذهب سان وابسته ڪرڻ، مذهبن جي آفاقيت کان انڪار ٿيندو. لسانياتي علم مطابق ڪا به ٻولي مذهبي يا غير مذهبي ٿي نه ٿي سگهي. ڪنهن به ٻوليءَ جو ڳالهائيندڙ ڪو به مذهب اختيار ڪري سگهي ٿو، ان لاءِ ڪنهن خاص ٻوليءَ جو ڄاڻڻ ضروري نه آهي. پر مذهبي ۽ ملڪي ايڪي لاءِ ضروري آهي ته ماڻهن جي مڙني فطري ٻولين کي هڪ جيتري اهميت ۽ قومي حيثيت ڏئي سرڪاري طرح قانون نافذ ڪري انهن جي ترقي ۽ اهليت وڌائڻ لاءِ هڪ جيتريون ڪوششون ڪيون وڃن.

حوالا

آڏواڻي، ڀيرومل مهر چند (1956ع)، "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

الانا، ڊاڪٽر غلام علي (1979ع)، "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو.

بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان (1962ع، 1980ع، 1990ع)، "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو.

چنڊ، محمد عمر (1985ع)، "لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون

آراڏيون"، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد.

سراج (1964ع)،"سنڌي ٻولي"، حيدرآباد.

هيرانندائي پوپٽي (1978ع)، "ڀاشا شاستر" بمبئي.

Crystal, D (1987), Dictionary of Linguistics & Phonetics" Basil Blackwell, Oxford.

Crystal, D (1988). "The Cambridge Encyclopedia of Langua_e" Cambridge University Press. Cambridge.

Hertzler J.D. (1965). "The sociology of Language" Random House, New Yoark.

Labov. W. (1966), "social Stratification of English in New York City" Washington. Centre for Apllied Linguistics.

Panhwar, M.H (1988), "Languages of Sindh Between Rise of Amri and fall of Mansura" in "Cultural heritage of Sindh" Edited By Dr: A.J.Junejo and M.Q. Bughio. Sindhi Adabi board, Jamshoro.

Trudgill, P. (1974). An Introduction to Sociolinguistics. Penguin Books.

Trudgill, P. (1979) "Accent. Dialect and School" Edward Arnold, England.

Pullum, G.K. and Ladusaw, W.A. (1986) Phonetic Syombol Guide. The University of Chicago Press. CHICAGO.

Sorely, H.T. (1938) "Shah Abdul latif of bhit" Bombay.

پاڪستان ۾ ٻوليءَ جي رٿا بندي ۽ سنڌي ٻولي

ترقي يافته توڙي ترقي پذير ملڪن ۾ ماڻهن جي فلاح، ڀهبود، سماجي ڀلائي، ملڪ جي ترقي ۽ آمدنيءَ جي واڌ لاءِ رٿا بندي هڪ اهم ۽ بنيادي ضرورت آهي. ان رٿابنديءَ کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ملڪي سطح تي حڪمت عملي تيار ڪئي ويندي آهي. رٿا بندي ڪرڻ ۽ حڪمت عملي جوڙڻ جي ذميواري ملڪ جي سربراهن سياستدانن ۽ ماهرن (Technocrats) جي هوندي آهي. رٿيل ترقيءَ جي اهميت کي، سڄي دنيا ۾ ماهر تسليم ڪري چڪا آهن ۽ مختلف ضرورتن تحت ان ڏس ۾ حڪمت عمليون تيار ڪندا رهندا آهن.

بدقسمتيءَ سان ابتدا کان ئي اسانجي ملڪ ۾ صحيح رٿا بندي ۽ فلاح ڀهبود يا عام ڀلائي وارن منصوبن ڏانهن گهٽ ڌيان ڏنو ويو، جنهن جو اثر سڄي ملڪ جي ترقي تي پيو آهي ۽ ملڪ جي اقتصاياديت مضبوط بنيادن تي بيهي نه سگهي آهي. (نتيجي طور سرمايه دار وڌيڪ سرمايي وارو ۽ غريب وڌيڪ غريب ٿيندو ٿو وڃي). سواءِ چند منصوبن جي، باقي تڙ تڪڙ ۾ يا سياسي مجبورين تحت رٿيل منصوبا پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچي نه سگهيا. ان جو مکيه سبب ڊگهي وقت جي رٿا بندي (Long term planning) طرف ڌيان نه ڏيڻ آهي. ان جا ڪارڻ ڪهڙا آهن؟ اهو بحث منهنجي هن موضوع سان تعلق نه ٿو ڪي.

جهڙيءَ طرح ملڪ جي اقتصادي رٿ بنديءَ طرف سنجيدگيءَ سان ڌيان نه ڏنو ويو، بلڪل اهڙي طرح پاڪستان جي ماڻهن جي ٻولين جي ترقي، بقاءِ حيثيت بابت رٿا بندي طرف سياسي مصلحتن ۽ وقتي جذبن

تحت اهڙا فيصلا ڪيا ويا، جن جي ڪري ملڪ ۽ ان جي ماڻهن کي قومي ۽ نفسياتي طرح وڏا نقصان رسيا. مشرقي پاڪستان جو الڳ ٿي بنگلاديش ٿيڻ وغيره. "حقيقت ۾ دنيا جي ٻين ملڪن ۾ به ٻوليءَ جي رٿا بندي، ملڪ جي رٿا بندي واري شعبي ۾ گهڻو پوءِ داخل ٿي، البت ٻوليءَ جي بناوت (Structure) تبديلي (Change) ۽ حفاظت (Preservation) بابت رٿا بندي (Corpus Planning) جي ڪوشش اوتري ئي پراڻي آهي جيتري ناٽي بابت رٿا بندي (Gupta,1977:4). ٻوليءَ جي رٿا بنديءَ کي ويجهڙائي ۾ ئي قومي رٿا بنديءَ ۾ اهميت ڏني وئي آهي، جو ڪيترن ملڪن ان ڏس ۾ نيون رٿا بنديون ڪري پنهنجي گهڻ ٻولين واري ملڪ ۾ ٻوليءَ جو مسئلو سائنسي ۽ عملي بنيادن تي حل ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون آهن. تجربن اهو ثابت ڪيو آهي ته قومي رٿا بنديءَ ۾ ٻوليءَ جي شموليت عام ترقيءَ جي رٿا بنديءَ جو هڪ اهم حصو ۽ هڪ ٻئي تي آڌاريل آهي.

هن مضمون جو مقصد پاڪستان ۾ ٻوليءَ جي رٿا بندي، پاليسي ۽ ان تي عمل جو جائزو وٺڻ آهي پر ان کان اڳ اهو ضروري آهي ته رٿا بنديءَ بابت ڪي بنيادي وضاحتون پيش ڪجن. ٻوليءَ جي رٿا بندي، سماجي لسانيات جو هڪ اهم حصو آهي، جنهن جو تعلق سڌو سنئون ڪنهن ملڪ يا قوم جي ترقي، سجاڳي ۽ علمي اهميت سان آهي.

ٻوليءَ جي رٿا بندي: هن اصطلاح مان مراد آهي، ٻوليءَ بابت دانشورن ۽ ادارن جو رواجي ڪم جنهن کي عام طور "Language Cultivation" چئجي ٿو. جنهن موجب ڪنهن ٻوليءَ ۾ سڌارو آڻي، وڌائي، نون لفظن ۽ اصطلاحن جي ايجاد ڪري، جديد دور جي گهرجن مطابق بڻائڻ جون ڪوششون ڪري سگهجن (Haugen, 1967:701).
"رٿا بنديءَ کي ڪا مقبول ۽ خاص لسانياتي مصروفيت طور نٿو پيش ڪري سگهجي پر سماج ۾ ٻوليءَ جي مسئلي کي حل ڪرڻ جي سياسي

۽ انتظامي ڪوشش ڪوٺي سگهجي ٿو“ (Jernudd,et al:1971). ٻوليءَ جي رٿا بنديءَ جو اصطلاح قومي سطح تي ٻوليءَ جي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ منظم ڪوشش طور ڪتب آڻي سگهجي ٿو. ٻوليءَ جي رٿا بندي، موجوده ٻولين کي قائم دائم رکڻ جو ۽ نين عام (Common) علائقائي، قومي يا بين الاقوامي ٻوليون تخليق ڪرڻ جو هڪ سنائتو عمل آهي (Tauli,1974:56).

ٻوليءَ جي حڪمت عملي تيار ڪرڻ وقت ٻولي سيکارڻ ۽ ان جي استعمال بابت حڪمرانن کي اهڙا محتاط فيصلا ڪرڻ گهرجن، جيڪي ايندڙن لاءِ رهنمائي جو ڪارڻ ٿين.

ٻولي سڄي دنيا جي ماڻهن لاءِ جذباتي مسئلو بڻيل آهي ۽ هر ملڪ جي حڪمرانن ٻوليءَ جي مسئلي کي تمام هوشياري ۽ عقلمنديءَ سان حل ڪري ملڪ ۾ رهندڙ مختلف ٻوليون ڳالهائيندڙ گروهن يا قومن کي برابريءَ جي بنياد تي استوار ڪري هلائڻ جون ڪوششون ڪيون آهن. اها هڪ مڃيل حقيقت آهي ته قومي ٻڌي ۽ ترقيءَ جو دارو مدار گهڻو ڪري مواصلاتي ذريعن جي تعداد، خاصيت ۽ اهليت تي ٿئي ٿو. ٻولي سمورن مواصلاتي ذريعن ۾ اهم حيثيت رکي ٿي. قومن ۽ ملڪن جا ليڊر يا حڪمران مواصلاتي ذريعن جي ان اهميت کان اڻ واقف ڪونه آهن، پر ڏسجي ٿو ته اسان وٽ ان مسئلي کي خاص اهميت نه ڏئي مستقل حل ڪرڻ جي ڪوشش کان پٺي ڏنايو ويو آهي، وقتي طرح ڪنهن خاص ٻوليءَ کي اهيمت ڏئي سياسي مصلحتن تحت مسئلا حل ڪرڻ جي ڪوشش ته ڪئي وئي آهي. پر لسانياتي بنيادن تي ٻوليءَ جي رٿا بندي ڪري مستقل حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪا نه ٿي آهي. جڏهن ته ٻوليءَ جو مسئلو وقت به وقت ملڪ يا صوبائي سطح تي حڪومت جي لاءِ مٿي جو سور بڻبو رهيو آهي ۽ ڪيترين انساني جانين ۽ قومي ملڪيتن جي تباهيءَ جو ڪارڻ پڻ ٿيو آهي.

هر سماجي گروهه پنهنجي ٻوليءَ کي اهم حيثيت ۾ ترقي ڪندي

ڏسڻ گهري ٿو ۽ ان لاءِ ڪنهن به قسم جي جدوجهد ڪرڻ کان ڪڏهن به ڪيٻائي ٿئو. انهن جذبن ۽ تحريڪن کي مختلف سياسي فيصلن يا دٻائن جي ذريعي وقتي طرح تہ حل ڪرڻ ۾ ڪاميابي ٿي آهي. پر مستقل حل لاءِ شعوري ، علمي ۽ اصولي ڪوشش ڪري ٻوليءَ بابت رٿا بندي ڪرڻ نهايت ضروري آهي. هتي پاڪستان جي ابتدا کان وٺي ٻوليءَ بابت پاليسيءَ جو ٿلهي ليکي جائزو وٺڻ ضروري ٿو سمجهان.

هندستان جي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ هوندئن تہ ان وقت شامل سمورن علائقن جا ماڻهو هئا، پر هندو آباديءَ جي اڪثريت وارا علائقا ان ۾ سڀ کان اڳرا هئا. جيتوڻيڪ ابتدا ۾ صرف انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ مقصد هو، پر جيئن آزاديءَ جا آثار نظر اچڻ لڳا تيئن آزاديءَ کان پوءِ جي ملڪي پاليسي بابت پڻ مختلف سياستدان مختلف نظريا ظاهر ڪرڻ لڳا. اهڙي طرح ڪن حلقن طرفان هندستان ۾ انگريزيءَ جي جاءِ تي هندي رائج ڪرڻ جو اظهار ڪيو ويو. جڏهن تہ هندستان جي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ هنديءَ کان علاوه هندستان جي ٻين ٻولين جا ڳالهائيندڙ نہ صرف اڪثريت ۾ هئا پر ڪين اهم حيثيت حاصل هئي. ٻئي طرف اڪثريتي هندي ڳالهائيندڙ علائقن ۾ اردو ڳالهائيندڙ مسلمان ڪنهن بہ صورت ۾ هنديءَ کي هندستان جي سرڪاري يا قومي ٻولي مڃڻ لاءِ تيار ڪو نہ هئا. (اردو ٿورڙن لفظن ۽ گرامر جي لحاظ کان هنديءَ کان ڪجهہ مختلف آهي جڏهن تہ صورتخطي بلڪل جدا آهي). هندستان جي آزاديءَ جي تحريڪ جي سرواڻ گانڌيءَ هندستان جي سرڪاري ٻوليءَ جي مسئلي جي حل لاءِ هندوستان ۾ واپرائيجندڙ ڪنهن هڪ ٻوليءَ بدران اردو ۽ هندي ٻولين جي ميلاپ سان هندستاني ٻوليءَ جي استعمال لاءِ انڊين نيشنل ڪانگريس جي 1925ع واري اجلاس ۾ ٺهراءُ پاس ڪرايو. ان ٺهراءَ مطابق:

The proceedings of the Congress shall be conducted as far as possible in "Hindustani" The English Language or any provincial Language may be used if the speaker is unable to speak Hindustani or when ever necessary (Gupta. 1979:579).

پر مختلف قومون ڪنهن به طرح پنهنجي قومي ٻولين تان دستبردار ٿيڻ لاءِ تيار نه ٿيون ۽ اهڙي طرح ڪا هڪ "هندستاني" ٻولي نه ٿي سگهي. (1967ع ۾ ڀارت جي آئين جي اٺين شيڊول مطابق ٻوليءَ جي رٿا بنديءَ تي عمل ڪندي 15 ٻولين کي قومي ٻوليءَ جي حيثيت ڏني وئي، جڏهن ته هندي ۽ انگريزي سرڪاري لک پڙهه لاءِ استعمال ڪيون وڃن ٿيون).

هندستان جي هندي ڳالهائيندڙ علائقن ۾ ٻي وڏي ڳهڻائي اردو ڳالهائيندڙن جي هئي، جيڪا اتي رهندڙ اڪثر مسلمانن جي مادري زبان هئي. جڏهن هندستان لاءِ هنديءَ جا مطالبا زور ونڻ لڳا، تڏهن انهن ئي علائقن ۾ مسلمانن وري اردوءَ جي حمايت ڪئي. مسلم ليگ پاڪستان ۾ جيئن ته اردوءَ کي ئي قومي ٻولي طور رائج ڪرڻ جو وعدو ڪيو هو، تنهنڪري پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ان تي ڪنهن به ويچار جي ضرورت محسوس نه ڪئي ۽ اردوءَ کي ئي قومي ٻولي طور جونديو. ڪجهه ماڻهن ان سلسلي ۾ آواز اٿاريو ته قائد اعظم محمد علي جناح اهڙن ماڻهن کي ننديندي ڍاڪا ۾ اعلان ڪيو ته:

".....let me make it very clear to you that, the state language of Paksitan is going to be Urdu and no other language. Any one who tries to mislead you is really the enemy of Pakistan" (qouted in Callard. 1957:182).

آزادي ۽ مذهبي جذبي تحت جيڪو اتحاد ماڻهن ۾ پيدا ٿي چڪو هو، ان تحت ڪنهن به ڌر يا قوم ان وقت ته اردوءَ جي قومي يا سرڪاري حيثيت کي رد نه ڪيو، پر ٿوري وقت کان پوءِ جيئن ئي

ترقي، سياسي نظام ۽ ٻيا مختلف مسئلا سامهون آيا، تيئن ئي قومي ٻوليءَ لاءِ پڻ مسئلا پيدا ٿيندا ويا. پاڪستان جي پنجن ئي صوبن مان ڪنهن هڪ جي به مادري يا حقيقي زبان اردو ڪو نه هئي. پر بنگال جي بنگالي، پنجاب جي پنجابي، سنڌ جي سنڌي، بلوچستان جي بلوچي ۽ سرحد جي پشتو هئي، البته پاڪستان ٺهڻ وقت جيڪي ماڻهو هندوستان جي هندي اڪثريت وارن علائقن مان لڏ پلاڻ ڪري پاڪستان جي مختلف علائقن ۾ اچي وسيا، انهن مان گهڻائيءَ جي مادري زبان اردو هئي، جنهن جو پاڪستان جي آباديءَ ۾ 2.37% حصو هو جڏهن ته بنگالي 56.40% هئا).

1951 جي آدمشماري مطابق پاڪستان ۾ مختلف ٻولين جي ڳالهائيندڙن جي ورهاست.

ٻولي	مادري حيثيت %	ٻي حيثيت %
انگريزي	0.02	1.87
اردو	2.37	4.03
بلوچي	1.29	-
بنگالي	56.40	0.17
پنجابي	28.55	0.84
پشتو	3.48	0.41
سنڌي	8.47	0.80

مذهبي ڀائيچاري ۽ ملڪي ٻڌيءَ لاءِ اردوءَ جي اهميت کي مد نظر رکي پاڪستان جي ليڊرن ان کي قومي ٻوليءَ طور رائج ڪيو. درحقيقت پاڪستان جو مطالبو ڪندڙ جماعت مسلم ليگ شروع کان ئي ماڻهن کي اهو احساس ڏياريو هو ته پاڪستان مان مراد آهي هندستان جو ورهاڱو، انگريزن ۽ هندن به ان کي ورهاڱي سان تعبير ڪيو ۽ اصل

تاريخي حقيقتون وساري ويٺا تہ جن علائقن تي پاڪستان مشتمل ٿيندو، اهي ڪڏهن بہ هندستان جو حصو ڪو نہ رهيا آهن. انهن جي هميشہ الڳ، خود مختيار ۽ قدرتي حيثيت رهي آهي. اهي ڪڏهن بہ گنگا جمنا تهذيب جي اثر هيٺ نہ رهيا آهن. انهن جي پنهنجي سڃاڻپ ۽ پنهنجي تهذيب رهي آهي. وقتي طرح ڪجهہ علائقن تي هندستان يا ٻين ملڪن ۽ قومن قبضو تہ ڪيو آهي پر اهي ڪڏهن بہ انهن جو اڻ ٽٽ ۽ قدرتي حصو نہ رهيا آهن. انگريزن پڻ انهن ملڪن تي الڳ الڳ قبضو ڪري انتظامي سهوليت خاطر "All-India" يا گڏيل هندستان جو نالو ڏنو. پاڪستان جو نهڻ دراصل هندستان جي ورهاڱي سان تعبير نہ ڪرڻ گهرجي، پر بنگال، پنجاب، سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد جي آزادي يا پاڪستان جو ٺهڻ سمجهڻ گهرجي. جن علائقن تي پاڪستان مشتمل ٿيو آهي، انهن جون پنهنجون قومي ٻوليون ۽ قومي ڪلچر آهن ۽ ڪنهن بہ صورت ۾ انهن ٻولين ۽ ثقافتن کي پاڙئون پٽي نٿو سگهجي.

بهرحال جيئن آزادي ۽ مذهبي جوش جا جذبا ماٺا ٿيا، تيئن ٻين اقتصادي مامرن کان سواءِ ٻوليءَ جو مسئلو بہ وڏي ونڊ ٿيڻ لڳو ۽ ٿوري ئي وقت ۾ " بنگال بنگالي ٻوليءَ جي بنياد تي هڪ ٿي، پنهنجي ٻوليءَ کي قومي ۽ سرڪاري ٻوليءَ جي درجي ڏيارڻ ۽ آباديءَ جي نسبت سان پنهنجي سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حقن جا مطالبا ڪرڻ لڳو. هن وڏي پئماني تي بنگالي ٻوليءَ جي مڃتا ۽ حقن لاءِ پاڪستان ٺهڻ جي ڪجهہ سالن کان پوءِ ئي تحريڪ شروع ڪئي ۽ ان تحريڪ ۾ ڪيترين انساني زندگين کانسواءِ، قومي ملڪيتن جو زيان ٿيو" .Sayed) (1967:189-90. ان هلچل جي نتيجي ۾ پاڪستان جي آئيني اسيمبلي 1956ع ۾ بنگاليءَ کي اردوءَ سان گڏ سرڪاري ٻولي ڪري تسليم ڪيو. اهو فيصلو صرف بنگالين جي دٻاءَ ۽ هلچل جي نتيجي ۾ ٿيو. نہ ڪي ماڻهن جي حقيقي فطري ٻوليءَ جو جائز حق تسليم ڪرڻ ڪري.

(ان وقت ٿي پاڪستان ۾ ٻولين جي اهميت ۽ حقن بابت حڪمرانن جا ڪن اڀا ٿيڻ ڪيندا هئا). باهم ڪي تيل ڏيکارڻ وارو ڪم وري ون يونٽ قائم ڪرڻ واري عمل سان ڪيو ويو، جنهن تحت صوبن جي اصل نالن کي ختم ڪري اوپر بنگال کي مشرقي پاڪستان ۽ پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان کي مغربي پاڪستان نالو ڏنو ويو ۽ اصل نالن استعمال ڪرڻ تي پابندي وڌي وئي. (ڪيترن عالمن ۽ محققن به "سابق سنڌ" ۽ "سابق پنجاب" ڪري پنهنجن ڪتابن ۽ مقالن ۾ ذڪر ڪيو!).

سنڌ صوبو به لسانياتي رٿا بندي نه ٿيڻ ڪري متاثر ٿيو. سنڌ جي ٻولي "سنڌيءَ" جا اهڃاڻ قديم زماني کان ملن ٿا. لسانيات جي ڄاڻن جو چوڻ آهي ته جنهن به ايراضيءَ ۾ ڪي ماڻهو رهن ٿا، اهي هڪ ٻئي سان رابطي لاءِ جيڪا ٻولي استعمال ڪن ٿا، اها ان گروهه جي قومي ٻولي آهي. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ دوران مليل قديم آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته اڄ کان ۵۰۰۰ سال اڳ به سنڌ ۾ ماڻهو رهندا هئا، جن جي تهذيب يافته هجڻ ۾ ته ڪو شڪ ڪو نه آهي، پر سموري انسانيت ان تهذيب تي فخر ڪري رهي آهي. انهن آثارن مان ٻين شين کان علاوه لکيل صورت ۾ ٻولي به ملي آهي، جيڪا يقيناً اتي رهندڙ ماڻهو پنهنجي روز مره جي ضرورتن ۽ ڏنڌي لاءِ ڳالهائيندا هوندا. خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته اها ٻولي پنهنجي ڳالهائيندڙن جون مڙئي گهرجون پوريون ڪندي هوندي. سنڌي ٻوليءَ جي ويجهڙائي واري تاريخ ٻڌائي ٿي ته نه صرف ان ٻوليءَ ۾ هر موضوع تي اهم مواد موجود رهيو آهي، پر اها جديد سائنسي گهرجون پڻ پوريون ڪرڻ جي اهليت رکي ٿي. ان ئي سبب ڪري انگريزن سنڌ تي قبضي ڪانپوءِ ٻهريون ڪم اهو ڪيو جو اڳ وارن حاڪمن جي روايت کي رد ڪندي، سنڌ ۾ ڌارين ٻولين جي استعمال بدران، سنڌي ٻولي رائج ڪئي ۽ ان کي صحيح تاريخي حيثيت ڏيئي سنڌ ۾ رهندڙ هر ماڻهوءَ لاءِ اها

سکڻ لازمي قرار ڏني:

"We should introduce the language of the country (namely Sindhee) as the medium of official intercourse. I do not see in what way our revenue and judicial officers (however thier offices and court may be constituted) can work effectually through a foreign medium of communication such as Persian or English. A period of 18 months shuold, therefore, be allowed to the officers in civil employ to qualify themselves for an examination in Sindhee language" (Clerk, 1854).

اهو تسليم ٿيل آهي تہ اڻويهين صديءَ ۾ لسانيات جي علم ۾ انگريز عالم پنهنجي هجڻ کان علاوه عالمي حيثيت حاصل ڪري چڪا هئا. اهو ئي سبب هو جو انهن سنڌي ٻوليءَ ۾ مڙني گهرجن پوري ڪرڻ جي اهليت سمجهندي ٻين رائج ڌارين ٻولين فارسي ۽ انگريزيءَ تي ترجيح ڏني. انگريزن جي سئو سالہ حڪومتي دور ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ نہ صرف هر علم ۽ موضوع تي ڪتاب لکيا ويا پر ٻين پرڏيهي ٻولين مان پڻ چوند ڪتاب ترجمو ڪري سنڌي ٻوليءَ کي مالا مال ڪيو ويو. اهڙي طرح سنڌ جي ڪلاسيڪل ادب کي پڻ انگريزيءَ ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي عالمي مڃتا حاصل ٿي. آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ کي ٻين ڳالهين سان گڏ نظر انداز ٿيندو ڏسي دانشورن، اديبن ۽ استادن، ڪتابن، پمفليٽن ۽ اخباري بيانن ذريعي احتجاج ڪيو . پر ان تي ڪو بہ ڌيان نہ ڏنو ويو. سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت ۽ اهميت کي نقصان پهچائڻ بابت ڪنيل قدمن جا ڪجهہ مثال هيٺ ڏجن ٿا:

1- 1948ع ۾ ڪراچيءَ ۾ قائم 1300 سنڌي پرائمري ۽ سيڪنڊري

اسڪول بند ڪيا ويا. اهو دنيا جي لسانياتي تاريخ ۾ ڪنهن ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ جو انوکو مثال آهي. سنڌي ليکڪن، عالمن، شاگردن ۽ آباديءَ جي هر طبقي مان ان فيصلي خلاف هاءِ گهوڙا ٿي، پر ڪو به ڌيان ڪو نه ڏنو ويو (گرامي، 1965).

2- 1947ع ۾ سنڌ يونيورسٽي ڪراچيءَ ۾ قائم ڪئي وئي، جنهن جي سنڊيڪيٽ 1956ع ۾ سنڌي ٻوليءَ کي امتحانن ۾ جواب ڏيڻ جي ٻوليءَ طور رد ڪيو. "سنڌي شعبو" اهو چئي بند ڪيو ويو ته ڪراچيءَ ۾ سنڌي شاگردن جو تعداد گهٽ آهي. اهو سبب پوءِ تڏهن غلط ثابت ٿيو، جڏهن 2000 شاگردن سنڌي ٻوليءَ ۾ مختلف امتحانن ڏيڻ جي خواهش ڏيکاري.

3- 1956ع جي آئين مطابق سنڌ ۾ سنڌي شاگردن لاءِ اردو، اردوءَ وارن لاءِ سنڌيءَ کي لازمي قرار ڏنو ويو، پر پوءِ صرف سنڌي شاگردن لاءِ اردو برقرار رهي.

4- 1958ع جي مارشل لا کانپوءِ، 1959ع ۾ هڪ تعليمي ڪميشن جوڙي وئي ته جيئن اها پڙهڻ ۽ سيکارڻ جي ٻوليءَ بابت پاليسي ٺاهي، پر ان ڪميشن ۾ تاريخي لسانيات ۽ ٻوليءَ جي رٿا بنديءَ کان اڻ واقف ماڻهن، صوبائي ٻولين بابت 1956ع واري آئين ۾ ڪيل فيصلن کان به خراب ۽ ڏکائيندڙ فيصلا ڪيا. ڪميٽيءَ رپورٽ ۾ لکيو:

"....the experience of other countries shows that, where there are many languages, the best results cuold not be obtained. When the education in mother tongue will be given upto 5th standard..... But after standard 5, national language would be adopted as the medium of teaching and the mother tongue will stop forthwith. We strongly recommend the above formula" (Report,1959:283).

جن ٻين ملڪن جي تجربن جو حوالو ڏنو ويو آهي، انهن جو ڪو به مثال ان رپورٽ ۾ ڪونه ڏنو ويو ته، اهڙو فارمولا ڪهڙن ملڪن ۾

رائج آهي ۽ ڇا انهن وٽ ٻوليءَ بابت ساڳيون حالتون آهن؟ جڏهن ته اصولي طرح انهن کي يونيسڪو جي 1951ع واري گڏجاڻيءَ ۾ ٻولي بابت ڪيل فيصلن تي عمل ڪندي مادري زبان ۾ تعليم تي ڌيان ڏيڻ گهرجي. جنهن مطابق مادري ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ ڪيترائي سبب ڏيندي چيو ويو آهي ته:

"For these reasons. it is important that every effort should be made to provide education in the mother tongue..... On education grounds we recommend that. the use of the mother tongue be extended to. as late a stage in education as Possible " (UNESCO. 1951).

تعليمي ڪميشن جو اهو فيصلو نهايت تعجب انگيز هو. حيرت جي هيءَ ڳالهه آهي ته ان ڪميشن ۾ هڪ به سنڌي دانشور يا تعليمي ماهر شامل ڪو نه هو.

5- 1970ع ۾ پهريون ڀيرو بالغ راءِ دهيءَ جي بنياد تي چونڊيل اسيمبليون وجود ۾ آيون. پر صحيح سياسي فيصلا نه ڪرڻ ڪري بنگال ۾ فساد ٿيا. جنهن جي نتيجي ۾ بنگال پاڪستان کان ڌار ٿي "بنگلاديش" جو روپ اختيار ڪيو ۽ باقي رهيل ملڪ ۾ جمهوري حڪومت قائم ڪئي وئي. 1972ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ سنڌي ٻوليءَ جي شاندار ماضي ۽ جديد علمي اهميت ۽ ماڻهن جي اڪثريت جي خواهش کي نظر ۾ رکندي، ٻوليءَ جو بل پاس ڪيو. جنهن مطابق سنڌ جي سرڪاري ٻولي سنڌيءَ کي قرار ڏنو ويو. جڏهن ته پاڪستان جي آئين ۾ اردوءَ کي پاڪستان جي قومي ٻولي اڳ ۾ ئي قرار ڏنو ويو هو، جنهن کي سنڌ ۾ سنڌيءَ سان حصي داري ڪرڻي هئي. پر سنڌ اسيمبليءَ جي سنڌي ٻوليءَ جي بل پاس ٿيڻ سان ئي اردوءَ جي ڪن دانشورن فساد ۽ هنگاما ڪرائي ڏنا. انهن هنگامن کي ختم ڪرڻ لاءِ حڪومت هڪ حڪم نامو جاري ڪيو. جنهن تحت سنڌ کي ٻه زباني

صوبو قرار ڏنو ويو. نتيجي طور ان وقت کان وٺي سنڌ جي اقتصاديات ۽ جاگرافيائي حيثيت تي وقت بہ وقت حملا ڪري ڏڦيڙ پيدا ڪرڻ جون ڪوششون جاري آهن.

6۔ 1975ع ۾ سنڌ جي وزير اعليٰ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپجندڙ 35 رسالن ۽ انهن جي اڳوڻين سمورين اشاعتن تي پابندي لڳائي سنڌي ٻوليءَ تي هڪ وڏو وار ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ 500 کان وڌيڪ رسالا ۽ ڪتاب پابنديءَ جو شڪار ٿيا.

1977ع جي مارشل لا کان وٺي هيل تائين، سنڌ جي شهري علائقن مان سنڌي ميڊيم اسڪول ختم ٿي رهيا آهن. ان سلسلي ۾ نئين ٽن پارن بہ ڪيترين جماعتون ٺاهي سنڌي ٻوليءَ کي بچائڻ ۽ ان ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جي جدوجهد جاري رکي آهي. حڪومتي ادارن جو ڌيان ڇڪائڻ لاءِ وقت بہ وقت دانشورن، اديبن، استادن ۽ عالمن طرفان ڪانفرنسون ڪوٺائي، پمفليٽ ۽ ڪتاب لکي، حڪومتي اهلڪارن جو ڌيان ان طرف ڇڪايو ويندو رهيو آهي، پر اڃا تائين ڪوڪڙ تيل نہ نڪتو آهي. هن وقت هي معاملو حساس صورت اختيار ڪري رهيو آهي جنهن کي ٻوليءَ جي اصولي ۽ علمي رٿا بنديءَ تحت حل ڪرڻ جي ضرورت آهي.

تازو (1991ع ۾) حڪومت سنڌي ماڻهن جي پراڻي مطالبي تي ڌيان ڏيندي 1972ع ۾ پاس ڪيل ٻوليءَ جي بل مطابق "سنڌي لينگويج اٿارٽي" قائم تہ ڪئي آهي پر سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ لينگويج اٿارٽي قائم ڪندڙن ۽ عهدن سنڀاليندڙن کي بہ ان جي اصل ڪم جي پروڙ ڪانهي تہ انهن تي ڪهڙيون ذميواريون آهن ۽ اٿارٽيءَ جو ڪم ڇا هجڻ کپي. اصل ۾ لينگويج اٿارٽيون قائم ڪرڻ ٻوليءَ جي رٿا بنديءَ جو هڪ حصو آهن. جيستائين ٻوليءَ جي رٿابنديءَ کي صحيح طرح پروڙي ٻوليءَ جي مسئلي کي حل نہ ڪيو ٿو تيستائين اهڙيون اٿارٽيون جو ڪم هوا ۾ هوندو.

ان حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي تہ اسان جي ملڪ ۾ اڃا تائين ٻوليءَ جي رٿا بندي (Language planning) جي بنيادي تصور کي ئي ڪو نہ سمجهيو ويو آهي نہ وري اهڙي قسم جي تربيت ۽ مطالعي کي سرڪاري سطح تي ڪا اهميت ڏني وڃي ٿي. تنهن ڪري بڌل ڳالهين، نيڪ، سچن ۽ سگهارن جذبن ۽ ارادن تحت ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ادارا (Language authorties) قائم تہ ڪيا ويا آهن. پر انهن تي قابض يا هلائڻ وارا توڙي پاليسيون ۽ رٿون جوڙيندڙ اهڙن عملن کان واقف ئي ڪو نہ آهن. اهو بہ مشاهدي ۾ آيو آهي تہ اهي ٻوليءَ جي ترقي ۽ رٿابنديءَ بابت ٻين گهڻ ٻولي ملڪن جي ادارن جي ڪم کان بہ واقف ڪونہ آهن. جنهن ڪري اهي ادارا پنهنجو گهربل ڪم نہ ڪري رهيا آهن. اهڙن ادارن ۾ ڪم ڪندڙ يا انهن جي هلائيندڙن کي جيڪڏهن سماجي لسانيات، ٻوليءَ جي آراڏاين ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ بابت رٿابندي ۽ ان جي بنيادي تصور بابت تعليم ئي نہ هوندي تہ ٿيندڙ سموريون ڪوششون اجايون وينديون. تنهن ڪري ضروري آهي تہ، فيصلا ڪندڙن، پاليسيون جوڙيندڙن، ادارن ۾ موجود ماڻهن، توڙي نصاب ٺاهڻ وارن عالمن ۽ استادن لاءِ هنن جديد علمن جي سکيا جو جوڳو بندوبست ڪيو وڃي. تنهن کان پوءِ ئي اهي سماج ۾ تعليم ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ بابت ڪي نتيجا ڏيندڙ ڪم ڪري يا ڪرائي سگهندا.

اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون تہ ٻوليءَ جي رٿا بندي ڇا آهي؟ ان جي روشنيءَ ۾ تفصيلي جائزو وٺندي ٻوليءَ جي مسئلي جو حل پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي. ٻوليءَ جي رٿابنديءَ جي ماهرن جي راءِ ۾ (Cooper, 1989:31-34) ٻوليءَ جي رٿابنديءَ کي ٽن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: پهريون جسماني رٿابندي (Corpus Planning) هن مطابق ٻوليءَ جي بناوت، لفظي ذخيرو، لفظن جي بناوت، صورتخطي ۽ نئين اسڪرپٽ جو اختيار ڪرڻ، نون لفظن ۽ اصطلاحن جو ٺاهڻ ۽ گرامر جا اصول مرتب ڪرڻ، لسانياتي خاصيتون طئہ ڪرڻ وغيره اچي وڃي ٿو. ٻيو، درجائي يا حيثيتي رٿا بندي (Status Planning). هن قسم مطابق ٻوليءَ بابت قومي رٿابنديءَ ۾ هر ٻوليءَ جي حيثيت مقرر ڪرڻ

آهي. مثال طور سکيا يا تربيت جو ذريعو، عام رابطي جو ذريعو، سرڪاري لکپڙهه جو ذريعو يا قومي سجاڻپ جو ذريعو وغيره. هن قسم جي ذريعي سماج ۾ ڪنهن به ٻوليءَ جو استعمال ۽ حيثيت متعين ڪري سگهجي ٿي. ٽيون - اختياري يا حاصلاتي رٿابندي (Acquisition Planning) هن قسم مطابق ڪنهن به ٻوليءَ جي اختيار ڪرڻ جا طريقا اچي وڃن ٿا. جيئن ته سيکارڻ ۽ سکڻ جا طريقا ۽ ٻوليءَ کي پکيڙڻ بابت پاليسي يعني مواصلاتي ذريعن جو استعمال وغيره اچي وڃي ٿو.

رٿابنديءَ جا مٿي بيان ڪيل ٽيئي قسم جيتوڻيڪ هڪ ٻئي سان لاڳاپيل آهن. پر ان جي باوجود هر ڪنهن جي اهميت هڪ جيتري نه آهي. ٻوليءَ جي رٿابنديءَ ۾ جنهن قسم کي وڏيڪ ۽ بنيادي اهيمت حاصل آهي، اهو آهي حيثيتي رٿابندي. ٻوليءَ جي رٿابندي ڪرڻ وارن لاءِ ضروري آهي ته گهڻ ٻولي ملڪ ۾ سڀ کان اول هر ٻوليءَ جي حيثيت مقرر ڪن ۽ جڏهن سيني ٻولين جا ڳالهائيندڙ هر ٻوليءَ جي حيثيت کي تسليم ڪندا، تڏهن ئي باقي ٻين قسمن تي عمل ڪري ٻولين کي وڌائي شاهوڪار بنائڻ ۽ عمل ۾ آڻن لاءِ اٿارٽيون يا ادارن جو عمل ڪارگر ثابت ٿيندو.

ٻوليءَ جي مسئلي جي سلسلي ۾ رٿابندي ڪندڙن کي بااختيار ڪري ۽ اهيمت ڏئي ٻوليءَ جي حيثيت مقرر ڪرائي، ان مطابق پاليسيون اختيار ڪيون وڃن. اسان جي ملڪ ۾ چار صوبا آهن جن ۾ چار قومون رهن ٿيون، جن کي پنهنجي پنهنجي ثقافت، تاريخي ورثا ۽ ساهوڪار ٻوليون آهن. تنهنڪري انهن چئن ئي صوبن جي اڪثريتي ماڻهن جي مادري ٻوليءَ کي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏئي، ٻوليءَ جي رٿابنديءَ تي عمل ڪندي، انهن جي واڌاري ۽ ترقي لاءِ اٿارٽيون ۽ ادارا قائم ڪري ڪوششون ڪيون وڃن. اهڙي طرح پاڪستان جون چار قومي زبانون ٿينديون، جيڪي قومي ٻڌيءَ لاءِ ڪنهن به صورت ۾ نقصان ڪار نه ٿينديون. پر جڏهن هر ٻولي ڳالهائيندڙ ۽ ان جي ٻوليءَ کي وڌڻ ويجهڻ جا هڪ جيترا ۽ تاريخي حق حاصل ٿيندا، تڏهن ايڪي، ٻڌي ۽ سهپ جا جذبا پڻ وڌندا.

جئين تہ اردو گذريل اڌ صديءَ کان جاري آهي ۽ ملڪ جي گهڻي آبادي ان کي آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿي، تنهن ڪري ان کي عام واهپي جي (Lingua Franca) ٻوليءَ جي حيثيت ڏئي ان جي ترقي ۽ ترويج لاءِ ڪوششون جاري رکيون وڃن.

عالمي سطح تي مقابلن ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ ۾ آساني پيدا ڪرڻ لاءِ انگريزيءَ کي هر تعليمي سطح تي رائج ڪري ملڪ ۾ سرڪاري لکپڙهہ جي ٻوليءَ جو درجو ڏنو وڃي. هن وقت جيڪا سهوليت شهري ۽ وڏن ماڻهن جي ٻارن کي حاصل آهي تہ انگريزيءَ ۾ تعليم حاصل ڪري وڏا عهدا ماڻي ملڪ جي ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿين. پر جڏهن انگريزيءَ کي هر سطح تي رائج ڪيو ويندو تہ اها سهوليت هر طبقي جي ٻار ۽ ماڻهوءَ کي هڪ جيتري حاصل ٿيندي ۽ ملڪ جي سموري آبادي ملڪ جي ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيندي ۽ اهڙي قسم جو احساس، ملڪ سان پيار جو جذبو پيدا ڪندو ۽ نفرتن بدران محبتون وڌنديون. اهڙي قسم جي رٿا بنديءَ ۾ وقت ضرور لڳندو پر ان کان پوءِ جيڪي نتيجا نڪرندا، اهي ملڪ ۾ هڪ سونهري خوشحاليءَ جو دور آڻيندا ۽ گهڻيَ قدر ٻوليءَ جي بنيادن تي رنجشن جو خاتمو ٿي ويندو.

حوالا

Callard, Keith, (1957) Pakistan: a political study, London: George Allen and Unwin Ltd.

Clerk, Sir George's Minute, (1854), Great Britain House of Common 11-East India Scinde-Session Vol.XLIX.

Cooper, Robert, L.(1989), Language planning and social change. Cambridge University Press.

Giramee.G.M.(Ed.) (1965). Memorandum to the Syndicate of the Karachi University. Mehran Quarterly Special Edition 1955-65. Sindhi Adabi Board Jamshoro.

Gupta J. Das (1977) Language Planning Process Mouton.

-------------- (1979) Current Trends in Linguistics. South Asian Linguistics. Mouton.

Haugen, Einar (1967) Language Planning Theory & Practice. In a Graur (Ed). Actes duexe congress internation des Linguistes: Bucarest: Edition del' Academic de La Republic Socialiste de Roumanie, Vol 1.

Jernudd, et al (1971) Towards a theory of language planning. In Joan Rubin & Bjorn, H.Jernudd (Eds.) Can language be planned? sociolinguistic theory & practice for developing nations. The Hague Mouton.

Report,(1959) Education Commission of Pakistan. Sayed. K.B. (1967) The Political System of Pakistan. Boston.

Tauli, Valter (1974) The theory of language planning. In Joshue, A. Fishman (Ed.). Advances in language planning. The Hague Mouton.

UNESCO, (1951) The report of the UNESCO meeting of specialists. In Joshue. A. Fishman, Readings in the Sociology of Language. Mouton.

ٻوليءَ ۾ ڦير گهير/ تبديليءَ جي اڀياس لاءِ لسانياتي ڦرڻ جي چونڊ

آڳاٽي وقت کان فلاسافر، نقاد، ڏاها ۽ شاعر اهو چوندا آيا آهن تہ ڪائنات ۾ موجود هر شيءِ تبديليءَ جي حالت ۾ آهي. يوناني ڏاهي هيريڪليٽس (Heraclitus) مطابق:
Every thing rolls on, nothing stays still.
ڪابہ شي هڪ جاءِ تي نہ ٿي بيهي، هر شيءِ تبديل ٿئي ٿي .(Aitchison,[1981],1984:95)

ٻولي بہ ڪائنات ۾ موجود ٻين شين وانگر هر وقت تبديليءَ جي حالت ۾آهي. ايتريقدر جو صرف سؤ سال اڳ جي (ڳالهايل سنڌي آوازن جي صورت ۾ اسان وٽ ريڪارڊ ٿيل ڪونہ آهي) لکيل سنڌي اڄ جي لکجندڙ سنڌيءَ کان گهڻو مختلف آهي. جارج گريئرسن 100 سال اڳ سنڌ جي مختلف علائقن ۾ ڳالهائجندڙ سنڌي جيڪا روينيو علمدارن جي ذريعي لکت ۾ آندي، اڄ جي ڳالهائجندڙ توڙي لکجندڙ سنڌي کان گهڻو مختلف آهي.

اهڙي طرح شاهہ لطف الله قادري (1020-1090هہ) جيڪا سنڌي سولي ڪري لکي آهي تہ جيئن عام ۽ اڻوڃهہ ماڻهن کي بہ سمجهہ ۾ اچي، اها اڄ جي سنڌي پڙهندڙ کي ايترو آسانيءَ سان سمجهہ ۾ ڪو نہ ٿي اچي.

ڪوڏا ڪٿو رسالو اي فقير جوڙي ٻيتن،
تہ هوءِ سنڌي وائي سهلو ٻجهڻ اڻوجهن،
پاهنجي ٻولي ڪري سگهائين اي سڪن،
لطف الله چئي، لئي پيو، ور سڪن ۽ پڙهن.

اٺويهين صديءَ جو وڏو حصو لسانيات تي ڪم ڪندڙ ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ تبديلين کي معلوم ڪرڻ لاءِ جاکوڙيندا رهيا. ٻوليءَ جي مختلف خاصيتن کي ساڳي ٻوليءَ اندر توڙي ٻين ٻولين سان ڀيٽائي ٻوليءَ جي تبديلي بابت اهي حقيقتون معلوم ڪندا رهيا تہ ٻوليءَ جي ڪهڙين خاصيتن ۾ تبديلي آئي آهي. ڪڏهن ۽ ڪهڙن سببن جي ڪري ٻوليءَ ۾ اهي تبديليون اچي رهيون آهن يا اچي چڪيون آهن وغيره.

جتي ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ تبديليءَ تي ڪم ڪندي عالم نتيجا ڪڍندا رهيا آهن، اتي گهڻو ڪري مڙني ترقي توڙي غير ترقي يافتہ سماجن ۾ ماڻهن جو هڪڙو اهڙو گروهہ بہ رهيو آهي، جيڪو ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ ڪنهن بہ تبديليءَ کي قبول نہ ٿو ڪري. اٺويهين صدي توڙي موجوده صديءَ جي ڀرئين اڌ جي برطانوي انگريزي اخبارن کي غور سان ڏسبو تہ معلوم ٿيندو تہ ڪيترا رٽائرڊ ڪامورا يا اخبارن جا پڙهندڙ، اخبارن ذريعي بدلجندڙ ٻوليءَ توڙي ليکڪن جي پراڻين روايتن کان هٽي ڪري نون اثرن تحت لکيل ٻوليءَ خلاف خط لکندا رهيا آهن. انهن جي شڪايت رهي آهي تہ اخبارون توڙي ليکڪ انگريزي ٻوليءَ کي بگاڙي رهيا آهن. لفظن جي استعمال ۽ پراڻن لفظن (متروڪ) کي استعمال نہ ڪرڻ جي شڪايت انهن جي خطن ۾ عام ملندي. اهڙي قسم جون شڪايتون ڪافي عرصي کان اردو ٻوليءَ جا ليکڪ بہ پنهنجي مضمونن ۽ ڪالمن وغيره ۾ ڪندا رهيا آهن تہ اردو ٻولي مختلف ملڪن جي مختلف سماج ۾ ني جي اثرن ڪري بگڙجي رهي آهي ۽ نوان ليکڪ ۽ اخبارون انهن اثرن هيٺ ٻوليءَ جي اصل خاصيتن کان هٽي ٻوليءَ کي بگاڙي آهن وغيره.

اسان جي سماج ۾ بہ اڄ سوڏو نوان توڙي پراڻا لکندڙ اخبارن توڙي ڪيترن نوجوان ليکڪن جي لکڻين ۾ استعمال ڪيل ٻوليءَ کي ٻوليءَ جو بگاڙو چئي نِنديندا رهندا آهن. جن کي اسين خالص ٻوليءَ جا حمايتي (Purist) ڪري سڏيون ٿا. انهن جون شڪايتون ڪيتريقدر

اهم آهن. اخبارن يا ٻوليءَ تي ڪم ڪندڙ ماهرن کي ان طرف ڌيان ڏيڻ گهرجي يا نہ. ٻوليءَ ۾ ايندڙ اهي تبديليون ڪنهن ٻوليءَ جي تباهي آڻين ٿيون يا ان کي ترقي يافتہ ۽ گهرجون پوريون ڪندڙ ٻولي بڻائين ٿيون؟ اهو هڪ الڳ موضوع آهي، جنهن تي ڌار مقالو لکي مسئلن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ جي ضرورت آهي. هتي صرف ايترو چونداسين تہ جيئن انگريزي ۽ اردو اخبارن ۾ لکجندڙ ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ تبديلين کي روڪي نہ سگهيا آهن ۽ نہ ئي اخبارن کي مجبور ڪري پنهنجي نموني واري ٻولي استعمال ڪرائي سگهيا آهن. ائين ئي سنڌيءَ ۾ ٿيندڙ تبديلي بہ قدرتي آهي. شڪايتون ڪندڙ اهڙي تبديليءَ اڳيان ڪو بہ علمي بند نہ ٺا ٻڌي سگهن، ڇاڪاڻ تہ اهڙيون تبديليون سماجي حالتن تي مدار رکندڙ ۽ فطري آهن. ساڳي ٻولي صدين تائين تڏهن برقرار رهندي جڏهن سماج ۾ بہ ساڳيون حالتون صدين تائين قائم رهنديون ۽ ڪابہ تبديلي نہ ايندي. ساڳي ٻولي استعمال ڪرڻ ۽ برقرار رکڻ جون ڳالهيون صرف خيالي دنيا جي پيداوار آهن جن جو حقيقي دنيا سان ڪو بہ واسطو ڪو نہ آهي.

بهرحال سماجي لسانيات ۾ آيل نون لاڙن مطابق ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ تبديلين جي وضاحت تي ڌيان ڏئي دنيا جا ڪيترائي محقق ڪم ڪري رهيا آهن. هن مقالي ۾ اسان سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ تبديلي معلوم ڪرڻ لاءِ ڪجهہ ڦرڻا (Variable) چونڊيا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ انهن جي استعمال جو تجزيو ڪري انهن ذريعي ٿيندڙ تبديليءَ جي رفتار ۽ ڪارڻ معلوم ڪري سگهجن ٿا. هتي بحث لاءِ چونڊيل ڦرڻن کان علاوه ٻيا بہ ڪيترا ڦرڻا کڻي، ڳالهائجندڙ سنڌيءَ کي ريڪارڊ ڪري، ڦير گهير/ تبديلي معلوم ڪري سگهجي ٿي.

ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ تبديلي يا ڦير گهير جي سائنسي ايياس لاءِ سڀ کان اهم ڪم آهي چند لسانياتي ڦرڻن جي چونڊ. هتي لسانياتي ڦرڻن جي چونڊ کان اڳ نهايت ضروري آهي تہ لسانياتي ڦرڻو خود ڇا آهي؟

جي سمجهائي ڏني وڃي. جيئن پڙهندڙ محققن جي لسانياتي ڦرڻي ۽ ان کي استعمال جي رويي ۽ ورتاءُ (Treatment) کي سمجهي سگهي.

چيمبرس ۽ ٽرڊ گل (Chambers and Trudgill, 1980:60) لسانياتي ڦرڻي جي تشريح هن طرح ڪن ٿا ته، "هڪ اهڙو لسانياتي ايڪو جنهن جا ٻه يا ٻن کان وڌيڪ ڦيرا ٻين سماجي يا لسانياتي ڦرڻن سان ملي هڪ ئي وقت تبديلي پيدا ڪندا هجن".

A linguistic unit with two or more variants involved in co-variation with other social and or linguistic variables.

لابوف (Labov, 1966) جي بنيادي ڪم مان استفادو ڪندي لسانياتي ڦرڻن کي ٻوليءَ ۾ ڦير ڦار يا فرقن يا تبديليءَ کي سمجهڻ ۽ حد مقرر ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. تبديلي ٻوليءَ ۾ هميشه ٿيندي رهي آهي ۽ ٻوليءَ کي ڳاهڻ ۾ ان جو خاص ڪردار به آهي. ٻولي هڪ لچڪيدار / ڦرندڙ گهرندڙ وجود جي حيثيت ۾ هميشه تبديليءَ جي حالت ۾ آهي. ڪن حالتن ۾ تبديلي تڪڙي ۽ هر صورت ۾ هڪ جهڙي ٿئي ٿي، چئني ۽ سمجهه ۾ ايندڙ تبديليءَ کان علاوه ٻوليءَ ۾ مختلف فرق به پيدا ٿين ٿا؛ جاگرافيائي ۽ سماجي فرق، حالتن ۽ ڪيفيتن تي آڌاريل ۽ مدار رکندڙ، جن ۾ اهو استعمال ٿئي ٿي. جڏهن اهڙن فرقن جو لسانياتي ايپاس ٻوليءَ ۾ تبديليءَ جي حد مقرر ڪرڻ لاءِ ڪيو وڃي ٿو تڏهن اهي فرق لسانياتي تبديليءَ ۾ وڌيڪ چٽا ۽ اهم حيثيت رکن ٿا. لسانياتي ڦرڻو، ٻين خود مختيار ڦرڻن يعني ٻاهرين اثرن ۽ جزن مثال طور سماجي طبقن، رشتن ناتن، عمر، جنس، تعليم جي حد، ميڊيا ۽ رابطن جي وسيلن جي ميسر هجڻ تي مدار رکي ٿو. جڏهن هڪ، مڙئي يا گڏيل خودمختيار ڦرڻا هڪ ٻئي سان ملجن سنجن ٿا، تڏهن يقين سان چئي سگهجي ٿو ته ٻولي تبديل ٿيندي. اسان ٻاڻ کان هميشه اهو سوال پڇندا رهون ٿا ته ٻولي ڪيئن تبديل ٿيندي؟ جڏهن ايپاس جو مک مقصد ئي ٻوليءَ جي ڦير ڦار معلوم ڪرڻ هجي ته لسانياتي ڦرڻوئي

لسانياتي تبديليءَ جي ڳولا ۾ حد مقرر ڪرڻ لاءِ اهم اوزار طور ڪم اچي ٿو.

لابوف (Labov,1972) سماجي لسانياتي گهاڙيٽن (Sociolinguistic Patterns) جي اڀياس ۾ هن نظريي جو آهي ته، ڪنهن هڪ ٻوليءَ واري سماجي گروهه جي ڪامياب سماجي لسانياتي مطالعي لاءِ ضروري آهي ته لسانياتي ڦرڻو عام جام استعمال ۾ اچي ته جيئن تجزيي ڪرڻ لاءِ گهڻا نمبر (Token) حاصل ٿي سگهن. برٽين (Britain, 1991:56) اسان کي ياد ٿو ڏياري ته مختلف صوتياتي حالتن۽موقعن دوران ڦرڻن جي روين جو تجزيو ڪرڻ لاءِ تمام ضروري آهي ته ڳالهائيندڙن جي گفتگوءَ ۾ لسانياتي ڦرڻن جو عام جام استعمال ٿئي.

ٻئي هنڌ لابوف (Labov, 1972:8) زور ٿو ڏئي ته، لسانياتي ڦرڻي جو بناوتي (Structural) هجڻ سان گڏ جيترو ٿي سگهي لاڳو ٿيندڙ ۽ گڏيل هجڻ ڪان سواءِ وڏي پيماني واري بناوت تي ٻڌل هجڻ ضروري آهي. اهو ڦرڻو جڏهن ٻين لسانياتي ڦرڻن توڙي سماجي ماڻن (Social Parameters) سان لاڳاپجي ته وڌيڪ ورهائجي سگهجي.

جيئن ته هن ڪان اڳ سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙو ڪو به ڪم ڪو نه ٿيو آهي جنهن ۾ ٻڌايل هجي ته ڪهڙا ڦرڻا اهم آهن. تنهنڪري اها معلومات ٻين ذريعن مان ورتي وئي. اڳ اهڙي قسم جي مطالعن جي نه هجڻ منهنجي هن اڀياس ۾ ڪا خاص رڪاوٽ يا ڏکيائي ڪو نه پيدا ڪئي. هڪ ته پهريون سوالنامو ايڏو وسيع ترتيب ڏنو ويو جنهن ۾ سنڌيءَ جو سمورو صوتي نظام (Phonemic system) اچي پئي ويو ته جيئن ڪو به اهم حيثيت رکندڙ جزو رهجي نه وڃي. ٻر ٻوءِ به اهو نهايت ضروري هو ته هن اڀياس کي تمام اهم ڦرڻن تائين محدود رکيو وڃي. باقي سنڌيءَ جي ڦير گهير ۽ تبديلي معلوم ڪرڻ لاءِ

ڪيترن ئي لسانياتي ڦرتن کي استعمال ۾ آڻي ٻوليءَ جي اڀياس لاءِ مدد گار ٿيڻائي سگهجي ٿو. هتي چونڊيل ڦرتن جو ذڪر سنڌيءَ تي ڪم ڪندڙ ڪيترن عالمن پنهنجي مطالعن ۾ ڪيو آهي، (Trump: 1872. Jetley:1973. Shaikh:1992. Sindhi: 1993. Prem: 1995) ۽ مختلف علائقن ۾ انهن جي مختلف استعمال جو ذڪر به ڪيو آهي. پر انهن کي ڦرتي جي سائنسي اصطلاح مطابق ڏيڻا ذريعي اسان استعمال ڪري نتيجا ڪڍيا آهن. جيڪي اميد ته اڳتي جي تحقيق لاءِ ڪار آمد ثابت ٿيندا.

اسان پنهنجي ڦرتن کي جاچڻ لاءِ، ماڻهن کي پڌندي تاثراتي طريقو اختيار ڪيو. ڪانئن سنڌن ٻوليءَ ڳالهائڻ بابت سوال ڪندي، سنڌن جاڻ کي پنهنجي ابتدائي تحقيقي جائزيءَ مشاهدن سان پيشبندي نتيجا پڌرا ڪيا.

مادري / فطري زبان وارن سان ڳالهائيندي سڀ کان پهريون مسئلو جيڪو اسان جي اڳيان ظاهر ٿيو، اهو هو لفظن، "عيب"، "پئسي"، "ميدان"، "عورت"، "قوم"، "اوج"، "موج" ۽ "فوج" جو اُچار، جيڪي آئي ۽ آئو وارن آوازن تي ٻڌل هئا، جيڪي لفظن جي منڍ يا وچ ۾ پئي آيا. هي ڦرتو سنڌي ٻسري (Diphthong) آواز سان واڳيل آهي. جيڪو ڪن حالتن ۾ هڪ سر (Monophthong) يعني / آئي/ / اي/ ۾ ۽/ آئو/، / او/ ۾ تبديل ٿئي ٿو. اهڙي طرح هن ٻسري ڦرتي جو هڪ ڦيرو ٿيو خود ٻسرو (Diphthong) ۽ ٻيو هڪ سرو صوتيو (Monophthong). پهرئين اسان سوچيو هو ته هر هڪ ٻسري آواز جو ڌار ڌار لسانياتي ڦرتي جي صورت ۾ اڀياس ڪيو وڃي. پر پوءِ ائين نه ڪيو سين جو هڪ ته، اسان جڏهن ٽيپ ڪيل گفتگوءَ کي تحقيقي انداز سان پرکيو ته خبر پئي ته جن ماڻهن / آئو/ ڦرتي کي ٻسري نموني پئي اچاريو انهن ساڳين / آئي/ ٻئي سر کي به ٻسري طرح پئي اچاريو. اهڙي طرح جنهن / او/ هڪ سري

(Monophthong) نموني پٽي اچاريو. ان / اَي/ کي ٻہ هڪ سري طريقي سان پٽي اچاريو. اهو عمل سنڌن سموري ريڪارڊ ڪيل ڳالهہ ٻولهہ ۾ ساڳي طرح برقرار رهيو. تنهن ڪري اسان ڏار ڏار تجزيو ڪرڻ بدران انهن ٻنهي کي هڪ لسانياتي ڦرڻي جي حيثيت ۾ تجزيو ڪيو ۽ نتيجا ڪڍيا.

مٿين ٻنهي ٻسري صوتين کي هڪ ڦرڻو ڪري تجزيو ڪرڻ جو ٻيو مک سبب اهو بہ هو تہ هڪ سري ۽ ٻہ سري صوتئي جو هر ڪنهن ماڻهوءَ جي گفتگوءَ ۾ ڪو گهڻو واهپو ڪو نہ پئي ٿيو. جڏهن تہ لسانياتي ڦرڻي جي چونڊ لاءِ هڪ وڏي پرک / ڪسوٽي اها بہ آهي تہ ڦرڻو گهڻو استعمال ۾ ايندڙ هجي، تنهنڪري ان ڪسوٽيءَ تي پوري لهڻ لاءِ ٻنهي کي هڪ ڦرڻو ڪري ليکيو ويو، جيئن اسان ٻنهنجي تحقيق کي هر طرح سان مستند بڻائي سگهون ۽ ڪي نِنڍڙيون ڪوتاهيون بہ نہ ٿين. ٻن ٻسري صوتين کي هڪ ڦرڻو ڪري تجزيو ڪرڻ جو طريقو جيڪو اسان ٻنهنجي تحقيق ۾ اختيار ڪيو آهي. ٻي دنيا جي سماجي لسانيات جي محققن، مثال طور مصر جي شمت (Schmitt, 1974) ، تيونس جي محمد جابر (Jabeur, 1987) ۽ سعودي عربيہ جي علي ختاني (Khtani, 1992) عربيءَ جي مطالعن دوران پڻ اختيار ڪيو آهي.

ٻيو لسانياتي ڦرڻو جيڪو ريڪارڊ ڪيل گفتگوءَ جو تجزيو ڪرڻ وقت اهم ثابت ٿيو، اهو هو لفظ جي آخر ۾ ايندڙ نِنڍو سر، خاص طرح اسمن، سرَ، مکَ، مَسَ، نَڪَ ۽ واتَ وغيره ۾. هيءُ ڦرڻو ٻن ڦيرن جي صورت ۾ سامهون آيو هڪ لفظ جي آخر ۾ نِنڍي سرَ جي موجودگي ٻيو غير موجودگي.

نِنڍي سرَ جي غير موجودگي گهڻو ڪري انهن نوجوانن جي ڳالهہ ٻولهہ ۾ محسوس ڪئي وئي جيڪي ٻين ٻولين سان سڌي رابطي ۾ هئا ۽ ان نئين لهر يعني لفظ جي آخر ۾ سرَ نہ اچارڻ جو شڪار هئا. ڪيترن ئي وڏي عمر جي ماڻهن اچارجي انهي انداز تي نڪتہ چيني ڪندي، ٻوليءَ لاءِ نقصان قرار ڏنو، جنهن سان (سندن چوڻ مطابق) ٻولي تيزيءَ سان بگڙجي، تباهہ ٿي رهي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اهم خاصيت جيڪا ڪشميري سميت ٻين هڪ يا ٻن هندآريائي ٻولين ۾ آهي ته صوتياتي لحاظ کان هر لفظ سُرَ، نَنڍي سُرَ، ڊگهي سُرَ يا گهٽي سُرَ تي ختم ٿئي ٿو يعني هر لفظ جي آخر ۾ سر، ننڍو سر، ڊگهو سر يا نڪوون سر اچي ٿو. اهڙي طرح هر لفظ جي پڇاڙي متحرڪ آهي. ايتري قدر جو جڏهن لکيل صورت ۾ لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ وينجن (Consonants) اچن ٿا تڏهن به اهي خاموش نه پر متحرڪ آهن ءِ /اَ/، /اِ/ ۽ /اُ/ تي ختم ٿين ٿا. جارج شرٽ (Shirt, 1878) جي مشاهدي مطابق، سنڌي ڳالهائيندڙ پلي انگريزي ڳالهائيندو هجي ته به اها سر اچارڻ واري عادت برقرار رکي ٿو.

".... he can not tell you that he has studied in the Government school without pronouncing the last two words.'Government*i* School*a*' پنهنجي اهڙي بيان جي وضاحت ۾ هن هڪ جملو لکيو آهي ته mu sanusi anjamu kiyo (مون سائنس انجام ڪيو).

جارج شرٽ اسان کي ٻڌائي ٿو ته، "اسان ڏسي سگهون ٿا ته هر لفظ گهٽي يا تمام ننڍي سُرَ تي ختم ٿئي ٿو ءِ جيڪڏهن جملي کي هزار وڪڙ ۽ ونگ ڏنا وڃن ته به، نتيجو ساڳيو نڪرندو بغير ڪنهن هڪ نيارپ جي" (Shirt, 1878).

اسان کي خبر پوندي ته، گفتگوءَ دوران اچار ۾ سر جي موجودگي/ غير موجودگيءَ جو سنڌس هر هڪ ڦيري تي صوتياتي لاڳاپي جو ڪو به اثر ڪونه آهي. ٻين لفظن ۾ ڦيري اختيار ڪرڻ جو واسطو اڳئين لفظ جي ختم ٿيندڙ صوتيي يا ايندڙ لفظ جي پهرئين صوتيي سان ڪو نه آهي. جيئن اسان اڳ ئي بيان ڪري چڪا آهيون ته، اهو نج گڻ سنڌيءَ جو آهي ته هر لفظ متحرڪ هجي ءِ سر تي ختم ٿئي، بغير ان صورتحال جي ته ايندڙ لفظ سر سان شروع ٿئي يا وينجن سان. مثال لاءِ ريڪارڊ ڪيل ڳالهه ٻولهه مان ٻه جملا هيٺ ڏجن ٿا. (سمورا لفظ سنڌيءَ سان گڏ سر ظاهر ڪرڻ لاءِ I.P.A عالمي صوتي الفابيٽ (International Phonetic Alphabet) ۾ لکجن ٿا ته جيئن ٻوليءَ جي لسانياتي صورتحال وڌيڪ واضح ٿيءِ فرق جي خبر پوي. هن الفابيٽ

دريعي دنيا جي ڪابہ ٻولي صحيح طريقي سان اچاري، پڙهي ۽ ڳالهائي سگهجي ٿي).

1. هِنَ مُلڪَ ۾ اَمُنَ اَمانَ جي صُورتحالِ ڏينهون ڏينهن خَرابَ ٿيندي پَئي وَجي.

hin*a* mulik*a* me amun*a* ama:n*a* ji: Su:ratha:l*i* di:hu: di:hu xar:b*u* thi:di: pai: waje.

هِن مُلڪ ۾ اَمن اَمان جي صورتحال ڏينهون ڏينهن خَراب ٿيندي پئي وجي.

hin- mulik- me aman- ama:n- ji: su:ratha:l- di:hu xarab- thi: di :pai: waje.

2. اَڄُ ڪلَهہ جا نوجوانَ مائٽنِ جو چوڻُ ئي ڪونَہ ٿا مڃينِ.

aju kalha ja: naujawa:na ma:itrani jo cavanu i: kona tha: majini.

اڄ ڪلهہ جا نوجوان مائٽن جو چوڻ ئي ڪو نہ ٿا مڃين.

aj- kalh- ja: naujawa:n- ma:itran Jo cavan- i: kon-tha: najin-.

ريڪارڊ ڪيل گفتگوءَ مان ڪنيل مٿين ٻن مثالن مان اسان ڏسي سگهون ٿا تہ سر جو ڪِرڻ يا نہ اچارڻ ڪنهن بہ طرح ايندڙ لفظ جي سر يا وينجن تي شروع ٿيڻ يا ختم ٿيڻ سان آڌاريل نہ آهي.

هي سر وارو ڦرڻو سنڌيءَ جي محاوراتي (Dialectal) فرقن ۾ تمام هلڪو ظاهر ٿئي تو (1). گرئيرسن (Grierson, 1968:169) جي جائزي مطابق لاسي محاورو وچولي ۾ استعمال ٿيندڙ محاوري جهڙو ئي آهي، سواءِ ڪجهہ موقعن جي جڏهن ننڍو سر نٿو اچاريو وڃي ۽ اهڙي طرح لفظ وينجن تي ختم ٿا ٿين. بهرحال، سر ڪيرائڻ يا نہ اچارڻ واري اها عادت لاسيءَ ۾ ايتري عام نہ آهي جيتري ڪڇي يا لاڙيءَ ۾، جن ۾ آخري يا لفظ جي پڇاڙيءَ واري سر ڪي ڪيرائڻ جي مضبوط روايت / رسم (Trend) آهي. هيٺ مختلف محاورن مان ڪجهہ لفظ مثال طور ڏجن ٿا، جيڪي محقق جي مختلف محاورن جي پنهنجي تجربي ۽ جاڻ تي آڌاريل آهن.

سريلي	وچولي	لاڙي	لاسي
ٻاءُ	ٻاءُ	ٻا	ٻاءُ
ٻيءَ	ٻيءَ	ٻي	ٻيءَ
ماءُ	ماءُ	ما	ماءُ
وِيهَہ	ويهَہ	وي	وِيهَہ
ٽيهه	ٽيهه	ٽي	ٽيهه
جوءِ	جوءِ	جو	جوءِ
هرڻ	هرڻ	هرڻ	هرڻ
چانهِه	چانهِه	چانهه	چانهِه
ٿاهَہ	ٿاهَہ	ٿا	ٿاهَہ
ڳالها	ڳالها	ڳالها	ڳالها
ٿڄ	ٿڄ	شام	ٿڄ
شامَ	شامَ	صبح	شامَ
صبحَ	صبحَ	جا	صبحَ

ٽيون ڦرڻو جيڪو سنڌيءَ ۾ ڦير ڦار کي ماپڻ ۽ تبديليءَ جي رفتار کي جانچڻ / متعين (Determine) ڪرڻ لاءِ چونڊيو سين، سو هيو مختلف لفظن جي شروع، وچ يا آخر ۾ ٻي آواز ريٽروفليڪس اسٽاپ (Voiceless Retroflex Stop) (ٽ) آوازي ريٽروفليڪس اسٽاپ (Voiced Retroflex Stop) (ڊ) ۽ اسپائريٽيڊ وائيسڊ ريٽروفليڪس اسٽاپ (Aspirated Voiced Retroflex Stop) (ڍ) جي ٻنيان (هڪدم پوءِ) (ڙ) جو آواز. مثال طور هيٺين لفظن ۾: مائٽ، ٽيڙٽاڙي، ٽامون، پَٽُ، پُٽُ، ٻاٽ، ٽيهه، موٽاڳو، ڊيل، ڊپ، ڊڄ، ڊاڙ، ڪنڊ، جنڊ، ڏاک، چنڊ، منڊ، ڊوهه، ڊپ ڊاءُ، واڊ، ڏڍ، ڍؤ وغيره.

(ڙ) ڦرڻي بابت ڪا گهڻي معلومات ميسر ڪونه آهي. پوءِ به ڪيترن ئي سنڌي ٻوليءَ تي ڪم ڪندڙ عالمن ۽ استادن، (ڙ) آواز جو

ذڪر مختلف حوالن سان ڪيو آهي. جن مان گريئرسن (1919)، آڏواڻي (1956)، بلوچ (1965) ۽ الانا (1967) ذڪر لائق آهن. جن مان اسان کي ڪجهه ضروري معلومات ملي ٿي. ان معلومات جي آڌارتي اسان هن ڦرڦار کي پنهنجي تحقيقي ايريا ۾ ٻن ڦيرن (Variants) ۾ استعمال ٿيندي ڏٺو. هڪ ڦيرو / ر/ جو استعمال ۽ ٻيو / ر/ جو استعمال نہ ڪرڻ آهي.

گريئرسن (1919) جي اڀياس مطابق (ر) جو آواز خاص محاوري سان لاڳاپيل آهي. سنڌس چوڻ مطابق، لاڙي محاوري ۾ (٠ ٔ جو آواز ڪيرايو وڃي ٿو يعني اچاريو نہ ٿو وڃي. جنهن لاءِ هن مثال طور: ٿي، ڪنڊ ۽ ڏيڍ وغيره لفظ ڏنا آهن. جڏهن تہ سريلي ۽ وچولي محاوري ۾ (ر) جو آواز اهڙن مڙني لفظن ۾ اچاريو وڃي ٿو.

گريئرسن کان اٽڪل پنجاهہ سال پوءِ ڊاڪٽر بلوچ (1965) ۽ ڊاڪٽر الانا (1967) جي تجزيي مطابق تہ اها (ر) صرف سريلي محاوري جا ڳالهائيندڙ مذڪوره لفظن ۾ استعمال ڪن ٿا ۽ وچولي توڙي ٻئي ڪنهن بہ سنڌي ٻوليءَ جي محاوري جا ڳالهائيندڙ استعمال ڪو نہ ٿا ڪن (2). مٿين حاصل ڪيل معلومات مان چٽي طرح اخذ ڪري سگهون ٿا تہ وقت سان گڏ سنڌيءَ ۾ اهم لسانياتي تبديلي رونما ٿي چڪي آهي. جنهن مطابق (ر) جو مقامي / فطري اچار، نئين نہ اُچارڻ واري ڦرڦار ۾ تبديل ٿي چڪو آهي.

اهڙن تجزين ۽ نتيجن جي آڌار تي چئي سگهون ٿا تہ ٻوليءَ ۾ مذڪوره تبديلي، سنڌ ۾ 1930ع کان پوءِ تعليم جي عام واهپي ٿيڻ جي ڪري تڪڙي ٿيڻ شروع ٿي آهي، خاص ڪري 1936ع کان پوءِ جڏهن سنڌ، بمبئي پريزيڊنسي کان جدا ٿي الڳ صوبي جي حيثيت اختيار ڪئي ۽ علمي ۽ ادبي ادارا خود مختياريءَ جي حيثيت ۾ ڪم ڪرڻ لڳا.

تعليمي سهوليتن جي واڌاري جي معنيٰ معياري لکت جو گهڻو

واهپو. جنهن لکت مطابق مذڪوره خاص لکتن ۾ (ر) جو اکر شامل ڪو نہ آهي. تنهن ڪري اخبارن، نصابي ڪتابن توڙي ٻين علمي، ادبي لکتن ۾ جتي اهڙا لفظ اچن ٿا انهن ۾ (ر) شامل ٿي ڪو نہ ٿي ڪئي وڃي. انهن لکتن جي اثر ڪري ٿي ٻوليءَ ۾ اهڙي تبديلي ٿيل پاسي ٿي، جو پڙهيل لکيل ماڻهو ۽ انهن جي اثر ۾ ڪيترا اڻ پڙهيل بہ (ر) جو آواز ڪو نہ ٿا ڪڍن. مٿين بحث جي روشنيءَ ۾ اسين چئي سگهون ٿا تہ اسان جي تحقيقي ايريا ۾ اڀياس هيٺ لسانياتي برادرين ۾ پڙهيل لکيل ۽ نون مواصلاتي اثرن هيٺ آيل ماڻهو (ر) اچار مذڪوره لفظن ۾ ڪونہ ڪڍندا هوندا. جڏهن تہ اڻ پڙهيل ۽ وڏي عمر جا ماڻهو جيڪي مواصلاتي رابطن جي اثر ۾ گهٽ هوندا اهي (ر) جو اچار ڪڍندا هوندا.

سنڌيءَ جي محاوري وچولي بابت اسان کي ٻي اهم معلومات خوبچندڻاڻي (1961) جي ڪيل ڪم مان حاصل ٿئي ٿي. خوبچندڻاڻيءَ جي وچوليءَ تي ڪيل ڪم جي مطالعي مان حيراني ٿي ٿئي تہ مذڪوره ٽني ويجهن ٽر، ڊر، ڊر جو ڪٿي بہ ذڪر ٿيل ڪونہ آهي، جنهن بابت اهو اندازو ٿئي ٿو تہ، هن صاحب لکيل مواد کان علاوه پنهنجي ڳالهائڻ مان مواد حاصل ڪري ڪم ڪيو آهي. جيتوڻيڪ سندس دعوا آهي تہ هو سنڌيءَ جي وچولي محاوري جو ڳالهائيندڙ آهي پر اها ڳالهہ ذهن ۾ ضرور اچي ٿي تہ هن جي ڳالهہ ٻولهہ تي نوجوانيءَ ۾ سنڌ کان لڏي ڀارت ۾ آباد ٿيڻ اثر ڇڏيو هوندو (Khubchandani. 1961:3).

ساڳي طرح الانا جو ڪم (1963) جنهن ۾ هن پنهنجي ڳالهائڻ جي اڀياس تي نتيجا اُڏاريا آهن جنهن کي هو وچوليءَ مطابق سمجهي ٿو ۽ ٽر، ڊر ۽ ڊر جو ذڪر ڪو نہ ڪيو اٿس. ان مان اهو اندازو لڳائي سگهون ٿا تہ سندس اصل ۽ فطري محاوري لاڙيءَ جو سندس ڳالهائڻ تي اثر باقي آهي جنهن ۾ مذڪوره (ر) جو اچار ڪو نہ ڪڍيو ويندو آهي.

اهڙن جائزن جي ڪري، اسان طئہ ڪيو تہ مذڪوره ٽنهي ڦرڻن کي ٻوليءَ ۾ ڦير گهير ۽ تبديليءَ جي رفتار معلوم ڪرڻ لاءِ مک ذريعو

ٻنايو ويجي. جڏهن ته ڪنهن به ماڻهوءَ کي ڏيندا ۽ سوالنامي جو تفصيلي تجزيو ڪرڻ سان خبر پوندي ته انهن ٽن صوتين کان علاوه ٻيا به ڪيترا ڦرڦا ٿي سگهن ٿا، جن جي تجزيي ۽ اڀياس مان ڪي وڏيڪ دلچسپ ۽ نتيجا خيز نظريا ظاهر ٿي سگهن ٿا. مثال طور، ق ڪ، ڦ ف، ک خ، ش ڇ وغيره، پر اسان پنهنجي سموري اڀياس ۾ مذڪوره ٽن ڦرڦن تي ئي ڌيان مرڪوز رکيو ۽ انهن جي تجزيي مان نتيجا اخذ ڪيا. اهي نتيجا ٻين سماجياتي ڦرڦن سان ملائي / ڀيٽائي ڪڍيا ويا آهن. مثال طور؛ الڳ جنس ۽ تعليم جي گهٽ وڌ هجڻ کان علاوه شهري ۽ ٻهراڙيءَ جي مليل سهوليتن جي آڌار سان گڏ عمر جي فرق کي خاص سبب ڄاڻايا ويا آهن. تبديلي ۽ ڦير ڦار بابت اهڙن نتيجن کي ڌار ڌار مقالن ۾ ظاهر ڪيو ويندو جنهن جو مک سبب آهي ته سنڌي پڙهندڙ کي آهستي آهستي سماجي لسانيات جي ماهرن ۽ تحقيق کان آگاهه ڪجي، جو نئين علم هجڻ ڪري پڙهندڙ کي سمجهڻ ۽ پرکڻ ۾ ڏکيائي نه ٿئي ۽ علمي مونجهارا نه پيدا ٿين.

وضاحتون:

(1) ڊائليڪٽ (Dialect) مان مراد ڊاڪٽر گربخشاڻي (1940) طرفان استعمال ڪيل ۽ محمد عمر چنڊ (1985) طرفان حمايت ڪيل لفظ "محاورو" ورتو ۽ استعمال ڪيو ويو آهي. جڏهن ته ڊاڪٽر الانا محاوري جي بدران لهجي لفظ کي ئي ڊائليڪٽ جي اصل مراد ورتي آهي. جنهن کي اسان هتي لنوايو (ignore) آهي وڌيڪ بحث ۽ معلومات لاءِ پڙهو ڏنل حوالن وارا ڪتاب.

(2) 1990-93ع دوران ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ (ر) آواز کي اهڙن

لفظن ۾ شامل ڪري لکڻ شروع ڪيو (شاهہ جو رسالو ۽ سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ جو خبرنامو). جنهن تي علمي حلقن ۾ ڪافي ڇڙٻول ٿيو. اسان ڊاڪٽر صاحب، جي اهڙي عمل ڪي حقيقي مڃيندي، ان جي روشنيءَ ۾ (ر) آواز جو نئين سري سان مطالعو ڪيو. جنهن ڪي سنڌيءَ جي ڪن خاص لفظن ۾ (ر) آواز جو اثر ڪان لاڙ ڏانهن سفر" جي نالي سان خيرپور ڪانفرنس ۾ پيش ڪيو. (جيڪو جلدي ئي ڇپجي پڌرو ٿيندو).

حوالا:

Aitchison, Jean, [1981] (1984) Language Change: Progress or Decay? Fontana Paperbacks, U.K.

Allana, G.A (1963) The Arabic Element in Sindhi. Dissertation for partial fulfilment for the degree of M.A. in Linguistics, University of London.

Baloch, N.A (1965) Introducing a Comprehensive Dictionary of Classical and Current Sindhi. In Dil, A.S. Studies in Pakistani Linguistics, 93-114.

Britain, D. (1991) Dialect and Space: A Geolinguistic Study of the Speech Variation in the Fens. Ph.D. Thesis, University of Essex, England.

Chambers & Trudgil, P.(1988) (eds) Dialects of England. L.L.L. U.K.

Grierson, G. [1919] (1968) Linguistic Survey of India Vol: VIII Part II. Delhi, Motilal Bansaridas.

Jabeur, M. (1987) A Sociolinguistic Study in Tunsia: Rades. Ph.D Thesis, University of Reading, England.

Khtani, A.S. (1992) The Impact of Social Change on Linguistic Behaviour, Ph.D Thesis, University of Essex.

England.

Khubchandani, L.M (1961) The Phonology and Morphophonemics of Sindhi. M.A. Dissertation. University of Pennsylvania.

Labov. W. (1966) The Social Stratification of English in New York City. Washington D.C. Centre of Applied Linguistics.

Labov. W. (1972) Sociolinguistic Patterns. Oxford. Basil Blackwell.

Schmidt. R.W. (1974) Sociolinguistic Variation in Spoken Egyptian Arabic: An Examination of the Concept of Diglossia. Ph.D. Dissertation. Brown University, U.S.A.

Shirt, G. (1978) Traces of Dravidian Elements in Sindhi; The Indian Antiquary. Vol. II pp 292-293.

Trump, E. [1872] (1970) Grammar of the Sindhi Language. Osnabruck Biblio Verlog. Germany.

آڏواڻي، ڀيرو مل مهر چند، (1956) سنڌي ٻولي جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.

الانا، غلام علي، (1967) سنڌي صوتيات، ادبيات حيدرآباد.

پريم، ڊاڪٽر هدايت، (1995) اترادي ٻولي، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد.

ڇيتلي، مُرليڌر، (1973) سنڌي ٻوليءَ جون خاصيتون، سنڌي ادب، سنڌالاجي، ڄامشورو.

سنڌي، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد، (1993) شڪارپور جي ٻولي، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد.

شيخ، محمد فاضل، (1992) ماڇيليءَ اٻاوڙي جي ٻولي، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد.

شاعريءَ جو سماجي ڪارج

شاعري، جيئن تہ ادب جو هڪ حصو آهي، تنهنڪري ان جو ڪارج بہ اهو ئي ٿيندو جيڪو خود ادب جو آهي. پر حقيقت ۾ ادب جي ٻين صنفن جي ڀيٽ ۾ شاعريءَ جي اهميت ۽ ڪارج وڌيڪ اعليٰ ۽ پر اثر آهي، بقول وردز ورٿ (1).

"Poetry is the breath and finer sprit of knowledge"

شاعريءَ جي سماجي ڪارج جي باري ۾ ڪجهہ چوڻ کان پهرين اڇو تہ ڏسون تہ، شاعري بذات خود ڇا آهي؟ ان جا محرڪات ڇا آهن؟ انسان ۾ جڏهن غم ۽ خوشيءَ جي شدت پيدا ٿئي ٿي تہ هو بي قابو ٿي پنهنجي ڪيفيت جو اظهار ڪجهہ جملن جي صورت ۾ ڪري ٿو. جيڪي مڪمل شاعريءَ جو نمونو تہ نہ هوندا آهن، پر هڪ قسم جي اندروني ڪيفيت جو اظهار ضرور هوندا آهن. شاعريءَ جي نصابي تشريحن ۽ تعريفن کي پري ڪري جيڪڏهن سوچيو وڃي تہ ان کان ڪو بہ انڪار ڪري نہ سگهندو تہ، شاعريءَ جي دنيا جو پهريون سَلو انساني تجربي مان اُسريل فڪر مان ئي نِسريو هوندو. اهڙي طرح پوءِ انهي فڪر ۽ ڪيفيتن جي اظهار لاءِ ڪي ڪي پابنديون/ هيئتون وجود ۾ آيون، جيڪي شاعريءَ لاءِ لازمي ٿي ويون ۽ انهن جي پابندي ڪرڻ ڪانسواءِ شاعري اڌوري ليکي وڃي ٿي. جڏهن تہ ڪيترن ئي شاعريءَ جي نقادن شعري پابندين ۽ هيئتن کي ڪا اهميت نہ ڏيندي صرف جذبي، مقصد ۽ احساس جي اظهار کي ئي شاعري سڏيو آهي؛ شبلي نعماني لکي ٿو تہ، "دنيا ۾ جيترا بہ قدرت جا مظهر آهن، اهي مادي هجن مثلاً پهاڙ، برپٽ، باغ، دريا وغيره توڙي غير مادي مثلاً، وصال، جدائي، احساس، محبت، نفرت انهن سڀني جو دل تي اثر ٿئي ٿو ۽ هر

شخص جي دل تي ٿئي ٿو، پر اثر مختلف ٿين ٿا. ڪن تي ٿورو تہ ڪن تي گھڻو ٿئي ٿو، جيڪو شخص انهن جو اثر عام ماڻهن کان وڌيڪ قبول ڪري ۽ انهي اثر کي لفظن جي شڪل ۾ آڻي ٿو، اهو شاعر آهي"(2). ڊاڪٽر گربخشاڻي وري جذبي، احساس، مقصد ۽ مشاهدي جي قوت کان علاوه فن ۽ هيئت کي بہ اهميت ڏئي ٿو، "شاعريءَ ۾ نہ فقط حسن جي مشاهدي ۽ حقيقت جي پروڙ جي قابليت هئڻ گھرجي، مگر ان سان گڏ هڪ ٻئي هنر جو هئڻ پڻ ضروري آهي، جنهن کي شاعري صنعت چئجي"(3). شاعريءَ جو تعلق جذبي ۽ احساس سان گھڻو آهي، پر عقل ۽ فهم کي پري ڪرڻ سان بہ شاعري مڪمل ٿي نہ ٿي سگھي.

شاعري ذات آ اياز مگر،
ذات ڪهڙي، هجي نہ جنهن کي ذاتءُ.
شيخ اياز

شاعري جذبن، احساسن، امنگن ۽ اڌمن جو فني اظهار آهي، يا ائين ڪٿي چئجي تہ شاعري زندگيءَ جو اظهار آهي.

شاعر ۾ عام ماڻهوءَ جي ڀيٽ ۾ گھڻيون خوبيون هونديون آهن، حساس ۽ جذباتي بہ انتها درجي جو ٿئي ٿو، هو ذات ۽ ذاتءَ جو بہ ڏاڍي هوندو آهي ۽ انهيءَ ڪانسواءِ "هو قدرتي طور تي انسان دوست پڻ هوندو آهي(4). شاعر جيئن تہ معاشري جوئي هڪ فرد ٿئي ٿو، تنهنڪري هو رشتن ناتن کان متاثر ٿئي ٿو، وصال ۽ وڇوڙي، رنج ۽ راحت، وفا ۽ بي وفائيءَ، مجبوري ۽ مفلسيءَ، فنا ۽ بقا جي انيڪ قلبي وارداتن، ذهني پيڙائن ۽ فڪري تجربن مان گذري ٿو، جنهن جو سندس دل، دماغ، احساسن ۽ سوچن تي اثر پوي ٿو. هو انهن تجربن ۽ وارداتن کي پنهنجي ذات ۽ ذاتءَ، مشاهدي ۽ مٽيا جي زور تي اظهار ڪري ٿو، جيڪو شاعريءَ جي روپ ۾ معاشري جي سامهون اچي ٿو.

هر ليکڪ وانگر شاعر جي نظر بہ پنهنجي قوم جي ماضي، حال ۽

مستقبل تي هوندي آهي. "مان شاعر آهيان، وقت منهنجو غلام آهي، مان ماضي، حال ۽ مستقبل سڀ کي اک ڇنڀ ۾ مَليا مَيٽ ڪري سگهندو آهيان...."(5). هر ليکڪ وانگر هو بہ چاهيندو آهي تہ سندس قوم ترقي ڪري ۽ جنهن معاشري ۾ هو رهي ٿو، سو "مهذب معاشرو" سڏائڻ لائق ٿئي. ڏک، مفلسي، پرماريت ۽ جهالت وغيره جي پاڙ پٽجي وڃي ۽ هر ماڻهو آزاد، خود مختيار ۽ خوشحال ٿي، آزاد ۽ آزاديءَ جون نعمتون ماڻي سگهي. "اديب کي هميشه خود ظئہ ڪرڻو پوندو آهي تہ جيڪڏهن ڪيس Totalitarian سوسائٽيءَ ۾ رهڻو آهي تہ ڇا ڪرڻ گهرجي! ڪيس مسلسل هوشيار رهڻو پوندو تہ آزاديءَ جو ڪهڙو مفهوم ۽ مقصد ورتو پيو وڃي، انارڪسٽ، مارڪسٽ، ماديت پرست ۽ خود وجوديت جي شيدائين آزاديءَ جي الڳ الڳ تشريح ڪئي آهي، اديب جو ڪم آهي تہ هو پنهنجيون تشريحون خود ڪري"(6). هڪ ليکڪ کي جيئن تہ پنهنجيون تشريحون ۽ پنهنجا مفهوم خود واضح ڪرڻا آهن، تنهنڪري هڪ شاعر جي ناتي هو پنهنجي ماحول ۽ سماج جو غور سان مشاهدو ڪري ٿو؛ انسان جي مفلسي ۽ مجبوريءَ جا ڪارڻ ڪهڙا آهن يا مفلسي ۽ مجبوري انسان ۽ انساني قدرن تي ڪيتري حد تائين اثر انداز ٿئي ٿي، "ڪنهن جي آزادي ڪڏهن ۽ ڪٿي سلب ٿي رهي آهي"(7). اهڙيون پيون اليڪ ڳالهيون ۽ فلسفا هن جي مشاهدي ۾ اچي سندس شعور ۾ وسعت پيدا ڪن ٿيون ۽ شاعر کي سوچڻ ۽ فڪر ڪرڻ لاءِ مجبور/ آماده ڪن ٿيون. مثال طور هڪ شاعر کي جڏهن ٻڪ جي بي رحميءَ جو ادراڪ ٿئي ٿو تہ هو چئي ٿو ڏئي تہ:

"ڊوَ بنا ڊوليا، ناهي ساڄهہ سونهن جي".

شيخ اياز

هاڻي اسان اهو چئي سگهون ٿا تہ شاعري جذبن / احساسن جو فني اظهار آهي ۽ شاعريءَ جو محرڪ خود سماج آهي. اسان هيئن بہ چئي

سگهون ٿا تہ شاعري نہ صرف جذبن/ احساسن جو اظهار آهي پر شاعري نت نوان جذبا/ احساس مهيا پڻ ڪري ڏئي ٿي.

رتي ناهي رت ڇوڙون مڙيون جندڙيءَ،
ساٿي اٿ سُنت، تہ ساڙيون هن سماج کي.
شيخ اياز.

شاعريءَ جي ڪارج جي باري ۾ ڏيهي ۽ پرڏيهي مفڪرن ۽ عالمن گهڻو ڪجهہ چيو آهي. بهرحال اها ڳالهہ واضح آهي تہ شاعريءَ جو مقصد تہ ضروري آهي! پر ڇا شاعريءَ جو ڪو خاص مقصد هئڻ گهرجي؟ يا شاعر ڪنهن خاص مڙهيل فڪر تي هلي ۽ ان جي طابع ٿي شاعري ڪري؟؟ هنن سوالن جي جوابن تي اختلاف آهن. بهرحال گهڻائي ان تي متفق آهي تہ شاعريءَ جو ڪارج "خوشي پهچائڻ" سان گڏو گڏ معاشري جي مستقبل جي واٽ جي لاٽ ڏيکارڻ پڻ آهي. شاعري نہ رڳو "خاص حقيقت" پر "عام حقيقت" جو بہ اظهار ڪري ٿي، اهو بہ درست آهي تہ شاعري سطحي تبليغ نہ هئڻ گهرجي. جيئن تہ شاعريءَ ۾ "سچ" پيش ڪيو ويندو آهي، ۽ اهو سچ (شاعريءَ جي صورت ۾) هڪ ماڻهوءَ کان ٻئي ماڻهو تائين پهچائڻ ڇا تبليغ نہ آهي؟ بلڪل تبليغ آهي، پر اها تبليغ فن جو اعليٰ نمونو هوندي آهي. هڪ شاعر لاءِ لازمي آهي تہ هو پنهنجي ضمير سان سچو رهي، جيڪي ڏسي يا محسوس ڪري اهو بيان ڪري، نہ صرف اهو ڪجهہ بيان ڪري جيڪو ٿيو آهي پر جيڪو ڪجهہ ٿيڻ وارو آهي ان جو ادراڪ بہ ڪيس هئڻ گهرجي. اهڙو ڪم هڪ تاريخ دان (مؤرخ) بہ پنهنجي انداز سان ڪري ٿو پر شاعر ۽ هڪ تاريخ دان ۾ جو فرق آهي ان لاءِ ارسطو جي لفظن ۾ تہ:

From what we have said it will be seen that the poet's function is to describe, not the thing has happend, but, a kind of thing that might happen, i.e what is possible as being probable or necessary. The distinction between Historian and Poet is not the one writing prose and the other verse(7).

معاشري ۾ رهندڙ ماڻهن جي اڪثريت ڪن شين لاءِ پنهنجي ذهن ۾ ڪي خاص تصور رکندي آهي ۽ هو پنهنجي ان تصور مٽائڻ لاءِ تيار نہ ٿيندي آهي يا هن وٽ ڪو اهڙو دليل نہ هوندو آهي، يا هن جي ذهن ۾ ايتري وسعت نہ هوندي آهي تہ هو جنهن شيءِ کي سچ سمجهي ٿو (يا سمجهايو ويو آهي) ان کي پرکي مڃي يا رد ڪري سگهي. اها شاعري ئي آهي جا نہ صرف شعور کي پختو ٿي ڪري پر حقيقت ۾ پڙهندڙ ۾ همت ۽ حوصلو پيدا ڪري ٿي. مثال طور اسان جي برصغير ۾ "تاج محل" جو تصور "محبت جي محل" ۽ "محبت جي عظمت" جو آهي پر هن تصور کي اردوءَ جي مشهور شاعر ساحر لڌيانوي پنهنجي هڪ نظم ۾ ريٽي ڇڏيو ۽ انهيءَ نظم جي ذريعي اسان کي ٻيو تصور ڏنو:

اک شهنشاه نے دولت کا سهارا لے کر

هم غریبوں کی محبت کا اڑایا هے مذاق.

دنيا ۾ محبت جو غم وڏي ۾ وڏو غم سمجهيو ۽ تصور ڪيو ويندو هو، پر فيض احمد فيض ان غم کان علاوه هڪ ٻئي غم جي تصور کي اهميت ڏني:

اور بهی غم هیں زمانے میں محبت کے سوا،

راحتیں اور بهی هیں وصل کی راحت کے سوا.

توڙي جو معاشري جي ذهن ۾ اها ڳالهہ ضرور هئي تہ دنيا ۾ محبت کانسواءِ ٻيا بہ غم آهن، پر هو انهيءَ تصور يا احساس ۽ جذبي کي لفظ عطا ڪري نہ پئي سگهيا. هڪ شاعر جڏهن اها ڪيفيت جهٽي تہ اها بيان ڪري ڇڏيائين ۽ هاڻي اهو شعر پهاڪي جي طور ڪم ايندو آهي. پهاڪن ۾ هميشہ اٽل ڳالهہ يا حقيقت جو ذڪر هوندو آهي ۽ پهاڪن جي جوڙ جڪ صدين جي تجربي ۽ مشاهدي کانپوءِ ٿي جڙندي آهي، هاڻي اهو شعر جڏهن ذهن ۾ اچي ٿو (جيڪو درحقيقت پهاڪو نہ آهي) تہ ماڻهو ڪيڏو محظوظ ٿئي ٿو.

سنڌي شاعريءَ تي هڪ اهڙو دور بہ آيو جڏهن فارسي جي بحر وزن

تي ڪيل شاعريءَ کانسواءِ ٻي سموري شاعري جهنگلي ۽ غير تهذيبي ليکي ويندي هئي. شاعر فارسي ۽ عربي ترڪيبون، تشبيهون، استعارا ۽ اصطلاح اختيار ڪري اڳيون قائم ڪيل تصور ٽوڙي ڇڏيو، ايتريقدر جو اڄ ڪو به شاعر جيڪڏهن ڌارين ٻولين جون ترڪيبون ۽ اصطلاح پنهنجي شاعريءَ ۾ استعمال ڪري ٿو ته ان جي شاعري عام ٽوڙي خاص ۾ ڪو به مقام حاصل ڪري نٿي سگهي. هن بحث مان مراد آهي ته شاعريءَ رستي نوان تصور، جذبا ۽ احساس قائم ڪري سگهجن ٿا، جيڪي معاشري کي ناهڻ ٽوڙي بگاڙڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪن ٿا.

تاريخي تحقيقن ذريعي اها ڳالهه ثابت ٿي چڪي آهي ته قديمي دور ۾ گيت يا راڳ جي ذريعي ٽوٽي ڦيٽي جو ڪم ورتو ويندو هو. جيئن بيمار کي سگهو ڪرڻ، ديوتا کي ريجهائڻ وغيره يا مذهبي ڏڻن تي مداحون، مولود ۽ ڀڄن وغيره جوڙ مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهڙي قسم جي شاعريءَ کي سماجي ڪارج طور ڪتب آندو ويو (اڄ تائين پڻ ڪتب آندو وڃي ٿو). "رزميه ۽ داستان گوئي واري شاعري اوائلي دور ۾ تاريخ کي محفوظ ۽ منتقل ڪرڻ کان علاوه ڪن گروهن جي تفريح جو سماجي ڪارج پڻ ادا ڪيو، جو ته انهيءَ دور ۾ ٻولين جو لکت ۾ اچڻ جو رواج ڪو نه پيو هو"(9). اسان پنهنجن ٻڍن ۽ چارڻن کي ڏسنداسين ته انهن جي ذريعي ڪيترائي تاريخي ۽ نيم تاريخي قصا/ ڪهاڻيون اسان تائين منتقل ٿي چڪا آهن ۽ هيل تائين لکت ۾ اچي محفوظ پڻ ٿي چڪا آهن. انهيءَ کانسواءِ اصلاحي/ افادي شاعري پڻ ڪافي ڪئي وئي، جنهن جو مقصد ڪنهن خاص نظريي يا سوچ جو پرچار ڪرڻ يا اخلاقي هدايتون ڏيڻ هو ۽ اهڙي شاعري ان حد تائين ئي محدود هئي. جديد شاعريءَ جون حدون ۽ تقاضائون وسيع ۽ مختلف ٿي ويون آهن ۽ اهڙي طرح شاعر جون ذميداريون به وڌي ويون آهن.

شاعر پنهنجي شاعريءَ ۾ نه رڳو پنهنجا احساس/ جذبا ٻين کي محسوس ڪرائي ٿو پر هو ٻين جي احساسن/ جذبن کي به پنهنجي

ڏات جي سگهه سان عوام تائين پهچائي ٿو. هيئن به چئي سگهجي ٿو ته هو عوام جي احساسن کي موٽائي عوام تائين پهچائي ٿو ۽ اهي ساڳيا احساس/ جذبا جڏهن عوام تائين موٽي پهچن ٿا ته اهي گهڻو چٽا ۽ چاڻ سان ڀريل هوندا آهن. اهڙي نموني عوام پنهنجي ذات متعلق گهڻو باخبر ٿئي ٿو ۽ سندس شعور ۾ پختگي اچي ٿي. نتيجي طور عوام ۾ نه محسوس ٿيندڙ تبديلي اچي ٿي ۽ چاڻ/ پرک جي سگهه مضبوط ٿئي ٿي. پڙهندڙ کي جڏهن به ڪو شعر متاثر ڪري ٿو ته اهو شعر هن جي ذهن ۾ پنهنجي مفهوم جي سموري پس منظر سميت رچي بسي وڃي ٿو. جيڪو هن لاءِ ذهني تسڪين توڙي سهاري جو هٿيار بنجي پوي ٿو ۽ پوءِ اهوئي هٿيار آهستي آهستي هر هڪ ماڻهوءَ تائين پهچي وڃي ٿو ۽ هر هڪ جي سوچ ۽ سمجهه جي تبديلي جو ڪارڻ بنجي ٿو ۽ اها تبديلي آهستي آهستي ڪنهن سماجي ڦيري / تبديلي جي واٽ گهڙيندي رهي ٿي.

ڪهڙو به ٿئي پر صبح ٿئي،
گهنگهور گهٽا جي گهيري ۾،
ڪا ڪنوڻ ڪنوي تڏهن به چڱو.
هن گهاٽي گهگهه انڌيري ۾.
خاڪي جويو

مٿيون شعر يا اهڙي قسم جي ٻي ڪيتري ئي شاعري دراصل عوام طرفان انهيءَ تبديليءَ جو اظهار آهي جيڪو هڪ شاعر جي ذهن ۽ سوچ ذريعي پنهنجي يعني عوام جي تبديلي واري خواهش جو اظهار ڪري ٿو. ماڻهو جيڪو فطري طرح محبت جو پندار آهي، محبت ئي سندس لاءِ جيون جو ڪارڻ آهي، اهو جڏهن محبت جي نالي ٿيندڙ انياءَ کي معاشري ۾ وڌندو ڏسي ٿو ۽ سياست کي استحصال ۽ ڪنهن هڪ فرقي يا گروه خلاف استعمال ٿيندي ڏسي ٿو. تڏهن هن ۾ مختلف قسم جا رد عمل پيدا ٿين ٿا. دل ۾ ڪجهه سوچي ٿو. ڪا نئين سوچ ڪو نئون جذبو

اپارڻ، نئون ڏيئو ٻارڻ چاهي ٿو پر هن وٽ لفظ نہ آهن. اهو شاعر ئي آهي جيڪو ڪيس سچائيءَ سان لفظ آڇي ٿو:

رڳو محبت ناهي ڳيرو!
دنيا ۾ قادياني آهن
۽ ڪيئي ڏيوالا آهن،
بازارين ۾ تالا آهن،
هندڙيون آهن،
ساڻ- وير جون بندڙيون آهن،
آفت جا پرڪالا آهن،
ڪيئي سُود اُڳاڙڻ وارا
لالا آهن،
جيڏا ڪوڙا آهن تيڏا
بول انهن جا بالا آهن،
اخبارن ۾
ڪيڏا مرچ مسالا آهن!
ڪابيءَ ڏر ۽ ساڄيءَ ڏر ۾
گارين جا پرنالا آهن،
صوفي ڪيئن چون ٿا ڪونهن
آهن، هي سڀ سالا آهن!
اولهہ وارا، اوڀر وارا،
سڀ جي دال ۾ ڪالا آهن،
هر ڪو پنهنجي سوارٿ جو آ
سڀ مڪڙيءَ جا جالا آهن،
پانڌين جي پيرن ۾ ڪيڏا
ڇير ڇير جا ڇالا آهن!

ترس، خلا مان ڀِر ڪرڻ ڏي،
اچا سمنڊ آلا آهن!
دنيا ڪا رابيل نہ آهي!
ڊيل نہ آهي!
تنهنجا تيل قليل نہ آهي!
ڳيرو، دنيا رڳو محبت ناهي!
رڳو محبت ناهي!(10).
شيخ اياز

شاعر دراصل معاشري جي مڙني فردن ۽ گروهن جو هر اول دستو آهي. اهڙن مجاهدن، حساس ۽ سچن سرفروشن جو دستو آهي جيڪي فرد جي ذات کان وٺي سموري معاشري جي ڀلائيءَ لاءِ تبديلي جا خواهان هوندا آهن. اهڙي تبديلي جيڪا عوام چاهيندو هجي، عوام جي ذهن جي لڪل خانن (لاشعور) ۾ ڪر ڪٽندي هجي. شاعر انهيءَ تبديليءَ جي سوچ کي ماڻهن جي مرضي مطابق ماڻهن جي اڳيان آڻي ٿو ۽ سماج ۾ رهندڙ سمورا طبقا اهو سمجهڻ تي مجبور / آماده ٿين تہ اها تبديليءَ جي خواهش اسان جي ذهن ۾ اڳي ئي موجود هئي. هونئن بہ اصول آهي تہ جيتريقدر سماج ۾ خيال ۽ رايا، عادتون ۽ اطوار، ذوق ۽ شوق بدلجن ٿا، شاعريءَ جي حالت بہ ايتريقدر ئي تبديل ٿئي ٿي. اها تبديلي بلڪل غير ارادي لڳندي آهي، ڇو تہ معاشري جي حالت ڏسي شاعر ڄاڻي ٻجهي پنهنجي حالت تبديل ڪو نہ ڪندو پر معاشري سان گڏو گڏ هو خود بخود تبديل ٿيندو آهي"(11).

ليڪڪ ۽ شاعر ئي پنهنجي فن ذريعي پنهنجي قلم جي زور سان اهو ڪجهہ چئي ۽ لکي سگهي ٿو، جنهن جو ٻئي ڪنهن نموني اظهار نہ صرف مشڪل پر ناممڪن ٿيو پوي. قومن جي شاعريءَ جي تاريخ پڙهڻ سان معلوم ٿيندو تہ اڪثر وڏن سماجي انقلابن کان اڳ ۾ شاعريءَ ۾ انقلاب ايندو آهي. صدين جو پيڙائون، ظلم، ڏاڍ، ڏک، ادب

۽ شاعريءَ جو روپ ورتي عوام جو هٿيار بڻجي پوندا آهن، اهي هٿيار ڏڪن ڏولاون کي طاقت ۾ تبديل ڪري ڇڏيندا آهن. اها طاقت حال جي جابر قوتن جو مقابلو ڪندي مستقبل جي لاءِ روشن واٽون تخليق ڪندي آهي ۽ سماج ۾ هلندڙ غلط روايتن، ڏاڍاين، عزت جي ڪوڙن معيارن ۽ اجاين ريتن رسمن خلاف صحيح رخ ۾ تبديلين جو ڪارڻ پيدا ڪندي آهي:

شعر شعر ۾ شاعر جي، پيڙا جا پڙلاءَ،
ماڻهوءَ ماڻهوءَ مرڪ ۾.
اياز گل

يا

وڏم ڏڪن ڏاڻ، سک نہ سنيران سپرين،
سوچي هن سماج تي، ڪڏ ڇيبون ڇاڻ،
ڏاهي ڪريان ڏيرهي، بي معنيٰ مانڊاڻ،
سڄڻ اچ مون ساڻ، تہ اُتڪون اچ انياءَ سان.
شيخ اياز

حال ۾ ٿيندڙ ڏاڍاين خلاف جنگ، دوکي ۽ فريب واري رويي خلاف آواز ۽ مستقبل ۾ چوٽڪاري جي اميد جي روشني شاعريءَ جو هڪ وڏو ڪارج آهي.

نيٺ تہ ڍهندي، ڪيسين رهندي
دوکي جي ديوار، او يار!....
شيخ اياز

يا

متو آهين مڇ، ٿلها! ٿو ٿونا هڻين،
توجا پائين اڇ، تنهن پاڻيءَ پنان ڏينهڙا.
شاهہ لطيف

شاعريءَ جي اها وڏي ڪاميابي ليکبي، جيڪڏهن اها ڪنهنکي متاثر ڪري يا ڪنهن جي اندر ۾ ٿورڙي ڦيرو / تبديلي آڻي! پوءِ اهو ڦيرو هڪ ڪان ٻئي تائين آهستي آهستي پهچي وڃي ٿو. هونئن شاعري هڪ خاموش ۽ پائيدار انقلاب آڻيندڙ فن آهي جنهن جو اثر سماج توڙي

سياست تي سڌو ٻوي ٿو. شاعريءَ جو اثر آهستي، غير محسوس ٿيندڙ ۽ گهڻو پائيدار ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري هڪ شاعر ڪنهن سياست دان کان گهڻو مختلف هوندو آهي. سياست دان موقع پرست ۽ لالچي هجڻ ڪري (Exceptions are every where) ڪڏهن ڪڏهن سچ کي توڙي موڙي (پنهنجي فائـ ـ ـءِ) پيش ڪندو آهي. جڏهن ته شاعر سچ جو سانڪي/ سڌ ڏيندڙ ۽ انساني بنيادي حقن/ قدرن جو محافظ ۽ ترجمان ٿئي ٿو. هتي هڪ ڳالهه واضح هجي ته جيئن هر حساس ۽ جذبو رکندڙ ماڻهو شاعر ٿئو ٿي سگهي تيئن هر شاعري به شاعري ٿي نه ٿي سگهي. "شاعري اها آهي جا واقعي، واردات ۽ ڪيفيات جي صورت ۾، احساس ۽ خيال جي معاملات کي الهام ۽ القاء جي رنگ ۾ پيش ڪري ٿي. باقي سڀ ڪجهه اڪتساب فن جي پيداوار آهي"(12). شاعريءَ ۾ جيڪڏهن Universal Truth آهي ته شاعري نه رڳو متعلقه معاشري کي متاثر ڪري ٿي پر ملڪي سرحدون پڻ اورانگهي وڃي ٿي؛

شاعر ٻول جڏهن ٻولن ٿا،
دنيا لئه راهون کولن ٿا.
شيخ اياز

هن سلسلي ۾ ٽئگور، شاهه لطيف، نذر السلام، پيلو نرودا، فيض احمد فيض ۽ شيخ اياز وغيره جي شاعريءَ جو مثال ڏئي سگهجي ٿو.

اهڙي طرح اسان چئي سگهون ٿا ته شاعري ذهن جي ترتيب ۽ تربيت ڪري ٿي، ذوق جي تسڪين ڪري ٿي. شعور ۾ وسعت آڻي ٿي، سچ سڃاڻڻ جي صلاحيت پيدا ڪري ٿي، حقن وٺڻ لاءِ آماده ڪري ٿي ۽ ٻولي ۽ ثقافت کي اجاگر ڪري محفوظ ڪري ٿي. شاعريءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن به فن جو سماجي ڪارج ايترو اعليٰ ۽ ارفع هجڻ نه صرف مشڪل پر ناممڪن آهي.

حوالا

1.Wordsworth.W.(1951) The Poetical works of Wordsworth: Oxford University Press. "Preface to Lyrical Ballads"pp. 733.

2. شبلي، مولانا نعماني (1949) "شعرالعجم" حصو پهريون عالمگير اليڪٽرڪ پريس لاهور ص 11.

3. گربخشاڻي، ڊاڪٽر ايچ- ايم "شعر و شاعري" مهراڻ 1949/3ع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

4. ذوالفقار، ڊاڪٽر غلام حسين(1966) "اردو شاعري ڪا سياسي اور سماجي پس منظر" پنجاب يونيورسٽي لاهور ص43.

5. شيخ اياز (1982) "پتڻ تي پور ڪري" سمبارا پبليڪيشن ڪراچي ص 150.

6. حيدر، قراة العين (1959) "افسانه" نقوش خاص نمبر ص 289.

7. حسين، ڊاڪٽر مجتبيٰ (1981) "اديب اور معاشره" پاڪستاني ادب پهريون جلد - فيڊرل گورنمينٽ ڪاليج، راولپنڊي. ص49.

8. Hutchins Robert Maynard (Ed: in-chief) (1952) "Great books of the Western world "Aristotle" Vol. II Unversity of Chicago U.S.A P-686.

9. جالبي، جميل (1960) ايليٽ ڪي مضامين، اردو اڪيڊمي سنڌ ڪراچي ص82.

10. شيخ اياز (1985) "چنڊ چنبيليءَ ول" نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد ص81.

11. حالي، خواجه الطاف حسين "مقدمه شعر و شاعري" اردو اڪيڊمي سنڌ ڪراچي ص 24-23.

12. گرامي، مولانا غلام محمد "مهراڻ" شاعر نمبر - سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو گذارش ص 11.

شاهه لطف الله قادري- اَساسي شاعريءَ ۾ سنڌس سماجي، لسانياتي، فني ۽ فڪري اهميت

شاهه لطف الله قادري سنڌي شاعريءَ جي دنيا جو اهو وڏو ۽ اهم نالو آهي، جنهن جي ڪلام جي ذڪر کان سواءِ سنڌ جي آساسي شاعريءَ جو ذڪر ۽ مطالعو اڌورو ٿيندو. شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام، قاضي قادن (وفات 1551ع) جي ڪلام ۽ شاهه لطيف (1679-1752) جي ڪلام جي وچ واري دور جي اهم ۽ مضبوط ڪڙي آهي. جنهن جي مطالعي سان ان دور جي شاعريءَ جي مزاج، اوسر ۽ عروج جي ڄاڻ ملي ٿي. جيتوڻيڪ گذريل پنجاهه سالن کان وقت به وقت لطف الله قادريءَ سندس ڪلام جو ذڪر ڪن مضمونن ۽ ادبي تاريخ جي ڪتابن وغيره ۾ ايندو رهيو آهي، پر گذريل ٽيهن سالن کان ته سندس ڪلام ۽ سوانح حيات جي مڪمل تحقيق ۽ چنڊ ڇاڻ ڪري ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سندس هٿ آيل سمورو ڇپائي پڌرو ڪيو آهي، جيڪو 337 بيتن تي ٻڌل آهي، جڏهن ته سندس ڪافي ڪلام اڃا گم ٿيل آهي. ان هوندي به اڃا تائين ڪيترائي محقق، ڄاڻو ۽ عالم سندس ڪلام، فن ۽ فڪر کان غير واقف آهن. اهو ئي سبب آهي جو جنهن به مضمون يا ڪتاب ۾ قاضي قادن، شاهه ڪريم، شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف جي شاعريءَ جو تذڪرو ۽ تشريح ڪئي اٿن اتي شاهه لطف الله جي ڪلام، فن ۽ ان جي فڪري گهرائيءَ جو ذڪر نه ڪري متين شاعرن جي ڪلام ۽ فلسفي جي تشريح سان پوري طرح انصاف ڪري نه سگهيا آهن.

ڪجهه عرصو اڳ قاضي قادن جي اڳ مليل ستن بيتن کان علاوه ٻئي ڪلام جي ظاهر ٿيڻ کان پوءِ ان تي تنقيدون ۽ تبصرا پڙهڻ سان

خيال ايو ته، شاهه لطف الله قادريءَ جي ڪلام جي ڳوناگون خوبين ۽ سوانح تي به وري نئين سر ڪجهه لکجي ۽ اساسي شاعريءَ جي محقق ۽ طالب علمن کي سندس ڪلام جي اهميت کان واقف ڪجي. جيئن ڪنهن محقق جي سنڌي اڳاٽي يا شروعاتي شاعريءَ جي مطالعي وقت هي اهم شاعر سندس نظر مان رهجي نه وڃي، لطف الله قادري ٿي اهو وڏو ۽ بنيادي سنڌي شاعر آهي جنهن جي ڪلام تي ئي سنڌي ترقي يافته ۽ سڌريل شاعريءَ جي ديوار ڪنيل آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان جي تحقيق مطابق "لطف الله قادري" سنڌ ۾ بدين ضلعي جي اهم، قديم علمي ۽ تاريخي شهر اگهم ڪوٽ جو رهندڙ هو (1). هن شهر کي وڏن وڏن عالمن ۽ بزرگن پنهنجي روحاني علم ۽ فيض سان نوازيو. (بزرگن جي تعليم، مقبرن ۽ تاريخي اهميت جي لحاظ کان مڪلي ۽ اگهم ڪوٽ ۾ ڪافي هڪجهڙائي آهي) شاهه لطف الله قادري به انهن روحاني چشمن مان فيضياب ٿيو ۽ شيخ المشائخ ۽ مرشد جو مان ۽ مرتبو حاصل ڪيائين. اهڙي مرتبي تي پهچڻ کان پوءِ عوام جي ڀلي ۽ سندن رشد وهدايت لاءِ تلقين ۽ توحيد جي پرچار واسطي سلوڪ ۽ طريقت تي ڪتاب لکڻ شروع ڪيائين. جن مان ٽن ڪتابن جو احوال ۽ نالا معلوم ٿيا آهن. جڏهن ته به ڪتاب "منهاج المعرفت" ۽ سنڌي رسالو" موجود آهن ۽ ٽئين ڪتاب "تحفة السالڪين" جو ذڪر منهاج المعرفت ۾ آيل آهي. "تحفة السالڪين ۽ منهاج المعرفت ٻئي ڪتاب فارسي زبان ۾ سلوڪ ۽ معرفت جي مختلف مرحلن جي سمجهاڻي ۽ تبليغ لاءِ لکيل آهن، هي ٻئي ڪتاب سلوڪ ۽ طريقت کي سمجهڻ لاءِ ڄڻ ڄڻ ڳويا ابتدائي ڪتاب آهن. منهاج المعرفت 1078هه مطابق 1667ع ۾ لکيو ويو. هن ڪتاب جي مطالعي مان ظاهر ٿئي ٿو ته هي سالڪن کي صحيح ڏگ لائڻ لاءِ لکيو ويو آهي. وقت جي رواج مطابق هي ٻئي ڪتاب فارسي ۾ لکيل آهن، پر عوام کي چٽو ۽ واضح ڪري سمجهائڻ لاءِ گهٽو ڪري هر هڪ باب هيٺان ۽

ڪنهن ڪنهن باب جي وچ ۾ سنڌي بيت ڏيئي مفهوم کي سولوء آسان ڪيو ويو آهي. جيئن اصل عام سنڌي ڳالهائيندڙ ماڻهو انهيء فلسفي جي حقيقت کي چٽي طرح سمجهي سگهن ۽ فارسيء جي ڳوڙهن اصطلاحن ۾ منجهي نه پون.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي تحقيق مطابق "منهاج المعرفت" جي هن قلمي نسخي ۾ جملي ويهه سنڌي بيت موجود آهن، مگر ايڪويهن ڪان وٺي ٽيوهين بيتن تائين هجڻ جو گمان نڪري ٿو (2). شاهه لطف الله قادريء جو گهڻو سنڌي ڪلام سندس "سنڌي رسالي" ۾ موجود آهي جنهن ڪري ئي هي سنڌي شاعريء جي دنيا ۾ اهم مقام رکي ٿو. سنڌي رسالي لاء پوريء طرح پروڙ نه پئجي سگهي آهي ته هي ڪڏهن لکيو ويو، ڇاڪاڻ جو ان تي ڪابه تاريخ يا سال لکيل ڪو نه آهي. پر پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته هي ڪتاب منهاج المعرفت کان پوء ئي سڄو سارو سنڌيء ۾ لکيو ويو. ان جي لکڻ جو ڪارڻ به اهو ٿي سگهي ٿو ته، شاهه لطف الله قادري جڏهن شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت جي منزلن بابت سمجهاڻين تي ٻڌل ڪتاب فارسي ۾ لکيا. تڏهن ڪيس اها ڳالهه ڌيان ۾ آئي هوندي ته انهن ئي مسئلن ۽ معاملن کي سنڌيء ۾ بيان ڪجي ته جيئن عالمن ۽ ڏاهن کانسواءِ عام ماڻهن کي به سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي. اهو ئي سبب آهي جو منهاج المعرفت لکڻ وقت ڪيترن ئي بابن پنيان سنڌي بيت ۾ سڄي باب جو تت سمائي سولائيء سان سمجهائڻ جي ڪوشش ڪيائين. جيئن ته اڳ سنڌي نثر مليو آهي، تنهنڪري هن سموري تعليم شعر رستي بيتن ۾ پوئي پيش ڪئي. "سنڌي رسالي جوڙڻ مان شاهه لطف الله جو مقصد محض شاعري نه مگر تعليم هو، يعني طريقت جا مسئلا سمجهائڻ. انهيء تعليمي مقصد خاطر هن عوام جي فطري ۽ مادري ٻولي سنڌيء ۾ رسالو تاليف ڪرڻ ضروري ڄاتو. ڇاڪاڻ ته سندس نظرئي موجب مادري زبان ۾ ماڻهو سولائيء شوق سان سگهو سکي

سگهندا. اهڙي طرح شاهہ لطف الله قادري بنهنجي سنڌي رسالي جي مقدمي ۾ سنڌي عوام کي سندن مادري زبان سنڌي ۾ تعليم ڏيڻ جي نظرئي جو بنياد وڌو. مخدوم ابو الحسن ٺٽوي، جو غالبا شاهہ لطف الله قادريءَ جو ننڍو معاصر هو، تنهن انهيءَ نظريي کي عملي صورت ڏني ۽ عوام جي تعليم خاطر سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکيائين جو پوءِ سنڌ جي عالمن مڪتبن ۽ مدرسن ۾ درسي ڪتاب ڪري پڙهايو" (3).

شاهہ لطف الله قادريءَ جي سنڌي رسالي جي مقدمي مان ڪجهہ سٽون پيش آهن جن ۾ سنڌيءَ ۾ بيت جوڙڻ جي مقصد جي وضاحت ٿيل آهي.

ڪوڏا ڪئو رسالو اي فقير جوڙي بيتن،
تہ هوءَ سنڌي وائي سهلو پجهڻ ابوجهن،
پاهنجي پولي ڪري سگهائين اي سکن.
لطف الله چئي لئہ پيو، ور سکن ۽ پڙهن.
.....الخ

شاهہ لطف الله قادري جي ڪلام جي غور ۽ گهرائيءَ سان مطالعي ڪان پوءِ اسان کي سندس عظمت ۽ اهميت بابت ڪيترائي عجيب انڪشاف ٿين ٿا. جن مان فني طرح شاعري ۾ بيت کي ٻن سٽن مان وڌائي گهٽين سٽن تائين پهچائي ان ۾ فني پختگي قائم رکڻ اهم آهي، ڏوهيڙي يا بيت جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو شاعر جيئندو (Jaindu) نالي جين ڌرم جو هڪ مشهور جوڳي آهي، جيڪو عيسوي ڇهين صدي ڌاري ٿي گذريو آهي. هن جي پچار جو سلسلو ڏکڻ سنڌ (لاڙ) کان وٺي ڪڇ ۽ ڪانياواڙ تائين رهيو آهي، جيئندو جي ڏوهيڙن جا ٻہ مجموعا "جوڳ سار" ۽ "پرامپياسو" (Jogsar-Prampyaso) تمام مشهور رهيا آهن (4). هن کان پوءِ جي شاعرن ڪبير ڀڳت. دادو ديال ۽ نانڪ وٽ بہ ڏوهيڙي جو ساڳيو گهاڙيٽو ملي ٿو جڏهن تہ موضوع مختلف آهن.

ڏوهيڙو اصل لفظ آهي ڏوڙو يعني ٻٽو يا ٻيٽو، جنهن جو مطلب آهي

تہ ہن سٽن ۾ ادا ڪيل مفهوم يا پيغام، جيئن تہ شروع شروع ۾ ڏوهيڙو مذهبي پرچار واسطي ڪم آيو ۽ ان جو مضمون جوڳ تي ٻڌل هو، تنهنڪري ان ۾ جوڳ جي فلسفي (5) جي اپنار ڪيل هئي. هيءَ صنف منڍ کان ٻي ٻن سٽن تي مشتمل رهي، جن مان پهرين سٽ ۾ حڪم يا دعوي جو بيان ۽ ٻي سٽ ۾ انهيءَ جو مقصد يا ثبوت سمايل هو. انهيءَ ڪري ٿي پوءِ اندازن هڪ هزار ورهين تائين ان ۾ ٽين سٽ کي شامل ڪرڻ بدعت يا مذهبي گناهہ ڪري سمجهيو ويندو هو. البت انهيءَ دوران روايتي ڳائڻ ٻن سٽن واري حد کي اڳتي وڌيون، جن جي ماپ ۽ وزن جو پوءِ روحاني شاعريءَ جي گهاڙيٽي تي اثر ٿيو.

زباني روايتن يا تذڪرن ذريعي جيڪي بيت يا ڏوهيڙا سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ ملن ٿا انهن جو مضمون سورهيائي، الاهيات جي فلسفي ۽ تصوف تي ٻڌل آهي، جنهن مان شاعرن جي مشاهدي ۽ تجربي جي بروز پوي ٿي. سنڌي قديم ڏوهيڙو اڪثر ڪري سورمن جي سورهيائي ۽ ساراهہ ۾ چيل آهي، هڪڙي جنگ ۾ ڪنهن سورهيہ جو سر وڍي نيزي تي چاڙهيائون، تنهن تي ڪنهن چارڻ چئي ڏنو.

أبَ سب ڪنهن اوچو، أبَ نہ اوچو ڪوءِ،
مٿي پڻ متي ٿيو، سورهيہ سر سندوءِ.

اهڙائي ٻہ ٽيا پول، ٻارهين کان سورهين صديءَ جي شاعرن ٻہ ڳايا آهن. اهڙين روايتن ۽ تذڪرن ۾ جن شاعرن جو ذڪر ملي ٿو، انهن ۾ پير پٺو، نوح فقير هوٿياڻي، راجو دل، شيخ حماد، اسحاق آهنگر، ماموئي، مخدوم احمد ۽ سيد علي ثاني اهم آهن. مٿين شاعرن مان ڪن جو هڪ تہ ڪن جا ٻہ بيت ملي سگهيا آهن. جن جو عرصو 1350ع کان 1520ع معلوم ٿئي ٿو. هن وقت تائين ٿيل تحقيق موجب اڳاٽي ۾ اڳاٽو سنڌي عربي لکت جو نمونو جيڪو اسان وٽ موجود آهي، سو آهي شاهہ ڪريم جا بيت. جي سندن خاص مريد محمد رضا 1038ھ مطابق 1628ع ڌاري پنهنجي ڪتاب بيان العارفين ۾ شامل ڪيا. اگرچہ

اهو لکڻ جو نمونو نهايت ناقص آهي، جو مرحوم مرزا قليچ بيگ جهڙو عالم بہ انهن بيتن کي پوري طرح درست ڪري نہ سگهيو. جيتوڻيڪ انهن جي اکري معنيٰ باقاعدي فارسيءَ ۾ ڏنل آهي تہ بہ، اهي گهڻي مشڪل کانپوءِ پڙهي سگهجن ٿا (6). انهيءَ ڪتاب ۾ قاضي قادن جا ست بيت ڏنل آهن. جيڪي پڻ سنڌي عربي لکت جي نموني ۾ لکيل آهن. ڪجهہ عرصو اڳ 1978ع ۾ هندستان مان قاضي قادن جا پيا بيت بہ لڌا ويا، جيڪي ناگري لپيءَ ۾ لکيل آهن (7). جنهن مان پڻ پڪ ٿئي ٿي تہ سنڌي عربي صورتخطيءَ ۾ آڳاٽي شاعري شاهہ ڪريم ۽ قاضي قادن جا بيت ئي اسان وٽ موجود آهن. جڏهن تہ مصنف جي پنهنجي هٿ اکرن ۾ لطف الله قادريءَ جو "سنڌي رسالو" پهريون ڪتاب آهي، جيڪو سنڌي عربي صورتخطيءَ ۾ 1667ع کان 1672ع ڌاري لکيل آهي ۽ محمد رضا واري تصنيف تنبيه الغافلين ۾ آندل شاهہ ڪريم جي بيتن جي صورتخطيءَ کان وڌيڪ سڌريل آهي، هٿ اسين انهن شاعرن يا بزرگن کي ڳڻپ ۾ نٿا آڻيون، جن جو صرف هڪ يا ٻہ بيت هٿ آيا آهن.

بيت جي فني گهاڙيٽي مطابق شاهہ ڪريم جي 90 کان وڌيڪ بيتن مان صرف ٽي ٽہ سٽا بيت مليا آهن، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا.

جاڳي جاڳي سڀئي جان هيجا هٿ وڏاءِ،
تان سجي سيج پري ري، پنو پٽر ناهہ،
نڪرندي ڇپاءِ گهوڙا گهر نہ پسرين (8).

جهوريد راجهٽڪن، مٿي ميين مڱٽا،
سپڙرات سمڪيا. ڏکيا ڏينهن ڏسن،
گهر ٿا گهوٽ وڃن، چندا لٿي چارٽين، (9)

جندرڻ جور ڪريندي رتو مهمهڪهاڙ،
سڄڻ ڏجڻ نہ ٿئي، جي رسي سؤ وار،
پروڙيو پراڙ، تہ ڪرهيندي قرب ٿيي. (10)

مٿئين ٽن سٽن وارن بيتن مان ٽئين نمبر بيت کي ڪريم جو ڪلام رسالي جي مؤلف ميمڻ عبدالمجيد سنڌي شاهه ڪريم جو ڪري نه ڄاڻايو آهي (11). جڏهن ته "شاهه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام" جي مؤلف علامه دائود پوٽي هي بيت شاهه ڪريم جو ڪري ڄاڻايو آهي (12). ڪجهه وقت پوءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (13) ۽ علامه داؤد پوٽي تحقيق ڪري انهيءَ بيت کي ٻراڙ ذات جي هڪ شاعر جو ثابت ڪيو آهي (14).

علامه دائود پوٽي ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تحقيق کي مستند سمجهندي اسين اهو سمجهون ٿا ته شاهه ڪريم جي مليل سموري ڪلام ۾ صرف ٻه ٽه سٽا بيت آهن. اهڙي طرح قاضي قادن جي، شاهه ڪريم جي رسالي ۾ موجود سٽن بيتن ۽ هندستان مان هٿ آيل سموري ڪلام ۾ صرف هڪ ٽه سٽو ۽ ٻه چار سٽا بيت ملن ٿا.

سچ پيارا سانئيان سائينءَ سچ سهاءِ،
سچي منگل نه دهئي، سچي سرپ نه کاءِ،
سچ سمندان سر چڙهئي، ڪوڙ ڪڪائين باهه،
جڏهن، ڪڏهون ڪوڙ کي، ڏيندو سچ سزاءِ. (15)

جي مون ڏٺين لک ڏڙ، ڏڙ ڏڙ لک سران،
سر سر لک مهان ٿئين، مهه مهه لک جيان،
سڀي جيان ٽڪيان، هڪڙيان لنوان،
صفت تنهنجي راڄيا، توهون ڪئين ڪران. (16)

تون آڌار سڌار تون، تون آڌائون اڌ،
تون ئي اڪرين مون، تون ئي اندر هڌ،
ڳل لڳي ڳالهه چوان ڪيهي حاجت سڌ. (17)

انهن ٽنهي بيتن مان مٿئين بيت جي ٻوليءَ کي قاضي قادن جي ٻولي

تسليم نہ ڪندي ڊاڪٽر بلوچ انهيءَ بيت کي رد ڏئي قاضي قادن جو تسليم نٿو ڪري (18). قاضي قادن جي سموري ڪلام ۾ صرف ٻہ بيت ٻن سٽن کان وڌيڪ جا ملن ٿا. مٿين سڄي وضاحت مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ قاضي قادن ۽ شاهہ ڪريم جي زماني ۾ اهو اثر آهستي آهستي ختم ٿي رهيو هو تہ ڪو بيت يا ڏوهيڙي ۾ ٻہ سٽن کان وڌيڪ سٽون وجهڻ ڪا بدعت يا مذهبي گناهہ آهي. پنهنجي جاءِ تي اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ سنڌ جي آڳاٽي شاعري جيڪا اسان تائين پهتي آهي، تقريباً شاهہ لطيف تائين، ان ۾ مذهبي رنگ وڌيڪ سمايل آهي ۽ گهڻي شاعري، بيت يا ڏوهيڙا آهن ئي مذهبي پرچار ۽ تبليغ واسطي چيل. قاضي قادن ۽ شاهہ ڪريم جي زماني ۾ ئي جيئن تہ بيت جي سٽن ۾ واڌارو اچڻ شروع ٿيو هو يعني بيت پنهنجي ارتقا ڏانهن وڌي رهيو هو، مگر شاهہ لطف الله قادريءَ جي ڪلام پڙهڻ کان پوءِ پتو پوي ٿو تہ بيت پنهنجي اصل ترقي هن بزرگ جي شاعري ۽ فيلسوفي نقطن ذريعي ئي ڪئي ۽ حد لاحد لنگهي وڃي ستن سٽن تائين پهتو. مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون تہ شاهہ لطف الله قادريءَ کان اڳ ڪن شاعرن وٽ ڪجهہ ٽن چئن سٽن وارا بيت مليا آهن، پر مجموعي طرح بيت ٻن سٽن جو ئي رهيو.

"فن جي لحاظ کان قاضي قادن جي بيتن ۾ بنيادي ٻہ - ٽڪي بيت کان وٺي مڪمل سنڌي بيت تائين ارتقا جون سڀئي صورتون ملن ٿيون" (19)

تنهن بہ بيت جي هيئت توڙي فني سٽاءَ جي ارتقا اصل ۾ شاهہ لطف الله قادريءَ جي ڪلام ۾ ٿي آهي، جهن ۾ ستن سٽن وارا بہ بيت مثال طور پيش آهن.

گر اڳيان گوڏو هڻي، ڪي جو ٻڌائون،
تنهن اوسيئڙي اٿيا، رهہ پر رنائون،
پاتائون ماڳ تنهين مرڪي مدائون،

اءِ ڇڏي هلئا سپرين، ڪهي ۾ ڪدائون،
گنگا، گورک، هنڙي، مڙئي ڏنائون،
ماءُ! سي مدائون، توءِ نہ پنيون جوڳئين. (20)
نڪا صورت سرير جي، نڪو قيل نہ قال،
سي وجودان وهي وئا، جن ڏنو پري مال،
تيهي ظرافت ذات جي، تهو حسن ڪمال،
تيهي تجلي تا سڄئين، تهو ضوءِ جلال،
تيهي لطافت لطيف سو، تهو خوبي خال،
تهو ذوق زينت پري جي، تهو خاص خيال،
سڀ سيوئي حال، پيهي ڪن پروڙئو. (21)

شاهہ لطف الله قادريءَ جي گهڻ - سٽن بيتن ۾ آخري سٽ کانسواءِ ٻين سٽن جي آخر ۾ قافيو آهي، جڏهن تہ آخري سٽ جي وچ ۾ قافيو ڏئي بيت جي پڄاڻي ڪئي وئي آهي. پوءِ جي ٻين شاعرن ۾ اهائي روايت هلندي آئي، لطف الله قادريءَ کان اڳ جي شاعر قاضي قادن جي هٿ آيل مڙني گهڻ - سٽي بيتن ۾ قافيو هر سٽ جي آخر ۾ آيل آهي.

شاعريءَ ۾ فني نڪتي نگاهہ کان "ورجاءَ" يا تڪرار کي پڻ وڏي اهميت حاصل آهي. شاعر ڪڏهن صرف هڪ لفظ جو ورجاءُ مختلف بيتن ۾ ڪندو آهي تہ ڪڏهن پوري جملي جو جملي يا لفظ جو ورجاءُ ڪڏهن بيت جي پهرين سٽ جي شروعات ۾ تہ ڪڏهن وري بيت جي آخري سٽ جي آخر ۾ ڪندو آهي. شاهہ لطف الله قادريءَ جي ڪلام کان اڳ هٿ آيل شاهہ ڪريم جي ڪلام ۾ هڪ ٽي بيت ۾ ساڳين لفظن جو وري وري استعمال هيٺين ريت ڪيو ويو آهي.

سوئي هيڏانهن، سوئي هوڏانهن، سوئي من وسي،
تيهين سندي سوجهري سوئي سو پسي. (22)
پيرين پاڻ وجاءِ، پاڻ وجائي هوءِ لـه،
تهان ڏار نہ سپرين مہ مجهئين پاءِ. (23)

شاهہ ڪريم جي مٿي ڏنل بيتن مان هڪ ۾ لفظ سوئي، ٻئي ۾ پاڻ لفظ جو ورجاءُ آهي، شاهہ ڪريم کان اڳ جي شاعر قاضي قادن جي بيتن ۾ وري ورجاءُ يا تڪرار جو هي نمونو آهي.

ڪاڳد ڪالي اکرين، مرون سان مون سيٺين،
گهوري ڪٺي وڃائيان، وي مندي نيٺين. (24)
ڪاڳد ڪالي اکرين، مٺن واچيندا اڻ وڌو،
سڄڻ اڃي اکرين، مٺن لوريندو لڌو. (25)

قاضي قادن جي هنن ٻن بيتن ۾ وري هڪڙي فقري يا جملي جو ٻن مختلف بيتن ۾ ورجاءُ آهي.

مٿين مثالن ڏيڻ مان مراد آهي تہ جيڪڏهن شاهہ لطف الله قادريءَ کان اڳ شاعريءَ ۾ اهو فني سٽاءُ موجود رهيو آهي تہ ان جا مثال نہ جيترا يا اٿپورا آهن. پر لطف الله قادريءَ جي ڪلام ۾ ان جا انيڪ مثال آهن ۽ ورجاءُ يا تڪرار جي فن کي اوج تي رسايو ويو آهي.ڪٿي بيتن جو پهريون فقرو ورجاءُ طور آندو ويو آهي تہ ڪٿي پويون فقرو ڪيترن ئي بيتن ۾ ورجاءُ طور ڪم آندل آهي. لڳي ٿو تہ جنهن ڳالهہ يا ڳوڙهي فڪر کي وڌيڪ واضح ڪرڻ چاهيو اٿائين ان ئي ڳالهہ يا فقرن جو بار بار ورجاءُ ڪيو اٿائين. جيئن آساني سان مسئلو سمجهہ ۾ اچي وڃي. شاهہ لطف الله پنهنجي بيتن ۾ هڪ جملي يا فقري جو ورجاءُ اٺ، اٺ ۽ نو، نو ڀيرا ڪيو آهي ۽ هر بيت ۾ اهو فقرو منڊيءَ تي ٽڪ وانگر جڙيل آهي. ڳوڙهن مسئلن ۽ گهري فڪر کي وڌيڪ واضح ڪرڻ جو اهو هڪ روشن مثال آهي. جيئن " آئون گهورئو مٿان تن " (26) فقري جي هر بيت جي آخري سٽ ۾ ورجاءُ. يا " نہ گدا نہ

گبري" (27) فقري جو هر بيت جي شروعات ۾ ورجاءُ مان ظاهر آهي. ان ورجاءَ يا تڪرار جي مثال ڪي سمجهڻ لاءِ بيت ڏجن ٿا.

ڪي ڪهيا قنوج ڏي، ڪي متڙا پسن،
ڪي متن دکن دور وئا، ڪي ملڻي وار وڃن،
ڪني پنڌ پٽن ڏونهه، ڪي ونا نانـي لمن،
آئون گهورئو متان تن، جن پيهي پاڻ پروژئو.
ڪني ديڪي دئاڪا، ڪي جم جاتون ڪن،
ڪني ڪس لايوڪوه مري، ڪي ويا آمير پسن،
ڪني مانسر من ڪئو، ڪي هلئا منگلاج وڃن،
آئون گهورئو متان تن، هئا جي هوءَ ۾.

اهڙي طرح "آءٌ گهورئو متان تن" فقري جو ورجاءُ نون (9) بيتن ۾ ٿيل آهي، " نہ گدا نہ گبري" فقري جو ورجاءُ پڻ نون بيتن جي شروعاتي سٽ ۾ ٿيل آهي. مثال لاءِ ڪجهہ بيت پيش آهن:

نہ گدا، نہ گبري، نہ ڪو هتن ڪم،
آديسين جي آهم، پيهي پروڙج ڳالهڙي.
نہ گدا نہ گبري، نڪو ڏورين ڏيهہ،
آديسين جي ايهہ، پر پروجهڻ ڏاڪڙو.
نہ گدا نہ گبري، نڪين سڪ سمهن،
آن الہ آديسين، اڃي رهيو روح ۾.

بيتن ۾ ورجاءُ يا تڪرار جي انهن مثالن کي ڏسندي اسين وڏي خاطري سان چئي سگهون ٿا تہ شاهہ لطف الله قادريءَ کان پوءِ جي شاعرن شاهہ عنايت رضوي ۽ شاهہ لطيف ورجاءُ جو اهوفن سڌو سنئون سندس ڪلام جي مطالعي ڪان پوءِ اختيار ڪيو.

ادب لطيف يا دنيا جي ڪنهن بہ فن يا هنر ۾ ڪنهن پٺوءِ شڪ راءِ نہ هلندي آهي. اختلافن جي باوجود هر شهپاري کي پنهنجي اهميت هوندي آهي. هر فنڪار يا هنر مند پاڻ کان اڳئين جي تجربن مان

پرائيندو آهي، انهن مان فائدو حاصل ڪندو آهي ۽ اڳئين ڳالهين کي وڌيڪ واضح ڪري ۽ سهڻي نموني پيش ڪندو آهي. دراصل اهائي زندگي آهي ۽ ان جو نالو ئي ارتقا چئجي ٿو. جڏهن ڪنهن شيءِ يا فن جي ارتقا ٿي ويندي آهي ته اهو ان شيءِ يا فن جو موت هوندو آهي. خاص ڪري شاعريءَ ۾ پنهنجي اڳئين کان متاثر ٿيڻ يا اتساهه حاصل ڪرڻ کي خراب ڪو نه سمجهيو ويندو آهي. جيئن روايت آهي ته شاهه لطيف سان هر وقت قرآن ڪريم کان علاوه مولانا رومي جي مثنوي ۽ شاهه ڪريم جو ڪلام ساڻ هوندو هو ۽ پاڻ شاعريءَ ۾ انهن جو تمام گهڻو اثر قبول ڪيو اٿائين. اهڙي ئي طرح شاهه لطف الله قادري پاڻ کان اڳ جي ٻن وڏن شاعرن قاضي قادن ۽ شاهه ڪريم (جنهن جي وفات 1032 هه مطابق 1789ع ۾ ٿي آهي) جي دؤر يعني 1020هه مطابق 1611ع ۾ پيدا ٿيو. ان حساب سان قاضي قادن سندن ولادت کان ايڪهٺ سال اڳ وفات ڪئي آهي ۽ جڏهن ته شاهه ڪريم جي وفات وقت پاڻ ٻارهن ورهن جي ڄمار جو هو. قاضي قادن ۽ شاهه ڪريم وڏي پايي ۽ بلند مرتبي جا بزرگ ۽ شاعر ٿي گذريا آهن. جنهن وقت لطف الله قادري علم جي حصول لاءِ جدوجهد ۾ سلوڪ ۽ معرفت جي مختلف منزلن جو مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو هوندو، تڏهن اها ڳالهه ممڪن ئي ڪو نه آهي ته سندس نظر قاضي قادن يا شاهه ڪريم جي سوانح، تعليم، فلسفي ۽ فڪر تي نه پئي هجي ۽ جڏهن پاڻ کان اڳ جي عالمن ۽ شاعرن جو مطالعو ڪيو هوندائين، تڏهن لازمي طرح انهن جو اثر سندس علم، فلسفي، فن ۽ فڪر تي پيو هوندو، تنهن ڪري ئي اسين خاطري سان چئي سگهون ٿا ته شاهه لطف الله قادريءَ جي ڪلام ۽ فلسفي تي مٿين ٻن بزرگ شاعرن قاضي قادن ۽ شاهه ڪريم جو اثر رهيو آهي ۽ ٻنهي جي ڪلام مان اتساهه حاصل ڪيو اٿائين. اهڙي ئي طرح شاهه لطف الله قادريءَ جي ڪلام ۾ فني ۽ فڪري گهرائيءَ جو اثر ڪانئس ٿورو پوءِ جي ٻن وڏن شاعرن

ميين شاهه عنايت رضوي ۽ شاهه لطيف تي گهڻو ۽ گهرو رهيو آهي. انهن ٻنهي شاعرن شاهه لطف الله جي ڪلام مان اتساهه حاصل ڪري سنڌي شاعريءَ ۾ فلسفي ۽ فڪر جي گهرائي ڪي جنهن اوج تي رسايو ان جو بنياد لطف الله قادريءَ رکيو. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي راءِ مطابق ” شاهه ڀٽائي ۽ ٻين جا ڪيترا بيت آهن جيڪي عنايت رضوي ۽ اڳ گذريل لطف الله قادريءَ جي پيران چيل آهن. ڪٿي قافيا هڪجهڙا آهن ۽ ڪٿي لفظن جي ٿوري قير گهير آهي، پر جيستائين اصليت (Originality) ۽ فڪر جي گهرائي جو تعلق آهي ڀٽائي صاحب ڪي چٽلينج ڪرڻ اپ ۾ تير چوڙڻ جي برابر آهي“ (28). ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب جي ان راءِ لاءِ اسين صرف ايترو چونداسين تہ شاعريءَ ۾ ڪنهن جي بہ ننڍ وڏائي ڀيٽڻ واقعي ڪم ظرفي آهي. هر شاعر جي شاعري ۽ فن جي پنهنجي اهميت ۽ حيثيت آهي البت اڳين جو پوين جي فن ۽ فڪر تي جيڪڏهن ڪو اثر آهي تہ ان جو ذڪر ڪرڻ سان ڪنهن جي حيثيت گهٽجي يا وڌي ڪو نہ ٿي وڃي، پر تحقيق جون نيون راهون کلن ٿيون جيڪي اڳتي هلي ادبي تاريخ ۾ مستند ۽ مڃيل رايا قائم ڪرڻ ۽ نتيجا ڪڍڻ ۾ مدد ڏينديون.

حوالا

1. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، ”شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام، “ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو 1968ع ص 10 مقدمو.

2- ايضاً ص 15 مقدمو.

3- ايضاً ص 26.

4. LAIN, H.L. "Apabharansha Language & Literature" Age of Imperial Kanouj. Edited by R.C Majumdar, 2nd edition Bombay, 1964, PP: 216-219.

5. هڪ اهڙي تحريڪ/ فلسفو، جنهن مطابق دنيا جي ڪوڙي ڏيک ويک ۽ عيش عشرت لاء ڌڪار ظاهر ڪيل هئي ۽ دنيا جي بي ثباتي تي زور ڏنل هوندو هو. انهيءَ تحريڪ مطابق انساني زندگيءَ جو مقصد خدا جي عبادت ڪان علاوه انسان ذات جي خدمت ڪرڻ هئي. " اوڪو پيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ ڪي". (شاهہ)
6. دائود پوٽو، علامہ عمر بن محمد، "قديم سنڌي شاعري - شاهہ ڀٽائي ڪان اڳ" مضمون ۽ مقالا ترتيب بيگم خديجہ دائود پوٽو، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز 1978ع ص 12.
7. نڪر هيرو، قاضي قادن جو ڪلام، پوڄا پبليڪيشن دهلي 1978ع.
8. سنڌي، ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ "شاهہ ڪريم جو ڪلام" سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻو ڇاپو پيو 1976ع ص 111.
9. ايضاً ص 134.
10. ايضاً ص 104.
11. ايضاً ص 79 ۽ 104.
12. دائود پوٽو، علامہ عمر بن محمد، "شاهہ ڪريم بلڙي واري جو ڪلام" حيدرآباد 1937ع ص 55.
13. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، پيو ڇاپو زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد 1980ع ص 204-205.
14. دائود پوٽو، علامہ عمر بن محمد "قديم سنڌي شاعري - شاهہ ڀٽائي ڪان اڳ" مضمون ۽ مقالا ترتيب بيگم خديجہ دائود پوٽو ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز 1978ع ص 19.
15. نڪر هيرو، "قاضي قادن جو ڪلام" پوڄا پبليڪيشنس دهلي 1978ع ص 35.
16. ايضا ص 37.
17. ايضاً ص 109.

18. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، "قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾" ٽماهي مهراڻ 4، 1978ع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ص 126.
19. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، سنڌي ٻوليءَ ادب جي مختصر تاريخ. ٻيو ڇاپو زيب ادبي مرڪز حيدرآباد 1980ع ص 215.
20. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1968ع ص 64.
21. ايضاً ص 36.
22. داؤد پوٽو، علامه عمر بن محمد، "شاهه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام" حيدرآباد 1938ع ص 19.
23. ايضاً ص 37.
24. نڪر هيرو، قاضي قادن جو ڪلام، پوجا پبليڪيشنس دهلي 1978ع ص 21.
25. ايضاً ص 22.
26. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، "شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو 1968ع ص 92-95.
27. ايضاً ص 76-87.
28. جوڻيجو، ڊاڪٽر عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" پهريون ايڊيشن حيدرآباد 1973ع ص 83.

سچل ۽ سنڌي سماج جو اپياس

فلسفي ۽ فڪر جي تاريخ ۾ هن وقت تائين فڪر جا ٻه اهم مدرسا ٻن ڳالهين تي زور ڏيندا رهيا آهن. هڪ ڌر جو چوڻ آهي تہ فن بذات خود منزل مقصود آهي ۽ ٻي ڌر جو اسرار آهي تہ فن خود منزل ناهي. پر منزل تي رسڻ جو رستو آهي. انساني سماج جي تاريخ ۾ ٻي ڳالهہ جي پنيرائي تي ڪري، فيڊرڪ اينگلس جنهن تاريخ کي پهريون ڀيرو سائنسي بنيادن تي پرکيو ۽ تاريخ جي مادي محرڪن کي چٽو ڪيو. پنهنجي اهم ڪتاب "ڪٽنب، ۽ ذاتي ملڪيت " ۾ ان ڳالهہ تي ڀرپور بحث ڪيو آهي تہ "اڄوڪي ثقافت ۽ موجوده فن جون جڙون انسان جي فهم ۽ فڪر جي ارتقائي شعور ۾ کُتل آهن (1)."

مثال طور اڄ مصوري يا سنگتراشي فن جي اعليٰ شڪل آهي، جڏهن تہ شروع ۾ جيڪي مجسما مورتيون ناهيون ويندي يون هيون، انهن ۾ ديون ۽ ديوتائن جو تصور هيو. انسان ذات انهن آڏو جهڪندا هئا، انهن کان ڊڄندا هئا يا ڳالهہ کي وڌيڪ صاف ائين ڪجي تہ انسان قدرتي آفتن جي تصورن کي مادي شڪل ڏئي انهن جي آڏو ليلائڻ شروع ڪيو. اڄ تائين ديو مالائي ڪتابن ۾ باهہ جي ديوي، مينهن جي ديوي، بيماري جي ديوي يا طوفانن جي ديوي وغيره جو مڪمل تفصيل ملي ٿو.

ساڳي طرح سان اوائلي دور ۾ جنهن نموني سان شڪار ڪندا هئا ۽ ٽولا ٽولا گڏجي هڪ خاص انداز سان قدم کڻندي شڪار جو گهيرو ڪندا هئا. ان اڳتي وڃي موجوده رقص جي شڪل ورتي.

اهڙي طرح شاعريءَ جو فن انهن قديم روايتن جو ورثو آهي، جڏهن انسان ديوتائن يا ان ڏٺل ۽ اڻ سمجهيل فطري قوتن کي خوبصورت اظهار سان مهربان بڻائڻ جي ڪوشش ۾ رڌل هئا. سڀ کان اڳاٽا شعر ديوين ۽ ديوتائن جي شان ۾ چيل آهن ۽ اڳتي وڌي جيئن جيئن انساني شعور ترقي ڪئي تيئن تيئن نه فقط شاعري جي فن پنهنجي گهاڙيٽي ۾ ترقي ڪئي پر ان سان گڏو گڏ ان فن جا مخاطب تبديل ٿيندا ويا.

جيڪي جيڪي شيون يا ماڻهو شاعرن لاءِ محبوب يا عزت ۽ احترام لائق ٿي پيون، شاعرن ان جي لاءِ پنهنجي شاعريءَ کي استعمال ڪيو. ان لحاظ کان فڪر جي ٻئي مدرسي جنهن جو متو "فن براءِ زندگي" آهي، انهن تاريخ جي ڪورٽ ۾ پنهنجو ڪيس کٽي ورتو آهي. شاعري انساني ڳالهائڻ ۽ سوچ جي اظهار جو سڀ کان سگهارو ۽ طاقتور انداز آهي.

شاعر پنهنجي مزاج ۾ سماج جي ٻين ماڻهن جي بنسبت حساس ٿو ٿئي. هو شين کي نه فقط جمالياتي رخ ۾ ڏسي ٿو، پر ان سان گڏو گڏ سماج اندر جيڪي به ظلم يا انساني بي انصافيون ۽ نا برابريون ڏسي ٿو هو انهن تي پوري سگهه سان وار ڪري ٿو.

شاعريءَ جي وجد واري ڪيفيت کان انڪار نه ٿو ڪجي، پر ان کان به انڪار نه ٿو ڪري سگهجي ته شاعريءَ جون پاڙون ۽ بنيادي فڪر ڌرتي تي بيٺل آهن. هي اهو ڪاڪ محل آهي جيڪو شعور ۽ آدرش جي بنياد تي کڙو آهي. شاعري آسمان ۾ آواره بادل ناهي پر ڌرتيءَ جي ازلي ۽ ابدي پڪار آهي.

ان ڪري دنيا جي عظيم شاعرن جي شاعريءَ ۾ نه فقط سندن سماج جي ڀرپور تصور ڪشي ٿيندي آهي، پر ان سان گڏو گڏ هو ماهر جراحن وانگر سماج جي ناسورن کي وڍيندا ۽ ڪٽيندا رهن ٿا.

شاعر هميشه طاقت جي سرچشمي يعني پنهنجي عوام سان

مخاطب ٿيندو رهي ٿو ۽ منجهيل ڳالهين کي سؤلو ۽ سمجهه ڀريو ڪري ٿو، جو ته عظيم شاعر سماج جا جينيس ماڻهو هوندا آهن. جينيس ماڻهن جي ٻين تشريحن سان گڏوگڏ هڪ تشريح اها به آهي جو هو ذکين ڳالهين کي سؤلو ۽ عام فهم بڻائي سگهندا آهن.

اهڙي حالت ۾ ڪنهن شاعر سان انڪان وڌيڪ ٻي ڪهڙي نا انصافي، زيادتي ۽ ظلم ٿيندو، جو سندس ڪلام کي سمجهڻ لاءِ ڪنهن مترجم يا شارح جي سهاري لاءِ مجبور ٿيڻو پوي، در حقيقت هر ٻوليءَ جو شاعر پنهنجي ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن لاءِ ئي شاعري ڪري ٿو. جيڪڏهن ان ۾ ڪي فڪر ۽ فلسفي جا نڪتا بيان ڪري ٿو ته ان اميد سان ته سندس پڙهندڙ/ ٻڌندڙ ايترو با شعور ضرور آهي، جو سندس ڳالهه کي ائين ئي سمجهي جئين هو سمجهائڻ گهري ٿو.

پر روايتن مطابق اسان جي قومي ۽ مٿيادار فنڪار شاعر شاهه لطيف کان علاوه سچل کي به اهو پؤ رهيو ته ڪٿي ماڻهو يعني عام ماڻهو سندس شاعري کي غلط سمجهي، راهه ۾ رلجي نه وڃن. تنهنڪري شاهه سائين پنهنجو ڪلام ڪراڙ ڍنڍ جي حوالي ڪيو، جڏهن ته سچل پنهنجي ڪلام جو وڏو حصو ضايع ڪرائي ڇڏيو. ساڳي عوام جي طرفان شاعريءَ کي نه سمجهڻ واري شڪايت هن دور جي عظيم شاعر شيخ اياز کي به آهي، جنهن جو اظهار هيٺين ريت ڪري ٿو، پر ڪلام ضايع نه ٿو ڪري:

"مان اهو ڀڙهي
ته پتائيءَ
پنهنجو پورو ڪلام
پاٹيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو هو
ته متان عوام انکي سمجهي نه سگهي.
هن کي ڇئي رهيو آهيان.
منهنجا مرشد

پنهنجي هن گستاخ مريد جي
همت تہ ڏس
همت تہ ڏس" (2)

بهرحال ان جي باوجود پنهي قادر الڪلام ساعرن جو ڪيترو ئي ڪلام مائهن ۾ موجود آهي، شارح تشريحون ڪندا رهن ٿا. جڏهن تہ عام ماڻهو انهيءَ ڪلام مان حظ حاصل ڪندا. هيئن سان هنداڻيندا ۽ معني جا موتي پائيندا رهن ٿا، بغير انهيءَ فڪر جي تہ هن جي ظاهري ۽ پوشيده معنيٰ ڪهڙي آهي.

سنڌ جي وڏي معتبر محقق ۽ عوام ۾ تاريخ جي سمجهہ ۽ مطالعي جو شعور پيدا ڪندڙ عالم پير حسام الدين راشدي، هڪ تقرير ۾ افسوس ظاهر ڪندي فرمايو، هو تہ، "سچل ڪي ڪو گربخشاڻي ملي نہ سگهيو آهي" (3). 1965ع ۾ هن ئي موقعي تي سنڌيءَ جي عظيم شاعر شيخ اياز تقرير ڪندي چيو هو تہ "سچل سائين ۽ پٽ ڌڻيءَ جي ڪلام تي اجا تائين ڪوئي معياري، تنقيدي ڪتاب نہ لکيو ويو آهي، جو ڪجهہ لکيو ويو آهي، سو يا تہ ڏند ڪٿائن جو ڍير آهي يا ڪنهن پراڻي اوڏهيءَ ڪاڏل تصوريت جو منڊ پنا مانداڻ آهي، فن جو جمالياتي، نفسياتي، معاشياتي ۽ ابدي تجزيو اجا سنڌ جي ڪنهن نقاد نہ ڪيو آهي" (4). اهو نڪتو سوچ ويچار ڪرڻ جهڙو آهي تہ ڇا هر شاعر کي سمجهڻ لاءِ مورخ، محقق ۽ نقاد جو، ڪنهن گربخشاڻي ۽ ڪنهن ابراهيم جويي جو انتظار ڪرڻو پوندو. يا تاريخ ۽ سماج جي مطالعي ۽ اپياس يا واقعاتي تاريخ جي روشنيءَ ۾ از خود پنهنجن شاعرن ۽ فيلسوفن کي سمجهڻ ۽ پرجهڻ جي ڪوشش ڪرڻي پوندي. ان لاءِ ضروري آهي تہ سماجي علمن ۽ تاريخي واقعن سان تاريخي شعور ماڻڻ لاءِ مطالعي جو ذوق عام ماڻهوءَ ۾ پيدا ٿئي جيئن هو پاڻ ئي سمجهڻ ۽ فيصلي ڪرڻ جو ادراڪ ماڻي سگهي.

اهائي ڳالهہ نظر ۾ رکندي، هتي مون نماڻي ڪوشش ڪئي آهي تہ

سچل جي شاعريءَ کي سنڌس دور جي سماج جي اپپاس جي پس منظر ۾ ڏسجي تہ کي معنيٰ جا نوان موتي ۽ فڪر جي نئين ڦرهي پڙهڻ لاءِ ميسر ٿئي، جنهن مان عالم اديب توڙي شاگرد ۽ عام ماڻهو کي ڪجهہ لاڀ پوي.

عيسوي سن جي حساب سان سچل سنڌ جي تاريخ ۾ 1739ع کان 1827ع تائين مادي طرح موجود رهيو. علم، ڏاهپ، فن ۽ فڪر جي دنيا ۾ جتي ان وقت وڏا وڏا مڪتب (Schools of Thought) ڪم ڪري رهيا هئا، اتي سندس ئي سرزمين تي ڪائنس ٿورو اڳ شاعري، فن، فلسفي ۽ فڪر جي ميدان ۾ مخدوم نوح، شاهہ ڪريم، شاهہ لطف الله قادري، ميون شاهہ عنايت رضوي ۽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي پنهنجو نالو پيدا ڪري ڏاڪو چمائي چڪا هئا. هي اهو دور هو جڏهن سنڌ جي اندروني حالتن تي ٻاهرين سياست ۽ نظرين جي ڀرپور يلغار هئي، حڪومتي لحاظ کان 300 ورهيہ سمن جو حڪومتي دور رهيو. سنڌ جي تاريخ جو هي دور سنڌي سماج جي بنيادي اوسر جو دور هو. سنڌ جا تقريبن سمورا تاريخي، نيم تاريخي قصا، فخريہ ڳالهيون، ڏند ڪٿائون، لوڪ ڪهاڻيون، لوڪ گيت ۽ لوڪ سورما انهيءَ پنهنجي آزاد رياست جي لاڳيتي ڊگهي عرصي سان تعلق رکن ٿا. سنڌ جي تاريخ جو اهوئي دور هو جنهن لاءِ چئي سگهجي ٿو تہ اهو سنڌي سماج جي تهذيب جو اڳرو ۽ تهذيبي دور هو؛ ان سڄي دور ۾ سنڌي سماج جي مذهب ۽ رياست ٻنهي سنڌي سماج جي تهذيبي اوسر ۽ اڏاوت جو ڪم ڏنو. ملڪي سرحدن جي بچاءَ جا جتن، سماجي خوشحاليءَ جون ڪوششون، سنڌي ڪردار جي ذهني پرورش ۽ اخلاقي تعمير، سنڌي سماج جي تاريخ جي صورت ساخت. جيڪا هن دور ۾ عمل ۾ آئي، ان جو ٻيو مثال تاريخ ۾ ڪو نہ ٿو ملي.

سمن جي آخري حاڪم جي ناعاقبت انديشين مقامي آباديءَ کي ٻہ رنجايو تہ ڌارين کي ٻہ ڏوکي اچڻ جو وجهہ ڏنو. "اهڙي طرح ان

دور جي خاتمي تي سمورو سنڌي سماج رت ۾ رڱيو ٿي ويو، عظيم مقصدن لاءِ خود قربانيءَ جي طويل سلسلي ۾ هتي بنهه هڪ انوکي قرباني جو مثال وڌو، سندن هڪ وطن دوست مذهبي عالم سدا حيات شهيد مخدوم بلاول، جيڏرو گهاڻي ۾ پيڙجي وطن تان قربان ٿي ويو (5)". اينترين قربانين ۽ خون وهائڻ جي باوجود پنهنجون مضبوط تهذيبي روايتون ۽ پنهنجي مضبوط رياست رکندي سنڌي سماج پنهنجي اندروني ڪمزوري سبب جنهن جو بنياد مذهبي خلفشار تي هو، پاڻ کي شڪست ۽ غلاميءَ کان بچائي نه سگهيو.

ديسي حڪومتن جي دور ۾ بولي به ديسي سنڌيءَ جو زور هو، لکپڙهه ۽ علم و فضيلت جي سڄي وابستگي، ديسي بوليءَ ۽ ادب سان هئي. توڙي جو ان وقت ڏاري ٻولي فارسي، پنهنجا اثر قائم ڪري رهي هئي، جنهن سان گڏ ڏاريا نظريا به ان جي معرفت آهستي آهستي وڌڻ ۽ پاڙون پختيون ڪرڻ لڳا. سمن جي دور کان پوءِ ارغونن،ترخانن ۽ مغلن جي به سؤ سالن جي دور ۾ فارسي حڪومتي زبان ٿي ۽ سندس واهپو وڌڻ لڳو ۽ ڪيترائي فارسيءَ جا شاعر، عالم، مفسر، محدث ۽ مؤرخ پيدا ٿيا.

سچل جي ابتدائي دور ۾ سنڌ تي ڪلهوڙن جي حڪومت رهي، جڏهن ته آخري دور ۾ ٽالپر حاڪم بڻيا. جيتوڻيڪ ٻئي ديسي حڪومتون شمار ٿين ٿيون ۽ عوام جي ٻولي به سنڌي هئي تنهنڪري ادب به ديسي سنڌي ٻوليءَ ۾گهڻي ۾گهڻو پيدا ٿيڻ ڪپندو هو، پر فارسي پنهنجون پاڙون پختيون ڪري درباري زبان بڻجي چڪي هئي. ايتريقدر جو ٽالپر خاندان جي دربار کان علاوه عام واهپي جي زبان به فارسي ٿي چڪي هئي، جنهن ڪري فارسي زبان سان گڏ انهيءَ زبان جا نفسياتي اثر به سنڌي سماج تي پئجي چڪا هئا. ادب جي صنفن ۾ سنڌي بيت ۽ ڪافيءَ جي جاءِ تي فارسيءَ جي معرفت غزل، مرثيو، قصيدو ۽ مثنوي والاري رهيا هئا. سنڌي مقامي ۽ ٺيٺ اصطلاحن بدران

فارسيءَ جي اوپرن اصطلاحن جو رواج عام ٿي چڪو هو. فارسيءَ جي معرفت نہ صرف ايران جي سياسي اثرن مقامي سياست تي پنهنجا اثر ظاهر ڪرڻ شروع ڪيا، پر مختلف فلسفن ۽ نظرين جي هن جي ذريعي سنڌ کي شناسائي ٿي.

سچل جو سمورو دور سياسي ۽ سماجي ڇڪتاڻ جو دور رهيو. ڪلهوڙا ۽ ٽالپر حاڪم سنڌ جي بچاءَ ۽ بقاءَ جي جنگ ۾ هر وقت مصروف رهيا. ڌارين جي ڪاهن ۽ سازشن جو دٻپ هر وقت ڪين رهيو. اندروني خلفشار ۽ قتل و غارت گري، غير يقيني واريون حالتون پيدا ڪري ڇڏيون هيون. ان وقت جو شاعر جيڪو معاشري جو وڏ ۾ وڏ حساس فرد ٿئي ٿو تمثيل ۽ استعاري مان ڪم وٺڻ لڳو. ايتريقدر جو شاهہ لطيف جهڙو سچو، دلير ۽ عوامي شاعر بہ سچل ۾ اميد رکي ٿو تہ "اسان جيڪا ڪني چاڙهي آهي، ان جو ڍڪڻ هي نينگر لاهيندو."

انهيءَ ئي دور ۾ سنڌ ۾ مذهبي جنون بہ وڌيو ۽ ڌارين طرفان مذهب کي هٿيار طور استعمال ڪيو ويو. مقامي مذهبي جنونين سان ملي ملا ازم جو پچار ڪيو ويو پر اسان جي شاعرن انهيءَ مذهبي. ڪٽر پڻي جو شڪار نہ ٿيندي، تصوف جي واٽ ورتي، جنهن ذريعي امن، آشتي، محبت ۽ پيار جي دعوت ڏيندا رهيا ۽ مسئلن جي سمجهڻ جو شعور تمثيل ذريعي ظاهر ظهور پيدا ڪندا رهيا.

جڏهن بہ ظلم ۽ ڏاڍ پنهنجون حدون ٽپي، سماج جي عام ماڻهن تي پنهنجا پوائنٽا ۽ ڪارا پر ڊگهيريندو آهي تڏهن سماج جو حساس فرد "شاعر، تمثيل جو سهارو وٺندو آهي ۽ ساڳي سماج ۾ رهندڙ اهو مظلوم ماڻهو شاعر جون تمثيلون ۽ استعارا سمجهي وٺندو آهي ۽ سندس دل ۾ شاعر لاءِ قدر، محبت ۽ پيڙا جو جذبو موجزن ٿيندو آهي.

گهڙن جي گهڙاءَ، تانگهو عشق تن جو،
جن کي عشق عليل ڪيو، سي آنديون اوتڙاءِ،

جي سور چکنديون ساڻ، ميهر سي ماڻينديون.

اهو ئي سبب آهي جو اسان جي سچل سائينءَ کي به ان وقت جي سماج محبتون ڏنيون ۽ مظلومن جو ميلو هر وقت سندس جو طرف رهيو. سچل جي سموري حياتي، عام روايتن ۽ ريتن رسمن کان هٽي کري گذري. هو لوڪ سان لهوارو کٿي به نه وهيو آهي، انهي ئي سبب کري خانداني فقيري مسند به پاڻ کو نه سنڀاليائين.

پُنيءَ چَڃَ ۾ چِلُ، منجهه تماشي نه پوين،
تَجُ گلابي گُلُ، مَر مارني منصور جيان.

نادر شاهي ظلم ۽ بربريت واري دور ۾ سندس جنم ٿيو ته انگريزن جي باقاعدي قبضي کان 15 سال اڳ لاڏاڻو ٿيو. روايت آهي ته هڪ دفعي سچل سائين پاڻ فرمايو ته "اسان جي عمر هوندي ته 105 سال آهي پر پنڌرنهن ورهيه اڳ لاڏاڻو ڪبو" (6). جنهن مان اهو انو مان ٿئي ٿو ته پاڻ انگريزن جي سنڌ تي ڪاهه ۽ حاڪمي ڏسڻ لاءِ تيار ڪونه هئا. وچوارن سمورن سياسي مذهبي ۽ سماجي واقعن تي سندس نظر رهي آهي ۽ وقت بوقت شاعريءَ ۾ ان جو اظهار به ڪندو رهيو آهي. انگريزن جي بيبنڪ جي ابتدا وقت ئي انهن سازشن جو انت محسوس ڪندي پنهنجي ماڻهن کي باخبر رکي ٿو:

اولهه سجُ نه الهي، متان ٿئي آوير.
ميڙي ويندءِ "مغربي" تاريڪي ۾ تير،
چڏي ويندءِ چيرين، ڊنڊون سدا ڊير،
مرد ڏين تا مام ۾، ماتي کي متير،
وَجهه اتي، وِجهه پاڻ ۾ هيڪڙائي جي هير،
ناسور ناخير، نيت پوءِ نابود ڪر.

سنڌ جي شاعرن سنڌي سماج ۾ پيهي، اندر گهڙي ان جو حصو بنجي پنهنجي ماڻهن کي جيڪا گڏيل ڀلائي، رواداري، محبت ۽ اتحاد جي راهه ڏيکاري آهي، سچل انهن ۾ سڀني کان چڙو ۽ اڳرو آهي. سچل

جنهن خوددار، سچي، سگهاري ۽ باعزت سماج جو ڏس ڏئي ٿو، ان تي عمل ڪري اسان جو سماج وسيع انساني برادريءَ ۾ پنهنجي مخصوص تهذيب جي حفاظت ۽ بهتري جي اعليٰ نموني فرض ڀوئواري ٻہ ڪري سگهي ٿو.

حوالا

(1) Angles, Fedric, (1956). "Family, State, Personal Property", Progress Publishers Moscow.

(2) شيخ، اياز (1982)، "پنڙ تو پور ڪري، " ص - 20، سمبارا پبليڪيشن ڪراچي.

(3) عباسي، تنوير (مرتب) (1981) "سرمست -1"، ص-3، سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور .

(4) شيخ، اياز (1987)، "خط، انٽرويو ۽ تقريرون"، ص-424، نيو فيلڊ پبليڪيشن حيدرآباد.

(5) جويو، محمد ابراهيم (1978)، "شاهه، سچل ۽ سامي"، ص ص-39-30، اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد.

(6) آڏواڻي، ڪلياڻ (1954) "سچل" ص-10 بمبئي.

(7) انصاري، عثمان علي (مرتب)، (1978)، "رسالو سچل سرمست" (مثالن لاءِ شعر ورتا ويا)، سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد.

سماجي انٿروپالاجي جي حوالي سان

اسان جو ثقافتي ورثو

دنيا جي مڙني ملڪن ۽ قومن ڪي پنهنجون ڪي خاص ريتون، رسمون، روايتون، عقيدا ۽ ويساهه هوندا آهن. جيڪي ان قوم يا ملڪ جي ماڻهن جي سماجي، سياسي ۽ تاريخي حالتن جو عڪس يا آئينو ڪري ليکجن ته وڌاءُ ڪو نه ٿيندو. اهي ريتون، رسمون، روايتون، ويساهه ۽ عقيدا ڪنهن اوچتي ريچڪ، فهم، وسوسي، شرڪ يا ڪنهن واقعي جي بنياد تي پڌل يا آڏاريل ڪو نه هوندا آهن، نه ئي وري ڪنهن ٻئي هنڌان، نهيل نڪيل ۽ جيئڻ جو تيئن اچي ڪنهن معاشري ۾ ملندا آهن. پر اهي هزارين پيڙهين ۽ نسلن جي لکين سالن جي آزمودن، وارتائن، روين ۽ تجربن جو نتيجو هوندا آهن.

هر ڪنهن قوم جون نسلي خوبيون، فطري طبيعتون، دماغي صلاحيتون، نفسياتي ڪيفيتون، خانداني روايتون، سماجي ۽ تاريخي حالتون جدا جدا هونديون آهن. هر ڪنهن قوم جي ماڻهن جي ذهن، سوچن ويچارن، رهڻي ڪهڻي، عادتن ۽ روين تي ان ملڪ جي طبعي ماحول، آب و هوا، کاڌ خوراڪ، گذر سفر، معاشي وسيلن ۽ سماجي توڙي تاريخي تبديلين جا پڻ گهرا اثر ڪنهن قوم جي ترتيب، ترقي توڙي تباهيءَ تي ٿين ٿا.

سنڌ ۾ اهي مڙئي اثر ۽ نعمتون تاريخ ۽ تهذيب جي ابتدائي دور کان ئي موجود رهيون آهن. سنڌ، تاريخ جي سانير کان بہ گهڻو اڳ سڌاري جي چوٽ تي پهتل هئي، جنهن جا آثار قديم تاريخي ماڳن جي کوٽائي ۾ اپياس مان پڌرا آهن. هن ديس جي قديم قومن/ رهواسين جا واپاري ناتا، مصر، عراق ۽ ٻين قديم ملڪن سان ثابت ٿيل ۽ مڃيل آهن. اهوئي سبب آهي جو هتي آريا، ايراني، سٿيا، ساڪا، يوناني، پارٿي، ڪشاني،

توڙي ترڪ ۽ تورانين واري واري سان اچي پئي آستانو ڪيو ۽ اوج ماڻيو. اهي مڙئي قومون، سنڌ جي مٽيءَ ۾ گڏجي، ڳوهجي، ميڙجي، ڳر تي ڪٽي ختم ٿي ويون يا وري سدا لاءِ سنڌ ڇڏي ويون. سنڌي قوم انهيءَ ڪري ئي مٿين مڙني قومن ۽ تهذيبن جو مرڪب آهي، جنهن ۾ انهن قومن ۽ تهذيبن جا ڪيترائي جزا ۽ عنصر تحليل ٿيل آهن.

مٿين تاريخ ۽ سماجي سببن ڪري سنڌي ماڻهن ۾ مختلف خوبيون ۽ خاصيتون، مثال طور، مردانگي ۽ بهادري، غيرت ۽ شرافت، سخاوت ۽ مهمان نوازي، سچائي ۽ سادگي، برداشت، ٻائپي ۽ رز ، مڙئي ساڳئي وقت ۽ ساڳي جاءِ تي نوَ لکي هار وانگر هڪ جاءِ تي پوتل ملن ٿيون. تہ وري نئين دؤر جي نون اثرن ڪري هتي جي ماڻهن ۾ ننگي، بي ايماني، ڪوڙ، رشوتخوري، اقربا پروري، جهالت پروري ۽ منافقت جهڙن انسان دشمن روين بہ پنهنجي جاءِ پيدا ڪئي آهي. جن مان هر هڪ جو بيان هن مضمون ۾ ڪرڻ مشڪل آهي، بهرحال سنڌين جي اڪثريتي آباديءَ ۾ انسان دوستي، خدا ترسي ۽ رواداري وارا رويا اڃا تائين اڳرا ۽ سرس آهن.

دنيا جي ڪنهن بہ ملڪ جي حڪومت ۾ ڪي بہ پہ يا ٽي خودمختيارحاڪم/ بادشاهہ هڪ ئي وقت ساڳئي تخت تي ويهي حڪومت هلائين ۽ سندن وچ ۾ ڪي بہ اختلاف نہ ٿين، اهڙو مثال دنيا جي تاريخ ۾ ملڻ مشڪل آهي. پر سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙيون هڪ ڪان وڌيڪ چؤياريون حڪومت جو وهنوار هلائي چڪيون آهن. جنهن جو اثر هتي جي حڪمرانن ڪان وٺي، هيٺ هاري طبقي تائين، هڪ جهڙو ۽ چٽو رهيو آهي، جنهن جي ئي بنياد تي راڄ برادريون اڄ تائين قائم آهن. راڄ جي تونگر پٽيل، چام ۽ وڏيري سان سندس پاڙي جو مسڪين پاءُ بہ هميشہ ڪان شريڪ رهندو آيو آهي. گهوڙي ڪَن پئي برابر. پائرن جون وندبيون پائر ڪٽندا. مَئي جيئري بہ تہ پائر ئي اجاريندا. ايرو سيرو پاءُ پنهنجو. سڳَ نہ ڇڏجي ڇني، چريو ڪريو بہ پنهنجا سجاڻي، هي

ڪي اُڪي ڏکي جا. ٻي مطلب ڀاڪا ڪو نہ آهن، پر سؤ دفعا توريل تڪيل ۽ آزمايل، فطري دستور حيات جا اخلاقي، انتظامي ۽ عملي اصول آهن، جيڪي وڏڙا ويچارا، هر ڳالهہ جو اڳ ڀوءِ ڄاڇيندا، اسان لاءِ نصيحت جي حيثيت ۾ ڇڏيندا ويا آهن.

ننگي مڙس، ڀاڙي جو ننگ بہ نڀائيندا آيا آهن، چوڻي آهي: "ڀاڙا نيڻ ڪي بہ پيارا آهن"، اتي ڪڏهن بہ اک ميري نہ ڪجي، ڀاڙو ابو امان آهي، ڪنهن ڪميڻي ڪان ٿي ڪڏهن ڪا ڪچي ڦڪي ٿي هوندي، پر انهيءَ کي لانگ ڇوٽو چوندا آهن. "مينهون اهي جي پرين ساڙها، مڙس اهي جيڪي رکن ڀاڙا" ڀاڙي ڀتيءَ مان ڪا نياڻي سياڻي، ڪنهن جي ڪڪين لڙي آئي تہ سندس مٿي تي مائٽاڻي ڀاڄهہ وارو هٿ رکي ڪيڪاريندا. هٿ اجرڪ ۾ ويڙهي ڏيندا آهن ۽ زائفون بہ هٿ گنديءَ ۾ ويڙهي ڊڪي ڏين. اگهاڙو هٿ ڏيڻ کي اولي سمجهي ويندي آهي. پليڪار ڏيڻ بعد بيهندا ئي ڪو نہ، سڌو اوطاق تي، زائفن ۾ ويهي وات هٽڻ کي هلڪائي سمجهن. اوکيءَ ويل، هڪ ٻئي جون نياڻيون، پيٽيون سام جهلين، سام جو قدر بہ ڪميڻي کي ڪهڙو، پنهنجن ڇاين وارو ڪو سام وهاريندو، جيڪو سؤلو ڪم تہ ڪونهي، اهو مامرو بہ ڪو مانجهي مهير ئي مٿي تي کڻندو ۽ انهيءَ کي منهن بہ ڪو مرد مٿير ئي ڏيندو. ابڙي ڄام، وير وريام، سومرن جون سامون جهليون تہ پنهنجو سر بہ ڏنائين ۽ آل عيال سميت پنهنجا ڪونڌر بہ ڪهائي ڇڏ يائين، پرستيون جتيون سومريون وري بہ سلامت ۽ امانت رکيائين.
سنڌ جي آساسي شاعري اهڙن مڙس مٿير بهادرن جي واڪاڻ ۽ واقعن سان ڀري پئي آهي. جيڪي الف ليلوي داستان يا ماضيءَ جون مقالون ڪو نہ آهن. اهي ابڙا وڏڙا، سورهہ سومرا، سخي سما ۽ سپاجها سمات پنهنجا پونئر ڇڏي ويا آهن. جيڪي پنهنجن وڏن جي ان ورثي کي ڪيئن سنڀاليو اچن؟ اهو سماجي انٿروپالاجي جي حوالن سان تحقيق طلب آهي.
لوٺيءَ جي لڄ بہ هتي سر ۽ ساهہ کان مٿي مڃي وئي آهي. مارئي هتي

ڪا هڪڙي ڪانہ ٿي آهي؟! اڄ ٽائين سوين سٽيون سنڌس پر پاڙيسريون رهنديون آيون آهن. پرائي پُٽ ۾ چير پئي نچڻ ڪان موت سرهو سمجهن. وارثن ۽ وڏڙن جو خير گهرن ۽ پنهنجي لاءِ دعا تہ. "رب سائين لڄ گهٽي ڏي، چمار تُوري ڏي، سانگ سرهو ڪر." تڏي کي مان ڏيڻ هتي جي ريت آهي ۽ ان ريت کي پاٽي ڏيڻ کان ڪو ورلي گسندو. "تڏي آئي تنگ نہ ٿجي، توڙي هجن وير هزار". جيڪو چار ليون لتاڙي ايندو، ان جو آڏر ڀاءُ اُوس ڪندا. مڙسن جو تڏو سچ ۾ وسندي آهي، جتي بہ چار جهوپا هوندا اتي باهڙي پئي دکندي، تہ پلي اچي ڪو آيو ويو آسيس وٺي، جنهن پنهنجي نہ پاري سومڙس ٿي کهڙو؟ مڙس تہ تڏو نہ تہ آهي جڏو. ڪو مزمان (مهمان) آيو تہ پائيندا تہ خدا جو عيوضي اچي ويو، ننڍا وڏا، اپرا سپرا اچي سلامي ڏيندا. کيڪار پليڪار ڪري هڪدم حال احوال وٺندا ۽ ڏيندا، جي ڪو اڙيل هوندو ۽ ڪنهن اوکيءَ جو حال اوريائين تہ وسئون ڪين گسندا، هڙئون وڙئون مدد ڪندا ۽ پانهن ٻيلي ٿي بيهندا.

هيءَ ٿي سنڌ ڌرتي آهي، جتي سوالين سِرَ گهريا تہ آهي بہ ملين. اهي ڪي اجايون ڳالهيون نہ، پر تاريخي حقيقتون آهن. ماني مولا جي آهي، چئي پنهنجي ٻچن کان بہ اڳ مسافر ۽ مهمان کي کارائي خوش ٿين، ايندڙ ڪو مانيءَ جو بکيو نہ پر مانَ جو بکيو هوندو آهي ۽ اها ساڃهہ ڪين اکين ۾ هوندي آهي. اها اک ڪاٽي ڪندو، پر ڏس ڪاٽي نہ ڪندو. ڪير ڪنهن وٽ قسمت سان لڙي ٿو اچي، سو ويهي سائس قرب ونڊيندا ۽ رس رهاڻ ڪندا. پريا مڙس پنهنجا پنهنجا اڳوٺا آزمودا ۽ انهن جا نتيجا بيان ڪندي، ننڍن کي نصيحت ۽ ساڃاهہ جو سبق ڏيندا. انهيءَ سان گڏو گڏ نقل نظير، ڏور ڳجهارتون، ڏٺ معمائون، ٽڙبيت، مولود ۽ ڪافيون پيا ڪڇيندا. جيڪي نہ رڳو مزمان کي وندرائڻ لاءِ ٿين، پر هونئن بہ اها تڏي جي وسندي سمجهي، روزانو ريهہ رائوڪن. ڪنهن ڏينهن وار تي ڪو ملاکڙو، پيلهاڙو، ڪيٽي، پچري

ڪٽڻ ۽ چنبو ڇڏائڻ جون مڙئي مڙساڻيون، ڪثرتون ڪن، گزڪمان جو شڪار تہ گهٽي قدر ڪٿي بندوق ٻيهاري ڇڏيو آهي، پر تنهن هوندي بہ شڪار توڙي سواريءَ جو شوق اڃا سنڌ مان ڪو نہ ويو آهي.

گهوڙي سواريءَ بابت جن بہ جيڪب آباد جو جلسو/ ميلو ڏٺو هجي انهن ڪان پڇي ڏسو تہ ڪهڙو نہ شهسواريءَ جو اعليٰ شوق اڃا سنڌ ۾ پوري اوڄ تي آهي. جڏهن تہ هي دور ايٽم، ڪمپيوٽر، ڦيٽي ۽ معلوماتي فن جو آهي. سنڌ جا گهوڙا ٻٽائتا، تہ سوار بہ سٽ پيڙهيا. ڪنهن سوار ڪي رڱو چوري ڏسو، ڪميت، سمنڊ، بور مشڪي، نقرونيرو، سرخو سنجاف، روجهو، آ بلڪ، چينو، مڪڙو سڀ سنڌ جا نسلي گهوڙا آهن، تن جا وري سنج ۽ سنجت، تنگ ۽ توبل، رڪيب ۽ هنا، ڳانيون ۽ لغام، جهاٻا ۽ جهوڙا، مطلب تہ گهوڙو گڏيءَ وانگر سينگاري اچي ميڙي جي ميدان تي بيهندا آهن. پوءِ شرط شروع ٿيندي، لغام ٽيڪڻ جي دير آهي، ڪَشيا تہ رسيا، گهوڙو گولي ٿي ويندو، تہ سوار وري ٻانڻ ڪي اڏامندو محسوس ڪندو آهي. اهڙي طرح پلا ڍڳا پجائين ۽ گوءِ رکن. گهوڙي جي سواري ۽ ميل ڪانسواءِ هتي انن جي سواري ۽ ميل بہ عام رهي آهي، اٺ ٻَر جو ٻيڙو سنڌ جو غوراب رهيو آهي، اٺ جي سواريءَ ڪي سنت ڪري چون. اهي سڀ سنڌ جون قديم روايتون ۽ ثقافتي ورثو آهن، جيڪو ٿوري گهٽي تبديليءَ سان سنڌ جا ماڻهو سانديو ۽ جاري ساري رکيو اچن ۽ فخر سان پنهنجي ثقافتي، تهذيبي ۽ تاريخي سڃاڻپ طور پيش ڪن.

ڀاڪن جي سماجيات

[انسانن جو گڏجي رهڻ ئي سماج کي ٺاهي ٿو ۽ سماج وري انساني وهنوار ۽ زندگيءَ جي سڀ کان اهم ضرورت ”ٻوليءَ“ جو خالق آهي. ٻولي جيڪا مختلف روپن ۽ رنگن، حيثيتن (Status) ۽ هيئتن (Forms) ۾ سماج ۾ پنهنجو ڪردار نڀائي ٿي. ٻوليءَ جا اهي روپ ٻوليءَ جي رڳو رابطي واري حيثيت ۽ تشريح کان علاوه آهن. ٻوليءَ جي ان گهڻ روپي دنيا جو هڪ اهم روپ آهي لوڪ ادب- لوڪ ادب، جنهن جو خالق سماج ۽ سماج جا مختلف گروهه آهن. جيڪي بغير ڪنهن اڳ سوچيل رٿا يا منصوبي جي گڏيل تجربن جي آڌار ۽ فطري اجتماعي عمل ۽ سوچ سان لوڪ ادب جي تخليق جو ڪارڻ بڻجن ٿا.

ڀاڪو، لوڪ ادب جي هڪ اهم صنف آهي. هتي ڀاڪي جي لغوي معنيٰ، تاريخي ارتقا، اصليت ۽ لسانياتي اهميت تي روشني وجهندي، سنڌي سماج جي حوالي سان بحث ڪيو ويو آهي.]

اسان جو عوامي ادب، جنهن کي لوڪ ادب سڏيون ٿا، اصل ۾ اسان جو قديمي ۽ قيمتي، فطري ۽ بنيادي ادب آهي. جنهن ۾ عوام جي عادتن، حالتن ۽ طبعي طور طريقن، سماجي روين ۽ سماج ڏانهن جوابدارين جو بيان آهي. انهيءَ جو ابتدائي پس منظر جاچڻ لاءِ تاريخ تي نگاهه ڪبي ته، معلوم ٿيندو ته هن ملڪ ۾ سدائين ڪي ساڳيون سياسي ۽ سماجي حالتون ڪين رهيون آهن. هزارين سالن جي ڊگهي عرصي ۾ ڌار ڌار خاصيتن واريون قومون، هڪ ٻئي پٺيان پنهنجو پنهنجو وارو وڄائينديون پئي آيون آهن. مثلاً ، حبشي ۽ حامي، سميري ۽ سامي، آريا ۽ ايراني، يوناني ۽ توراني، ساڪا ۽ سٿين، پهلوا ۽ پارٿين، ڪوشان ۽ ساساني،

عرب ۽ ايراني وغيره جن ... هڪ منهنجي منهنجي ... معتبري، ۾ هني ٿئي سج نوان چالاڪ جدلوڪري مقامي ماحول ۾ تحت لوڪ تعمير ۽ تبديليون پيدا ٿي ڪيون هن. هر ڪنهن فاتح قبيلي فقط پنهنجي ئي قبائلي مذاق ۽ تمدن کي فوقيت ڏيندي، ان کي سڀني جڳهه جو معيار بڻائي، هر اڳئين ادب ۽ ثقافت کي پنهنجي ساهي مجلس مان ڌڪي ٻاهر ٿي ڪڍيو آهي. پر ڪنهن ... ڌيهه ۾ جيڪڏهن زنده رهڻ جي پوري به صلاحيت موجود آهي ته ان کي بيشڪ بقا آهي. Survival of the fittest جي اصول تحت ئي هر ڪنهن عهد جي فاتحن جون ڪي رد ڪيل روايتون وري سماج ۾ عوام جو اجتماعي اوزار بڻجي. عوامي ادب جي ڪشڪول ۾ ڪٺي ٿينديون ٿي آيون آهن. اهڙي طرح هر گذريل دور جو معياري ادب وري ايندڙ هر زماني ۾ ڦري "لوڪ ادب " ٿي پئيو آهي. اهو قديم ادب (لوڪ ادب جي حيثيت ۾ ئي سهي) بجاءِ فنا ٿيڻ جي، ريتر گذيل وياج وانگي ويجهندو ۽ بنيادي گنج ۾ ٻيا گنج گڏيندو ٿي ايو آهي.

انسان جو فطري ۽ روايتي لوڪ ادب، انهيءَ ڪري ڪيترين ئي قومن جي گڏيل فڪر ۽ مسلسل جدوجهد جو هڪ مرڪب آهي. انسان جو لوڪ ادب عوام جي عادتن ۽ حالتن، طور طريقن، رسمن رواجن، اٿڻ ويهڻ ۽ وندر ورونهن جو هڪ وسيع ذخيرو آهي، جنهن ۾ انسان جون نسلي خاصيتون ۽ دماغي لياقتون، طبعي لاڙا ۽ نفسياتي رجحان، گذر معاش جا ذريعا، ملڪي ماحول، سياسي نظام ۽ سماجي گهاڙيٽي کان علاوه قديم تاريخي آثار به موجود آهن. دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ اڄ لوڪ ادب کي قومي حيثيت حاصل آهي پر انسان جي لوڪ ادب کي فقط قصا ڪهاڻيون. نقل نذير. ڪل خوشي، ڳائڻ وڄائڻ ۽ شادين غمين جون رسمون ئي تصور ڪيو پيو وڃي. پيو ته نهيو، رڳو اسان جا ماڻهو ئي ڪٿي ڏسو، جيڪي عوامي ادب جو هڪ خاص حصو بڻجي بنيادي جو ... ... لوڪ ادب ۾ ته رڳو ... جي ... جو ... آهن، پر اڳئين جڳهه کي ... لاءِ به جن ... رسمي آهن، جن

۾ عام سماجي حالتن کي جاچڻ کان پوءِ ڪڍيل زندگي جي تصوير به جنهن طرح جهڪاسي سگهجي ٿي.

اسان جي قديم ۽ فطري زبان سنڌي ٻوليءَ جي بهت ٻچار مان ٺهيو ٿو تہ. اهي چوڻيون ۽ پهاڪا سان اهڙين سبڪارين آهي جيئن نبرو آڪاس تارن سان يا جڻ ڪو شاهي تاج ڪنهن وينجهار ويهي جواهرن سان جڙيو آهي. هنن املهہ موتين ۽ جواهرن جي حسن جي ٻچار پوءِ ڪبي، پهرئين هن ڳالهہ کي پهيون تہ پهاڪو خود آهي ڇا؟

پهاڪي لفظ جي معنيٰ: پهاڪو لفظ اصل ۾ آهي "پهہ + ڪيو" يعني ويچار ڪيو ۽ فيصلو ڪيو. جيئن شاهہ صاحب چيو آهي تہ:

"پتنگن پهہ ڪيو، مڙيا مٿي مچ"

پتنگن پهہ ڪيو يعني پڪو ارادو ڪيو يا آخري فيصلو ڪيو. عام طرح سان بہ پهہ پچائڻ جي معنيٰ آهي. پورَ پچائڻ يا خيال پچائڻ يعني عقل هلائڻ، غور فڪر ۽ ڳڻ ڳوت ڪرڻ. حقيقت ۾ هن لفظ جو بنياد آهي "پهہ" يعني خيال، رِٿَ جنهن مان ٺيو پهاڪو. جيئن ڏهہ ، تنهن مان ڏهاڪو، ساڳي طرح سان ٿي ڦهڪو، رولاڪو، ڦناڪو ۽ ڌماڪو وغيره بہ اهڙين ٺيا آهن.

دراصل اڳئين جڳ ۾ ڪنهن ڏاهي، ڪو پيچيدو مسئلو پهي، ان جو ڪو آسان حل ٻڌايو تہ اهو ساڳي ٻولي واپرائيندڙ عوام لاءِ پوءِ مشهور پهاڪو بڻجي پيو. مثال: "سونٽي هجي ساڻ، تہ ڳڏهہ ڳوهي نہ ڪري". اهڙي طرح ٿي ڪنهن اوکيءَ ويل جي ڇڻن ڇڳن ڳڏجي ڪو مُنڌل معاملو پاڻ ۾ ويهي پهيو، ۽ اتفاق راءِ سان ان جو ڪو دائمي فيصلو ڪري ڇڏيو، تہ اهو فيصلو پڻ پوين لاءِ مجيل پهاڪو مقرر ٿي ويو. مثال: "اهو ڪي ڪجي جو اوکيءَ ويل ڪم اچي." تنهنڪري پهاڪي جي معنيٰ آهي: ڳٺيل ڳوتيل ڳالهہ، سوچيل سمجهيل نتيجو ۽ توريل تڪيل فيصلو. يعني مجيل اصول قاعدو يا قانون. جنهن جي جامع لفظن ۾ ڪا مصلحت، حڪمت، ڪا دانائي، ڪا نصيحت ۽ هدايت

هجي.

(The wisdom of many and the wit of the one)

شاهه صاحب به، پهاڪي جي اهائي معنيٰ ورتي آهي، سسئيءَ جي واتان هڪ وائيءَ ۾ چوايو اٿس، ته:

"اٿئون وڃهي اڳ ۾، پڇنديس پوءِ پهاڪو

يعني ته اول اٿئون کي ٿي ساڙي ختم ڪري، پوءِ جي بازي پنيءَ ڏئي ٻيهه پڇبو. ته ڪو به اٿئون ۾ ويهڻ جو ڏس ۽ صلاح ئي ڪو نه ڏيندو.

پهاڪي جي قدامت: اهو ته ظاهر آهي ته اهي پهاڪا شاهه صاحب ۽ معلوم قديم شاعريءَ کان گهڻو اڳ هلندڙ هئا. پهاڪا ان زماني کان چالو ٿيا آهن، جڏهن انسان گڏجي رهڻ شروع ڪيو ۽ گڏجي رهڻ ڪري مسئلا پيدا ٿيا ۽ انسانذات، پنهنجي معاملن ۽ مسئلن کي سوچڻ ۽ سنوارڻ شروع ڪيو. اهي مسئلا اڪيلي سر به ڪي سياڻا سنواريندا رهيا، ته بعضي وري باهمي سمجهوتي سان به حل ٿيندا پئي آيا آهن. مثال: ڪنهن عام ماڻهوءَ يا راڄ جي چڱي مڙس جي شادي ڪرڻ چاهي هجي ۽ ڪنهن پريي مڙس يا چوباريءَ کان صلاح ورتي هجئين، پوءِ ڪنهن فيصلو يا صلاح ڏيندي چئي ڏنو هجي ته، "ٻن ترارن جاءِ، ناهي هڪ مياڻ ۾"، اهو ٻن ترارين وارو پهاڪو شاهه لطيف وري هيئن استعمال ڪيو آهي:

"خودي ۽ خداءِ، ڪيئن مائيندا من ۾،
ٻن تراريـن جاءِ، ڪانهي هڪ ميان ۾".

ڪنهن به پهاڪي لاءِ اڄ پڪ سان چئي نه سگهبو، ته اهو ڪنهن چيو ۽ ڪهڙي زماني ۾ چيو. حڪيم سقراط، وتائي فقير، شيخ چلي، بيربل، شيخ سعدي ۽ لقمان حڪيم جا نقل، روايتون، واقعا، ناصحانه ۽ فلسفيانه نقطا ۽ نوڪتا ته ڪهڻا آهن، پر ڪجهه به نه ڪه انهن ڏاهن منسوب ته ٿي، جو ته اهي پهاڪا، ته قديم زماني کان چالو ٿيا آهن. سنڌي زبان جو هڪ پهاڪو، لشڪر جي تخميءَ جي

لکيل، عراق مان مليو آهي؛ جيڪو اڄ کان پنج ست هزار سال پراڻو آهي:

The shesh-grain of thirty days did not exist.
The shesh- grain of forty days did not exist.
The small grains, the grain of the contain.
The grain of the pure living creature. did not exist.

هن پهاڪي ۾ ان جي سگهي پچڻ ۽ دير سان پچڻ وارين جنسن (جَوَ ۽ ڪڻڪ) جي سڃاڻپ سمجهايل آهي. اهو پهاڪو ان زماني جو يادگار آهي، جڏهن انسان ذات، اڃا پنهنجي اُتم ڏنڊي، يعني اُتم کيتيءَ جو مس آغاز ڪيو هو، تنهنڪري انسان ذات جي گڏيل فڪر جو مرڪز بڻ پوک هئي. پوک بابت اهڙوئي پهاڪو سنڌيءَ ۾ بہ اُسريو تہ:

سٺ پچي سنڙي ۽ سؤ پچي جئار،
جي تنهن کان هاري تڪڙو ٿئي، تہ لاهن پاڙون نهار.

يعني تہ ڳاڙهي ڪَنڌي جُوار سٺ ڏينهن ۾ ئي پچي راس ٿئي. باقي سڌي سنگ واري اڇي جوئر، سا تہ سؤ ڏينهن کان بہ پوءِ لهي، پر جي هاري ان لاءِ آتو ٿئي، تہ وڃي لاهن جي پاڙن وٽ نسريل سنگ نهاري. (لاهن جي پاڙن وٽ قدرتي طرح پاڻ ڪنو ٿيل هوندو آهي، جنهن جي طاقت تي فصل جلدي تيار ٿيندو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ هي سنڌي پهاڪو بہ اُن سميري پهاڪي جو ئي ساٿاري هجي! مطلب تہ اهي پهاڪا، هزارين پيڙهين جي تجربن جو نتيجو آهن ۽ ايامن جي آزمائش کان پوءِ وڃي، مقبول عام ٿيا آهن ۽ هاڻي تہ وڃي سَنَد جي حيثيت حاصل ڪئي اٿن. شام جي قديم يهودين تہ هميشہ ئي پهاڪن جي پاڪائي ۽ برڪت کي مذهبي حيثيت سان پئي ميچيو آهي، چاڪاڻ تہ اهي عبراني چوڻيون حضرت سليمان عليہ السلام (973- قبل مسيح) جا حڪيمانہ قول آهن. جيڪي سڄي دنيا ۾ سياڻي سليمان جا سخن" سڏجن ٿا. جڏهن تہ انهن ۾ ڪيترائي اهڙا پهاڪا بہ قبول ڪيل آهن،

جيڪي حضرت سليمان ڪان اڳ اُر، نيپور ۽ بابل ۾ هلندڙ هئا. سڀ ڪان پهرين عراق ۾ سميري زبان جي پهاڪن جو مجموعو نيپور شهر ۾ اٽڪل 1834 قبل مسيح ڌاران مليو.

عربي ادب جي تاريخ تہ پهاڪن سان ئي شروع ٿئي ٿي، مگر چيني ادب ۾ پهاڪا عيسوي سن ڪان بہ گهٽو پوءِ قلمبند ڪيا ويا آهن ۽ اسان جي سنڌي ادب ۾ تہ اڃا فقط شروعات ٿي رهي آهي. جيتوڻيڪ ڪن اديبن ٿورا گهڻا پهاڪا گڏ ڪري ڇپايا بہ آهن، پر انهنجي "پاڙ" پڌري ڪيل ئي ڪانهي. انهيءَ بجاءِ رڳو هر هڪ پهاڪي جي الڳ الڳ سمجهاڻي ڏني وئي آهي. پهاڪن تي ڪيل اهڙي ڪم ۾ سرفهرست ديوان ڪوڙيمل جو ڪم آهي، جنهن جا گڏ ڪيل پهاڪا "سنڌي پهاڪا" نالي سان 1898ع ۾ ڇپيا. ان ڪان پوءِ روچيرام گجو مل جو "اي هينڊبوڪ آف سنڌي پراوربس" 1892ع ۾ انگريزيءَ ۾ ڇپيو، هن ڪتاب جو مقصد، سنڌي ٻوليءَ جي ابتدائي گرامرن ۽ انسٽرڪٽرن وارو هو تہ سنڌ ۾ نوڪري ڪندڙ انگريزن کي سنڌي ٻوليءَ جي وڏ ۾ وڏ ڄاڻ ڏجي. 1905ع ۾ ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي جو "گلشڪر" ۽ 1925ع ۾ مرزا قليچ بيگ جو "پهاڪن جي حڪمت"، ڀيرومل مهر چند آڏواڻيءَ "سنڌي پهاڪن جي پيڙهہ" ۽ "گلقند" ٻن ڀاڱن ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو، جڏهن تہ غلام اصغر جو "ڪتمنڙا" محاورن جو ڳٽڪو 1956ع ۾ شايع ٿيو ۽ عبدالڪريم سنديلي "پهاڪن جي پاڙ" 1966ع ۽ "اصطلاحن جي اصليت" 1977ع ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا. اهڙي طرح ڀارت جي ڪيترن سنڌي عالمن ٻڻ پهاڪن جا مجموعا ترتيب ڏيئي ڇپايا آهن.

سماجي تبديلي ۽ پهاڪا: اها تہ هڪ مڃيل حقيقت آهي تہ ڪنهن بہ قوم جون سماجي حالتون هميشہ ساڳيون ڪو نہ رهيون آهن، پر مختلف تاريخي ۽ سياسي اثرن ڪري سماجي تاڃي پيٽي ۾ فرق ايندو رهيو آهي، جيئن زرعي سماج مان صنعتي سماج ڏانهن تبديلي،

ڳڌيل ڪٽنب جي ورهايل ڪٽنب ۽ نيوڪليئر (Nuclear) ڪٽنب ۾ تبديلي، وقتي ۽ سماجي تبديلي جي اهم ضرورت بڻجي وئي آهي. اهڙي طرح سماج ۾ سماجي قدرن جي تبديلي سماج جي ادب، روايتن، عقيدن ۽ اصولن ۾ به تبديلي آڻيندي آهي. هڪ وقت جي سچي حقيقت ٻئي وقت ۾ پنهنجي اهميت وڃائي ويهندي آهي. جهڙي طرح سنڌ جي زرعي سماج ۾ هي پهاڪو ته، ”عورت ته گهرُ، مرد ته هرُ“. سماجي قدرن جي تبديليءَ سان پنهنجي اهميت وڃائي، ”عورت ته آيٺ، مرد ته کَيٺ“ ۾ تبديل ٿي ويو. هاڻي جڏهن عورت جي گهر ۾ رهڻ ۽ گهر ۾ ئي ڪم ڪرڻ ۽ چرخي هلائڻ واري حيثيت تبديل ٿي رهي آهي ۽ اسان جي موجوده سماج ۾ عورت تعليم حاصل ڪرڻ ۽ آفيسن، بئنڪن ۽ ڪارخانن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪتي آهي ۽ مرد به رڳو هر هلائڻ ۽ کيتي جي ڪم ڪار تائين محدود ڪو نه رهيو آهي، تڏهن اهو پهاڪو اسان جي قديم سماج جي عڪاسي ته ضرور ڪري ٿو پر موجوده سماجي قدرن سان ٺهڪي ڪو نه ٿو اچي.

قديم زماني جا قبول ڪيل ڪيترا پهاڪا، نين حالتن هيٺ پنهنجي مڃيل ۽ مستند حيثيت ڪان هٽندا يا حيثيت وڃائيندا رهن ٿا ته وري ڪيترا پهاڪا هر دور ۾ (بشرطيڪ ساڳئي نموني جا تاريخي سماجي ۽ سياسي واقعا ٿيندا رهندا هجن) پنهنجي حيثيت ۽ اهميت برقرار رکندي سماج جي نمائندگي ڪندا رهن ٿا. مثال طور هن پهاڪي، ”آئي ٿاندي ڪاڻ، ٻڌجي ويئي ٻورچاڻي“ جي تجزيي ڪرڻ مان معلوم ٿيندو ته هي ان دؤر جي تاريخي، سياسي ۽ سماجي واقعي جو اهڃاڻ آهي، جڏهن ٻاهران ڌاريان ماڻهو مدد گهرڻ جي بهاني ملڪ ۾ گهڙي آيا ۽ پوءِ وارث ٻڻجڻ جون دعوائون ڪري قبضو ڪيائون. جيئن پورچوگيزن مدد جي بهاني اچي، پوءِ قرلت ڪئي يا انگريزن واپار جي سانگي اچي، نه رڳو ملڪ جي اقتصاديات تي قبضو ڪيو، پر قابض ٿي حڪومت ڪئي. اهڙي طرح جيڪڏهن موجوده سنڌي سماج جو جائزو وٺبو ته هندستان

کان اڳ بہ مڪيرن، بنادر جي بيتن جي، ڪنهن ڪيو هئي. سنهڪري هي ٻهاڪو اڄ ڪلهہ سماج توڙي موجوده سماج ۾ پنهنجي اصل معني، مفهوم ۽ مقصد سان پنهنجي حيثيت ۽ اهميت برقرار رکيو بيٺو آهي.

هڪ بيو مثال ، "پارسي گهوڙي چاڙهسي" جو آهي. جيڪو سنڌ جي ان وقت جي سماج جي عڪاسي ڪري ٿو. جڏهن ڌاري ٻولي فارسيءَ کي ماڻهن جي مقامي ۽ فطري ٻوليءَ تي فوقيت حاصل هئي ۽ فارسي سکڻ وارو ئي سرڪاري دربار يا نوڪريءَ تائين رسائي حاصل ڪري سگهندو هو. هي ٻهاڪو ٿي سگهي ٿو تہ سنڌ تي ارغونن، ترخانن يا وري ميرن جي حڪومتي دور ۾ ٺهيو هجي. پر جڏهن اڄ جي سنڌي سماج ۾ڪو حساس ۽ باشعور ماڻهو سماج ۾ ٻوليءَ جي مسئلي جو جائزو وٺندو تہ ڏسندو تہ. سنڌي سماج ۾ اڄ بہ ڌارين يعني ٻاهرين آندل ٻولين اردو ۽ انگريزيءَ جو سرڪاري مقام (Official Stat-us) ماڻهن جي فطري ٻولين کان مٿانهون آهي ۽ انهن جي پرپور ڄاڻ ۽ علم ئي وڏين سرڪاري نوڪرين جا دروازا کولي ٿو. اهڙي طرح سماج ۾ وڏين تبديلين جي باوجود جيڪڏهن موجود سماجي حالتن ۾ ڪو خاص ڦيرو ڪو نہ ٿو اچي تہ اڳ جا قائم ٿيل ٻهاڪا ۽ ناصحاڻا نقطا، پنهنجي اهميت ۽ معني برقرار رکن ٿا. ٻهاڪا، پراڻا هجن توڙي نوان حڪيمانہ قول ۽ سياڻن جا ٻول آهن. هڪڙي طرف تہ هي عوامي زندگيءَ جو آئينو آهن، جن ۾ جهوني جڳ جون جهلڪيون بہ موجود آهن ، تہ عام تهذيب ۽ تمدن جي تصوير بہ تمام چٽيءَ طرح سان چٽيل آهي، وري ٻئي طرف، هي بامقصد ۽ پُر معني ٻڻ آهن، جن ۾ هر قدم تي ڪانہ ڪا هدايت ۽ رهبري بہ موجود آهي.

پيلي پڪ پرم جي، شان نہ وڃي شان،
الله ڏي ايمان، تہ گوڏا ڏيئي گذارجي.

جيئن تہ هي انسان ذات جي ڪيترين ئي پيڙهين جي ڏکيي سوچ ويچار جو ثمر ۽ ايامن جي غور فڪر جو ڪويا نچوڙيل عرق ۽ انساني

عقل جو چڪايل جوهر آهن. تنهنڪري هر ٻهاڪو، ڄڻ تہ سڄي قوم جو ئي گڏيل فيصلو آهي. انهي ڪري ئي هن جي دائمي حيثيت بہ گويا لوهہ تي ليڪو آهي، يا هيئن ڪٿي چئجي تہ ڄڻ انسانذات جو اڻ لکيل آئين، زباني قانون ۽ فطري دستور آهي، سو بہ ائين آهي. جو مُنڍيءَ تي ٽڪَ. سؤ ڳالهين جي هڪ ڳالهہ. تہ هي دانائيءَ جو دفتر (wisdom Literature) آهي جنهن ۾ انسان ذات جي حڪمت عمليءَ جا عجيب اهڃاڻ آهن. جن جي ذريعي آڳاٽي توڙي موجوده سماج ۽ سماجي روين جو چڱيءَ طرح سان مطالعو ڪري سگهجي ٿو.

ٻهاڪا ۽ شاعري: ٻهاڪن جي ٻهت ٻچار مان هڪ اهم نقطو نروار ٿئي ٿو جو ٻڌ سوچڻ جي لائق آهي تہ پهيل ڳالهہ ۾ اهوئي ٻهہ آهي، جنهن کي جيڪر جديد شاعريءَ وارو "شعور" چئجي. ٻهاڪا انهيءَ ڪري قديم شاعريءَ بنيادي سگهڙپائيءَ جو بہ سهڻو نمونو آهن. هي ٻهاڪا، لکت جي شروعات کان بہ گهڻو اڳ چالو ٿي چڪا هئا. اڳئين زماني ۾ ، تعليم جو عام طريقو بہ ، رڳو زباني طرح ياد ڪرائڻ وارو ئي هلندڙ هو. مهاتما گوتم ٻڌ جا پوئلڳ اهم نڪتا ورجائينديءَ ۽ دهرائيندي، انهن کي هر وقت ٻنهنجي لئي ۾ لوڏا ۽ جهيل سان جهونگاريندا هئا. انهيءَ لاءِ تہ اهي آسانيءَ سان ذهن نشين ٿي وڃن، اهڙين ئي تنوارن مان ترتيب ونندي، سريلاسست ۽ ڳيا اسرندا آيا، جيڪي ٻانت ٻانت جي ٻڪشوئن جو ورد ٻڻيا.

قبائلي ٻيشوا توڙي خاندان جا بزرگ ٻنهنجن پوين کي پنهنجو موروثي علم ۽ سندن ذاتي آزمودا يا ڪي خاص هدايتون، اهڙين ئي موزون چوڻين ۾ برزبان ياد ڪرائيندا هئا. اهڙي ضرورت جي مد نظر هي ٻهاڪا بلڪل ئي مختصر، مائيدار ۽ موزون لفظن ۾ پوتل آهن. انهي ڪري تہ ياد ڪرڻ ۾ سهنجائي ٿئي. گهڻو ڪري تہ سڀني ٻهاڪن ۾ قافيو آهي ئي آهي ۽ ڪيترا تہ نهيل ئي وزن تي آهن. جيڪي ويچاريون وڏيون تہ وڏي ڊار ۽ جهيل سان جهولا ئي چونديون آهن.

ابـــــي چاڙهـــــي، ادي چاڙهـــــي،
مـــون نـــ چاڙهـــي، ڪـــنـــهـــن نـــ چاڙهـــي.

انسائيڪلو پيڊيا آف برٽينيڪا ۾ ڀاڪن جي بيهڪ ۽ بناوت يا هيئت (Form) کي خاص اهميت ڏنل آهي. وڏي ڳالهه تہ قصن ڪهاڻين ۾ بہ ڪيترائي ڀهڪا وڏن ۽ خاص واقعن جون يادگير جوٽيون، "ڳاهن" طور ڳايل آهن. خانہ بدوشيءَ واري شڪاري دور ۾ اسريل "مريءَ مڱ تر ماريو، واڏو ڏسي وار" ڀاڪي ۾ "مڱ تر" ۽ "مري" جو مشهور داستان سر بستوئي سمايل آهي. ساڳي طرح دودي سومري جڏهن چنيسر جي حق ۾ حڪومت ڇڏڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن درباري دانائن مسئلو پهي ڪيس فيصلو ڏنو تہ: "راڄ نہ ڏجن مڱيا، مڱيا ڏجن "ڏاند"". ويچاري ڏومڻ سوناري جي پٽ جڏهن راجا دلوراءِ جي ڌيءُ راجڪماري سُهائيءَ سان نينهن لاتو، تڏهن پڻس کيس سياڻن جو "سخن" ياد ڏياريو تہ:

"آڪُ نہ ڪجي ڏندٽو، سَپُ نہ ڪائجي ماهہ،
اُتِ نہ لائجي نينهڙو، جتي تئي جيءَ وٽاهہ"

ڏومڻ سوناري واري آڪاڻيءَ ۾ هي مشهور "ڳاهہ" بہ آلاپيندا آهن تہ:

سچ تہ بينو نچ، ادا اِڙي ڪارو منهن تني ڪوڙ،
سچن ملندو سچ سگهو ءِ ڪوڙن پوندي ڏوڙ.

حقيقت ۾ هي لاجواب ڀاڪو آهي، پر آڪاڻيءَ ۾ ڳاهہ وانگر جهونگاريو آهي. اهڙي طرح گذريل زماني جي ڪن وڏن واقعن جون يادگار جوٽيون بہ آهن تہ "سپ نہ ماري، سپ جو سراپ ماري". هي موڪي ۽ متارن جي آڪاڻيءَ جو مرڪزي نقطو آهي.

اڃا بہ جيڪڏهن اسين جاچي ڏسنداسين تہ ڪن شاعرن جي ڪلام جون ڪي ٽڪرون ۽ سٽون اڄ بہ ڀاڪن طور ڀيون ڪم اچن. اگرچه اهي ڀهاڪا اڳي ئي ملندڙ هوندا، ۽ پوءِ جي شاعرن وري،

ساڳيائي پهاڪا نئين سر ويهي پنهنجي ڪلام اندر جڙيا آهن، جئين شاهه صاحب جو هي بيت:

"سِڪَ نَاهي سُٺري، ڪڻ پروڙي پيرُ،
ڪُسڻ ڏاران ڪيرُ، ڪري سَڏَ سِڪڻ جي.

هن بيت جي پهرئين سٽ عام طور تي پهاڪو تي استعمال ٿيندي آهي. جڏهن ته اها پڪ آهي ته پهاڪا شاهه صاحب کان گهڻو اڳ ئي هلندڙ هئا. مطلب ته ان پهاڪي کي شاهه صاحب پوءِ پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪم آندو آهي. اهڙي نموني شاهه صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيترائي اڳ رائج ٿيل پهاڪا، جيئن جو تيئن ڪم آندا آهن:

اڪ الٽي ڏار، ون ۽ الٽو عام ڪان،
جي لهوارو لوڪ وهي، تون اوچو وهه اوپار.
منجهان نوچ نهار، پر پنيرو پرين ۽ ڏي.

وڪر سو وهاءِ، جو پئي پراڻو نه ٿئي،
ويچيندي ولايت ۾، ذرو ٿئي نه ضاع،
ساڪا هڙ هلاءِ، اڳهه جنهن جي الهين.

ساڳي طرح خليفي نبي بخش "قاسم" پڻ ڪيترا مروج پهاڪا پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪم آندا آهن:

جني پڪا اوڏڙا، سين ڪجن سيئي.

ڪبير شاهه پيلي واري جون ته ڪيتريون ئي حڪمت ڀريون حڪايتون اهڙن ئي حڪيمائڻ قولن جي جڙاءَ سان جڙيون آهن. هيئين ڪلام جي هر هڪ سِٽَ پنهنجي جاءِ تي هڪ مڪمل پهاڪو آهي.

نصيحت تنهن نادان کي ڪري ڪين اَثرُ،
ڪَلرَ مان ڪين ٿئي توڙي جام پياريس جَرُ.
شيدي ڳورو نه ٿئي توڙي مهني لاهينس مَرُ،
اَڪُ اَمون نه ٿئي توڙي ڦٽي ڪدي ڦَرُ.

ڪــثــو چاڙهــين ڪَنــبِ تــي تــہ بـــہ مور نـــہ ڇڏي مڙ،
مِرون ڏارائين مــيــنــهــن ڪي تــہ بــہ سـنــدو ســوئــر ڦڙ،
ڪٽڪ ڪارائين ڪتي ڪي تہ بہ ڪيس ڇني سين ڇڙ،
پَر پــنــهــنــجو نـــہ ڇــڏــي تــوڙي لــٿــي ڏئــيــنــس گـــهڙ،
ڪــمــيــڻــو اشــراف نـــہ ٿــئي تــوڙي دلــيــون هجي دِلبــرُ،
تنهن ڪان ڏوران ڀيڻو ڏڙ، جو پوءِ لڳي پيشمان ٿين.

نــہ صــرف ايــتــرو تــہ رڳو اڳئين دور جي ڪلاسيڪي شــاعــرن ئي ڀهــاڪــن ڪي پنهنجي شــاعريءَ ۾ جيئن جو تيئن ڪم آندو آهي، پر موجوده دور جي وڏن ۽ جديد شاعرن بہ ڀهاڪن کي استعمال ڪري انهن جي موسيقيءَ مان حِظ حاصل ڪيو آهي. شيخ اياز جي ٻن مختلف واين مــان بـــہ بند ڏجن ٿا. جن ۾ ڀهــاڪــن جو اســتــعــمــال نــهــايــت ئي خوبصورت ۽ نئين انداز سان ڪيو ويو آهي.

ڪَنڊيءَ نہ سِگري، ٻٻَرَ نہ ٻَلڙو،
سائو نہ سَلڙو،
ڇانگون نہ ڇيلڙا،
ماروآڪيلڙا،
ماروآڪليڙا،
... الخ.

ويهہ ونگي ٽڪ سان
ڇپن لائي ڇُن،
اڄ ڇا ڪان ڪاپائتي؟

اهڙي ئي نــمــونــي سنڌ جي ٻين جديد شاعرن بہ ڀهاڪن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ ائين جڙيو اهي جيئن مُنڊيءَ تي ٽڪ.

ڪَهڻو ڪائو ڪچ،
ٻليون ٻوندئي ڪانچ ۾.

جي ٿون چوندين سچُ.

اڳئين وقت ۾ ته اهي پهاڪا ئي هئا، جن حياتيءَ جي هر وهنوار، ڇيڙي نبيري، ڏيتي ليتي، آچار ويچار ۽ نياءَ نبيري ۾ وڏي واهر پئي ڪئي آهي، "تڏي آئي تنگ نه تجي، توڙي هجن وير هزار". انهيءَ ڪري عوام جا اڳواڻ ۽ وقت جا سڄاڻ ماڻهو ته سدائين انهن کي عوام جي ڀلي خاطر، سنئين ڏگ لائڻ لاءِ، پنهنجي تنوارن ۽ جهونگارن ۾ جيئرو رکندا پئي آيا آهن، مثال طور:

ڀلي ٻڪ ڀرم جي، شال نه وڃي شان،
الله ڏئي ايمان، ته گوڏا ڏيئي گذارجي

جڏهن ڪان جابر ۽ ظالم بادشاهن جو دور چالو ٿيو ته انهن وري پنهنجي مطلب جا قاعدا لڪائي ماڻهن تي مڙهڻ چالو ڪيا ۽ عوام جا اڳواڻ ۽ سماجي سڄاڻ به ڊڄي، تڏا ۽ مانا ٿي رهيا، ته پهاڪن جي ڀچار به ٿري وئي، تان جو پهاڪن جي ڀچار ۽ انهن جي گونج ۽ غناءِ ٻڻ ٻُجهي ۽ ٻُتجي منجمند ٻڌجي وئي. انهن جو آلاپ ۽ سُر هميشه لاءِ فنا ٿي چڪو ۽ هاڻي هيءَ ختم ٿيل زماني جي شاعري آهي، جيڪا ڄڻ ته ڄمي پٿر ٻهڻ (Fossil) بنجي چڪي آهي، سا انهيءَ پٿر ٻهڻ واري حالت ۾ ئي اڃا يادگار طور باقي آهي.

پهاڪن ۾ حڪمت: هي پهاڪا، انسانذات جي ڪيترين ئي سلسليوار پيڙهين ۽ ايامن جي لاڳيتي غور فڪر ۽ سوچ ويچار جو ثمر، ڄڻ ته نچوڙيل عرق ۽ چنيل جوهر آهن. اسين ڳالهه تي ڪونه ڪو پهاڪو، پنهنجي ڳالهه کي ٺيڪ ڀرائڻ لاءِ، پنهنجو مطلب چٽو ڪري سمجهائڻ واسطي، ڪنهن نقطي جي وضاحت خاطر، يا سچي ڳالهه جي ثابتيءَ ء سَنَد طور پيش ڪندا آهيون. بيڪن پهاڪن کي "گفتگو جا تيز هٿيار" (Edged Tools of Speech) ڪري سڏيو آهي. مثال طور، ڪنهن ماڻهوءَ کي گهڻو اولاد آهي ۽ وڏا ٿي سڀ نااهل

۽ بيڪار ثابت ٿا ٿين ۽ پنهنجي پيدا ٿيڻ کي ئي ماءُ پيءُ جي غلطي ٿا سمجهن، تہ جيڪر هو نہ ڄمن ها، نہ ڏکيا ڏينهن ڏسن ها. ان تي ڪنهن سياڻي ڪيڏو نہ نهڪندڙ نقطو بيان ڪيو آهي، "ماءُ ڄڻيندي پٽڙا، ڀاڳ نہ ڏيندي ونڊي". يا وري ڪو ماڻهو پيٽ جي دوزخ ڀرڻ لاءِ نيچ ڪان نيچ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي تہ اهڙي موقعي تي ڪنهن سياڻي جوهي سخن پنهنجو مٽ پاڻ آهي، "بک بڇڙو تول، داناءَ ديوانا ڪري". پهاڪا، سنڌ جي عوامي زندگيءَ جو آئينو آهن، جن ۾ سنڌ جي عوام جون نسلي خاصيتون ۽ دماغي لياقتون، سندن طبعي لاڙا ۽ فطري رجحان، ملڪي ماحول ۽ راڄنيتي وايو منڊل (سياسي نظام) گذر معاش جا طور طريقا ۽ قديم تاريخي اهڃاڻ آهن. مطلب تہ سنڌي سماج جي گذيل سوچ ۽ تاريخي ارتقا سمجهڻ لاءِ، سماج ۾ واپرائجندڙ پهاڪن جو علمي، فڪري ۽ سماجياتي اڀياس ئي ڪارآمد هٿيار ثابت ٿي سگهي ٿو. پهاڪا پراڻا هجن توڙي نوان، سڀئي معنيٰ خيز ۽ پُر مقصد آهن، هي عاقلن جا قول ۽ سياڻن جا ٻول آهن:

ڏاتار ات مڱڻا، سر ات هنس،
راجا ات رهاڻيون، مورخ ات بحث.

هي قديم زماني جي انساني حڪمت علميءَ جا عجيب اهڃاڻ آهن، جن تي پراڻي زماني جي بنيادي فلاسافي، توڙي جديد فلسفي جو بنياد رکيل آهي. جيڪو ٻوليءَ توڙي سماج جي تاريخي ارتقا ۽ لسانيات جي اڀياس لاءِ تاريخي ۽ ثقافتي مواد مهيا ڪري ٿو. هي پهاڪا چڱن جون چوٽيون آهن، جن ۾ اوَس چڱائي ۽ سماج کي سمجهڻ لاءِ صحيح حڪمت عملي آهي. چين ۾ ڪنفيوشس جا قول، هند ۾ مهاتما گوتم ٻڌ ۽ سنڌ ۾ وتائي جا گفتا وڏي اهميت رکن ٿا.

مددي ڪتاب

Encyclopedia of Birtinica. (1976)
Encyclopedia of Ethic and Religion. (1972)
Kirpalani, Rochiram Gajumal, (1892) A Hand Book of Sindhi Proverbs. Karachi.
Smith, W.G. (1935) Oxford Dictionary of Proverbs, Oxford .
Woolly, Sir Leonord, (1963) History of Mankind. UNESCO.
آڏواڻي ڀيرومل مهر چند، (1978)، "گلقند (ڀاڱو 1-2)" حيدرآباد.
آڏواڻي، ڀيرومل مهر چند، "پهاڪن جي پيڙهه"، حيدرآباد.
آڏواڻي، ڪيولرام سلامت راءِ (1905) "گل شڪر"، ڪراچي.
اصغر، غلام (1956) "سنڌي ڪتمنڙا عرف اصطلاحات" حيدرآباد.
بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، (1966)"خليفي نبي بخش جو رسالو" سنڌي ادبي بورڊ.
بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، (1970) "ٻيلاين جا ٻول"، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد.
خان، پروفيسر محرم (1968) " پراڪرتي شاعري ۽ قديم سنڌ" ٽماهي مهراڻ 1-4، سنڌي ادبي بورڊ.
قاضي، علامه آءِ.آءِ، (1961) "شاهه جو رسالو"، سنڌي ادبي بورڊ.
ڪلناڻي، ڪوڙو مل چندن مل (1889) "سنڌي پهاڪا"، ڪراچي.
سنديلو، عبدالڪريم (1966)، "پهاڪن جي ٻاڙ"، لاڙڪاڻو.
نظاماڻي، الله بخش (1975)، "سنڌي لوڪ ادب جي ارتقا"، حيدرآباد.

معما: سماجياتي تاريخ جي اڀياس لاءِ لوڪ ادب جي هڪ اهم صنف

ڪنهن ملڪ يا قوم جي گم ٿيل يا وسريل تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ ٻين سماجي سائنسي ذريعن کان علاوه هڪ اهم ۽ بنيادي ذريعو آهي ان ملڪ يا قوم جو "لوڪ ادب". جنهن ۾ ان قوم جي عروج ۽ زوال، لاهن ۽ چاڙهن، رسمن ۽ رواجن، هنرن ۽ حرفتن، طبعي ۽ فطري لاڙن جو ڀرپور ذڪر، سچائي ۽ سادگيءَ سان سمايل هوندو آهي. لوڪ ادب جي صحيح سمجهه ۽ تجزيي مان تاريخ جي حقيقتن جي ڀروڙ ٿيوي ٿي، واقعا واقعن سان ملي سلسلو ڳنڍين ٿا ۽ اتان تاريخ جا وساريل ۽ گم ٿيل ورق لڀن ٿا. عظيم ۽ ڀاڳوان آهن اهي قومون جن پنهنجو لوڪ ادب ميڙي چونڊي هٿ ڪري انهن کي ڪتابن ۾ سانڍي ان جي مطالعي مان فائدو حاصل ڪيو آهي. لوڪ ادب تاريخ يا تحقيق جي ٿُلهن ڪتابن ۾ نه پر هر ملڪ جي عوام جي سينن ۾ درياه وانگر مؤجزن هوندو آهي. جهڙي طرح درياه کي بند ڪرڻ مشڪل ۽ اڻ ٿيڻو آهي، تهڙي طرح ئي لوڪ ادب جي درياه کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ يا ميڙي چونڊي گڏ ڪرڻ مشڪل ۽ محنت طلب ڪم آهي، پر اڻ ٿيڻو نه آهي. ڪنهن قوم کي جيڪڏهن آڱرين تي ڳڻڻ جيترا لوڪ ادب جا پارکو ۽ گڏ ڪرڻ وارا ملي وڃن ته اها قوم به خوشنصيب ۽ تاريخ شناس قومن جي ڳاڻيٽي ۾ اچي وڃي ٿي.

سنڌ جي لوڪ ادب جو ميدان تمام طويل ۽ وسيع آهي، جنهن ۾ گوناگون صنفون ۽ بيشمار عنوان شامل آهن. هر صنف عوام جي رسم رواج، طبعي طور طريقن، فطري لاڙن، رنج راحتن ۽ تهذيبي اهڃاڻن جو آئينو آهي. سنڌ جي عوام وٽ ڳجهارتون ۽ ڏور ته خير هر

ڪچهريءَ ۾ عام هلندڙ آهن ۽ ڪڏهن تہ وري هنر ۽ سينگار بہ هلن تا. پر اجا ڪيتريون ئي صنفون بلڪل نظر انداز ٿي چڪيون آهن يا غائب ٿينديون وڃن ٿيون. انڪان علاوه اهي ملوڪڙ سگهڙ، جن اسان لاءِ اهڙا عجيب غريب گفتا گڏ ڪيا ۽ ڇپيا آهن تن جو نالو نشان پڻ آهستي آهستي متجي رهيو آهي. هاڻ تہ ائين گهرجي جو انهن نظر انداز ڪيل صنفن ۽ سگهڙن کي وري ميدان تي آڻي، مشهور عام بڻائجي ۽ عوام کي سندن وساريل ۽ ڪارائتي ورثي کان واقف ۽ روشناس ڪرائجي، جيئن پنهنجي ماضيءَ جي ورثي کي سانڍي ۽سنڀالي رکجي. تاريخ جي پروڙ ۽ ٻولي شناسي ان جي ماضيءَ جي ورثي تي منحصر آهي. ماضيءَ جو ڪڙو ڪڙي سان ملي جڙي راس ٿيو تہ حال ۽ مستقبل جي سڌاري جا رستا پاڻهي کلي پوندا. ماضيءَ جي ورثي تان صدين جي چڙهيل ڪٽ لاهڻ جي ڪوشش ڪرڻ، هر سنڌيءَ جو قومي ۽ وطني فرض آهي. لوڪ ادب جي ورثي جي وساريل يا نظر انداز ڪيل صنفن مان "معما" هڪ سادي ۽ اهم صنف آهي. معما لفظ جي لغوي معنيٰ آهي "انڌو ڪيل"، جڏهن تہ معما جي اصطلاحي معنيٰ "مخفي راز" يا "ڳجهي رمز" سمجهڻ مناسب ٿيندو. سنڌ ۾ اهو لفظ، "مام" جي عوامي اچار سان ڳجهي اشاري يا ڳجهارت جي معنيٰ ۾ ڪافي وقت کان رائج آهي (1). معما مان مراد آهي، اهڙو سوال يا مسئلو جيڪو پهڻ يا پروڙڻ ڏکيو هجي، هي اڪثر ڪري وڏڙا ۽ سياڻا هڪ ٻئي جي عقل، فهم ۽ قابليت جي آزمائش ۽ پرکڻ لاءِ ڪم آڻيندا هئا يا وري لکل پيغام سمائي موڪليندا هئا. جيڪي اڳلي کي گهڻو ڪجهہ سمجهڻ ۽ سوچڻ تي مجبور ڪندا هئا. شاهہ لطيف (1689 - 1752ع) ۽ مين شاهہ عنايت رضوي (1625- 1743ع) کان بہ اڳ پندرهين، سورهين صديءَ عيسوي ۾ سنڌ جي هڪ آڳاٽي، اهم ۽ بزرگ شاعر، شاهہ لطف الله قادريءَ بہ پنهنجي بيتن ۾ اهوئي عوامي نالو (مام) ڪم آندو آهي.

"پري پاٺهي ڏني پانهنجي، ڪا لوڪان ڳجهي مام،
جي پيهي پروڙئو ڳالهڙي، جاڻين طلب موں تمام،
تہ موا ميڙيندڙ پاڻ ۾، اي لا سنڌي لام،
ڪئو امر ڪارڻ عام، نا تہ اي وسيلو وصال "ذات" جو". (2)

مَامَ اصل ۾ هتي ڌارين جي حڪومتن واري دور ۾ عربي ۽ فارسي جي اثر هيٺ اسري آهي. سنڌ جي علمي طبقن ۾ انهيءَ وقت فارسي جي لغز، چيستان ۽ معمان وغيره جو ڪافي چرچو هوندو هو ۽ انهن ۾ سنڌ وارن جا طبع آزمائي ڪئي، سا پڻ تعريف جي قابل آهي. البتہ فارسي ۽ عربي جي لغز، چيستان ۽ معما جي ڀيٽ ۾ سنڌي مام جي سٽاءَ ۾ ڪافي فرق آهي. ڊاڪٽر عبد الڪريم سنديلي جي تحقيق مطابق "عربي ۽ فارسي معماعون" سنڌي مام يا معما کان ٻيءَ طرح آهن. منجهن لفظن جي حرفن جي ترتيب اهڙي نموني بيان ٿيندي آهي جو ظاهر ۾ هڪ معني تہ باطن ۾ وري ٻي معنيٰ هوندي آهي. اهو قسم سنڌي معما کان گهڻو مٿي، اوکو ۽ ڳوڙهو آهي. جيئن هيٺئين معما مان معلوم ٿيندو:

چشم بگشا زلف بسکن جان من،
بهر تسکين دل بريان من.

حل:

چشم مترادف عين ع
زلف تشبيهہ لام ل
بريان حرف متوسط، بي ي

علي رضہ

"...بون بيت معما تي ٻڌل آهي، ليڪن ڪيڏو نہ لڪل آهي، پيجڻ لاءِ ڪافي مهارت درڪار آهي (3). بهرحال انهيءَ وقت کان سنڌ جي دانشورن ۾ فارسي معمائن جو ايڏو تہ چرچو ۽ غوغاءُ اٿيو جو انهن جا پڙلاءَ عام ۽ خاص ماڻهن جي ڪنين پيا. پر هو فقط ايترو سمجهي

سگهيا تہ اهي ڪي فارسيءَ جون پروليون آهن. انهيءَ مفهوم جي مطابق عوامي محاوري ۾ معما ڪي فارسي پڻ سڏڻ لڳا، جنهن جي تصديق خود شاهہ جي رسالي مان بہ ٿئي ٿي تہ:

پڻ ٿا پلاڻين، اوٺي اڄ اپاڪرا،
پہ پاريسون پاڻ ۾، ڏير ڏهاٽي ڏين.
هوت پنهون ٿا نين، پاروچي پولي ڪيو (4).

مطلب تہ مام يعني معما، جڻ تہ هڪ پيچيده پرولي يا ڪنهن ڳوڙهي ڳجهارت جو هڪ اعليٰ ۽ بهترين نمونو آهي. معما جي مطالعي مان اندازو ٿئي ٿو تہ هن جو سرو ڏٺ سان مليل آهي تہ چيڙو وجي ٿو ڏور سان ڳنڍجي. يعني تہ معما ڏور ۽ ڏٺ جي وچ تي بيٺل آهي. سٽاءَ جي لحاظ کان ڏٺ ۽ معما ۾ هي فرق آهي تہ ڏٺ لازمي طرح سان ڪنهن چشم ديد (اکين ڏٺل) واقعي، وٿيل منظر تي مبني هوندي آهي، جڏهن تہ معما ان جي ابتڙ، ڪنهن اڻ ڏٺل شيءِ، سڻل پڏل مذڪور يا مخفي تخيل تي بہ قائم ٿي سگهي ٿي. ٻيو فرق هي آهي تہ ڏٺ پروليءَ ۾، اڪثر ڪري ڪنهن بہ هڪ شيءِ جو بيان هوندو آهي، پر جي ڪٿي وڌيڪ شيون هونديون تہ بہ انهن جو بيان، سادي خيال وارو سڌن سنواٽن ۽ ٿورن لفظن ۾ ادا ٿيل هوندو آهي. جنهن جي جواب لاءِ سگهڙ انهيءَ شيءِ جو سنئون سڌو نالو وٺي ٻڌائيندا آهن. معما ان جي مقابلي ۾ ڪنهن هڪ شيءِ بابت بہ زياده تفصيل ۽ مبهم اشارن تي مبني هوندي آهي، انهيءَ لحاظ سان سولي معما، ڏٺ جهڙي لڳي ٿي ۽ وري ڪا ڏکي ڏٺ معما پئي معلوم ٿيندي آهي. مثال طور، ڇڪيءَ بابت ڇيل سگهڙ اميد علي پٺيءَ جي هيءَ ڏٺ:

پرولي ڏياڻ پٽ جي، نورا! تون نهار،
بہ پڙ ٻگهار جهڙي، نالي چڳي نار،
پيچ پرولي پٺيءَ جي، وهلو ڪري ويچار. (5)

۽ ساڳئي موضوع "چڪيءَ" بابت جيل ڪريم بخش لاڙڪ جي هيٺ ڏنل معما کي پيٽڻ سان خبر پئي ٿي:

ٻہ سڳا پاڻر پاڻ ۾ ملي منڊ ٿيا،
ماري معصومن کي، ڪامڻ قهر ڪيا،
چوڻ چگي پيا، لائين ناهي لاڙڪ چوي. (6)

اهم ڳالهہ اها آهي تہ پرولي يا ڏٺ جي پيچڻ لاءِ فقط هڪڙي ئي لفظ ۾، ڪنهن شيءِ جو نالو وٺڻ سان بہ اها پڇي سگهي ٿي. جڏهن تہ معما جي لاءِ اهو ڪافي نہ آهي. معما جئين تہ خود بہ نظم جي سهڻي ڏاڳي ۾ پوتل هوندي آهي، تنهن ڪري سالڪن، انهيءَ جو جواب پڻ نظم جي ئي موزون زبان ۾ ڏنو آهي.

ڪيتريون ئي معمائون تصور ۽ تخيل جي مضمون تي بہ ٻڌل آهن، جيڪي پنهنجي انهيءَ عجيب سناءِ ۽ گهاڙيٽي سبب بلڪل "ڏور" جي مقابلي ۾ اچي وڃن ٿيون مثلاً:

مومل تڏهن ملي، جڏهن راٿو ڏسن راڄ،
جڏهن ڏسن سونهن سوڊي جي، تڏهن ڪامل ڪن ڪاڄ،
پوءِ خوشبوءِ ڪن ڪاڄ، مهل انهيءَ مهيار جي. (7)

هن معما کي هڪ ئي وقت ڏور ۽ معما ٻئي سڏي سگهجي ٿو. ٿورڙن لفظن ۾ تہ معما هڪ منجهيل مامري يا مسئلي کي چئجي ٿو، جيڪو هتراڌو طرح پيدا ڪيل هجي، جيئن ٻئي جي مشاهدي يا ذهني قابليت کي پرکي سگهجي. (8).

سنڌ ۾ معمائن جو سلسلو، شروع ۾ شايد علم وارن، هڪٻئي کي آزمائڻ، يا سالڪن ۽ بزرگن هڪٻئي جي شناس ۽ پرک خاطر اختيار ڪيو هجي. اهڙو آڳاٽي ۾ آڳاٽو اهجاڻ، خود ميين شاهہ عنايت رضويءَ کان ملي ٿو. ٻيرو ڪٿيءَ نالي هڪ سگهڙ سالڪ درويش ميين شاهہ عنايت سان معمائنہ ٻرولين جي ڏي وٺ جي وات قائم ڪئي هئي. هڪ دفعي شاهہ عنايت جي آگر مان وضو ڪندي درياءَ جي ڏيڻ ۾

کو ويندو ڪري پيو ۽ غرق ٿي ويو. اتي ڪنهن واٽهڙوءَ اچي شاهه عنايت کي پيرو ڪنيءَ جا سلام ڏنا. ميون پنهنجي ئي مسئلي ۾ محو هو. تنهن پيروءَ ڏانهن به چئي موڪليو ته:

"ڏيڻ منجهه ڏٺي، سو ويو گهمر منجهه گهڙي"

اهو گفتو جڏهن پيروءَ وٽ پهتو. تنهن وڏي ويچار ڪان پوءِ ورندي موڪلي ته:

"مـيين اسـان ڏي مـوڪـلـي، سـا واهـه اسـان کـي وٽـي،
اسين شـاهـه عـنـايـت جي آهيـون پـيـرن سـنـدي پٽـي،
پر راند ڪڏنـدي ريت ۾ متـان کـو چلو پيو ٿـو چٽـي.
سو گـهـمـر منجهـه گـهـڙي، ويو ڏيـڻ منجهي ڏٺي."

اهڙو پيو مثال مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ جو آهي، جنهن کان ڪنهن درويش بزرگ اچڻ سان سوال ڪيو ته:

"مڙني موچارو، سو آهي ڪجاڙو؟"

مخدوم صاحب ته پهه وراڻيو:

"هڪڙي صحت سرير جي، بيو پريڻ سندو پاڙو."

سترهين صدي عيسويءَ ڌاري، شيخ حمر ، ابراهيم شيخ جو والد ڪوهستان ۾ وڏو مجيل بزرگ هو، تنهن وقت جي قاضيءَ کان اچي سوال ڪيو ته:

"ڏوٽين ڏوري نـه لڌا، ٽـول مـڙيئـي ٽـي،
سـامـونـڪي مـاهيت ڏي، هـڪـيـو شـيـخ حـمـر چئي."

ويچاري قاضيءَ سڄي سوال جو جائزو وٺي جواب ڏنو ته:

"اب ۽ ڳـپ جي آهـــي خبـــــر خاونـــــد کـــــي،
ٽـيـــو مـــوت مـــٺـــي ٽـــي آهـي اصـل آدم جي،
ادا ٽول اهي ئي ٽي، هاڻي ملون ٿو معافي گهري."

اهي اوائلي معمائن جا اڳاٽا اهڃاڻ آهن. پر پوءِ جي اڪابرن شاعرن ۾ هڪبئي جي معيار ماپڻ جو رجحان وڌيڪ وڌي ويو ۽ هڪبئي کي جنگي طرح ڏوري ڏسڻ لڳا. سنڌ جي هڪڙي سگهڙ يت خننگ. پيلي جي پن شاعرن، شيخ سنگر ۽ نم فقير جو نالو ۽ ناما چار پڌو، سو

هتان کهي ڪوهستان پهتو. هن کي اول سنگر فقير منهن ۾ڄي ويو، تنهن کان پڇيائين.

"الله جي الڪ جو، مونکي سنگر ڏج سماءُ،
ته ڪٿي ٿو سيءَ سپجي، ۽ ڪٿي وهي واءُ،
پلا ڪيترا سير زمين جا ۽ ڪيترا پاڻيءَ پاءُ،
تون طعام تهان پوءِ کاءُ، اول ڏي ماهيت هن مذڪور جي."

اتفاقاً اتان نم فقير مگڻهار به اچي ويو. تنهن کي سنگر وڏي وجي معما ٻڌائي. نم فقير چيو ته "ختنگ خدا جي ڳجهه ۾ ٿو هٿ وجهي، جنهن جي هن پنڊ کي کهڙي ساڃاهه، سو انهيءَ کي آئون ٿو هلي سولو ڪيان". نم فقير اڃڻ سان چيو ته:

الله جي الڪ جي، ختنگ ناهه خبر،
اهي آهن واءِ سي وجود جا، سندا هٿ هنر،
تون ٿو ڳولهين ڳجهه جون، حرص رکيو هر هر،
پر نهاري نهاري نم چئي، جي وڻ وڻ ڏٺين ور،
ته به ادا انهيءَ پنڌ کي، ڪنڌي ناهي ڪر،
پڙهي ڪنهن نه پچائيا، اهي علم سڀ اکر،
مون تو ڪنان سکر، مٿا هٿي موٽي ويا.

مطلب ته انهن استاد شاعرن، هڪٻئي جو پاڻي پرکڻ لاءِ معمائن جي مذڪور کي، هنڌين ماڳين ملايو آهي ۽ هر ڪنهن آئي وئي جي هتان هڪٻئي ڏي اهڙيون امتحاني ۽ آزمائشي معمائون موڪلڻ لڳا. مثال طور هيٺئين ڏنل معما جي مطالعي تي غور ڪيو:

مگيو براديو، پنهنجي وقت جو وڏو شاعر ۽ پنهنجي تر ۾ مجيل مشهور سگهڙ هو. سندس تر ۾ هڪڙي ٻئي شاعر وربي گدي نالو ڪڍيو، هن جو پاڻي تانگهڻ لاءِ مگئي هڪدم هن ڏي هڪ سوال نامو روانو ڪيو ته:

"وڏي ڳالهہ وريا ڪين پڇان تو، آئون تول پڇان ٿو ٿي،
تہ ڪيترا فرض فرقان ۾، ڪيترا ڪلما لکيا ڪي،
ڪيترا نالا نازل نبيءَ تي، جبرئيل انداجي،
سي سلي ثابت ڏي، تہ پوءِ سچي تون شاعر آهين."

ويچاري وربي انهي جي ورندي ڏني تہ:

موٽائي مڱڻي کي، ڪونيا پونيئي ڏي،
تہ تو جو مسئلو موڪليو، ڳجهي ڳالهہ ڳري،
چوڏهن سجدا قرآن ۾، تو فائق فرمائي،
ساڍيون ڇهہ ويهون فرض جون، سيون لوڪ سڃي،
اڪر ٽيهان ۾ ٿو ورازق رکائي،
الف، لام، ميم، اهي تول وڏا هن ٿي،
ٽي سئو سٺ ڪلمي جي، عربيءَ ۾ آهي،

چوويهہ هزار مرتبن، مولي ملڪ موڪليو تي،

سو شفي چام کي، تو سڏيون سٺائي،
توري نالا نبين جا، جبرئيل آندا جي،
تورات، زبور، انجيل، فرقان، صحيح ڪتاب سي،
ظاهر ٿيا زمين تي، سا ڻ امر الله جي،
شرعيت، طريقت، معرفت، حقيقت، ثابت ڪلما سي،
ٻي آهي چوٿين عرش تي، رکي صندوق سڏائي،
عصا انگيشتري، آنوان ۾، موتي مرجاڻ ڪي،
اپ ڳپ، ڪڙهہ، قلم، تنهن جي خبر خالق کي،
سڪونت ساهہ پساهہ جي، ڪنجي قادر کي،

ٻئي جو ناهه وس "وريو" ڇئي ڪو هلي هوند ڏسي،
ادا آهي ڳالهه اتي، ڪي پچان تنهن جو پيچرو."

معما جا اهڙا ڪيترائي مثال آهن، جيڪي هتان جا حڪمت ڏٺي ۽ داناءَ سگهڙ هڪٻئي کي سوکڙي ڪري موڪليندا رهيا ۽ اهي علم ۽ ادب جو تاريخي خزانو بڻجي ويا. جن جو غور سان مطالعو ۽ تجزيو تاريخ جا نوان رستا کوليندو ۽ ڪيترائي وڃايل سلسلا وري نئين سر ملي پوندا. اهو ڪم ڪير پنهنجي مٿي کڻي پورو ڪندو؟ ان جو جواب شايد ايندڙ وقت ئي ڏئي سگهي ٿو.

حوالا

1. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، "پروليون، ڏنون، معمائون ۽ ٻول" سنڌي ادبي بورڊ 1973ع، ص 1ـ9.
2. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، "شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1968ع، ص، 22.
3. سنڌيلو، عبدالڪريم، "لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو"، (پي - ايچ - ڊي لاءِ مقالو) سال 1973ع ص، 42ـ43.
4. آڏواڻي ڪلياڻ، ايم -اي "شاهه جو رسالو" ڪراچي 1976ع ص، 172.
5. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، "پروليون، ڏنون، معمائون ۽ ٻول" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1965ع، ص 128.
6. ايضاً ص 162.
7. ايضاً ص، 9
8. Webster's New Twentieth Dictionary of the English Language:- Collins world (1978) 2nd edition U.S.A. P. 1467.

نوٽ. ڪوشش ڪري سمورا مثال مشهور معمائن جا ڏنا ويا آهن. جيڪي سنڌ ۾ هنڌين ماڳين، سگهڙن ۾ مشهور ۽ عام آهن، انهن مان اڪثر معما ۽ واقعا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب ناليٰ "پروليون، ڏنون، معمائون ۽ ٻول" مان کنيا ويا آهن.

اختلاف راءِ جي اهميت

اختلاف راءِ تاريخ ۽ ادب جي باري ۾ هجي يا زندگيءَ سان واسطو رکندڙ ڪنهن ٻئي شعبي يا علم جي باري ۾، صحتمند معاشري جي ارتقا لاءِ، تاريخ ۽ ادب جي صحيح رخ متعين ڪرڻ لاءِ انتهائي ضروري آهي. اختلاف نه رڳو ذهني سوچ ۽ فڪر يا طبيعت جي جولاني ۽ ڪجهه ڪرڻ جي خواهش جو اظهار آهي، پر سچائپ ۽ پرک جي حيثيت ۾ هر صحتمند معاشري جي بقا ۽ سونهن لاءِ به ضروري آهي. اهوئي سبب آهي جو حديث شريف ۾ به اختلاف راءِ کي رحمت جو ڪارڻ سمجهيو ويو آهي، "اختلاف أمتي رحمته". اختلاف راءِ ان معاشري ۾ نپجي ۽ وڌي ويجهي نٿو سگهي، جنهن معاشري جي ذهن ۽ سوچ جو ڌارائون بلوغت کي نه پهتيون هجن يا اڃا ارتقائي منزلن جي ابتدائي مرحلن ۾ هجڻ ڪري جانورن ۽ ڍورن ڍڳن وانگر صرف جبلي ۽ ٻڌتر وارين ڪيفيتن مان گذرنديون هجن ۽ انساني شعور منجهن پيدا ئي ڪو نه ٿيو هجي. اهڙي معاشري ۾ به اختلاف راءِ کي غلط ۽ اجايو سمجهي سگهجي ٿو، جيڪو ظاهر ۾ ته زندگيءَ سان ڀرپور هجي پر اصل ۾ مرده، کوکلو ۽ ڪوڙهيو ٿي ويو هجي، ان مان عمل جي ۽ اڳتي وڌڻ جي قوت ختم ٿي ويئي هجي. زندگيءَ جي حقيقت سان اکيون ملائي هلڻ جي همت نه رهي هجي. نقل، پيروي، پوئلڳي، روايتن ۽ عقيدن ۾ ايترو قائل هجي جو نواڻ، بغاوت، سوچ جي اڏام، مشاهدي جي قوت ۽ تخليقي صلاحيت وڃائي ويٺو هجي ۽ انهن لفظن جي مفهوم ۽ معني کان ئي بي خبر هجي.

انهن حالتن کان سواءِ ٻيو ڪو به سبب ڪونهي جو ڪو باشعور ماڻهو يا طبقو اختلاف راءِ جهڙي شعوري، علمي ۽ پرک جهڙي نعمت

سان مالا مال قوت کان انڪار ڪري سگهجي. تنهن ڪري جنهن به معاشري ۾ جتي به اختلاف راءِ جي ضرورت ۽ ان جي اهميت جا ڪارڻ موجود هجن ته اهو سمجهڻ گهرجي ته اتي انساني ذهن ۽ شعور اجا سجاڳ ۽ ڪمائتو آهي ۽ ماحول ۾ اجا زندگي، تازگي ۽ توانائي اهي. اختلاف راءِ لاءِ اهو ضروري آهي ته اها راءِ ڪوڙ، منافقت، ساز ڪيني ، ڪروڌ، غيب گروهبازي ۽ رياڪاريءَ کان مٿانهين هجي. اختلاف راءِ رکڻ جي قوت سالن جي مطالعي، مشاهدي ۽ ذهني ولوڙ کان پوءِ پيدا ٿيندي آهي. اختلاف راءِ حقيقت ۾ گهٽ چاڻ يا سطحي سوچ ۽ جذباتي ويچار جو نه، پر پرڪيل سوچ، پختي ذهن ۽ گهري لڳاتار مطالعي جو نتيجو آهي. اهو نتيجو جيڪو تحقيق ۽ تنقيد جا سبب ذاڪا ٿيي ظاهر ٿو ٿئي ته ان معاشري جي ڀلائي ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه سوچي ئي نٿو سگهجي. اهڙن نتيجن سان انسان جي ذهني قوت ۽ سچائپ، سچائي ۽ عظمت ظاهر ٿئي ٿي ۽ ان وسيلي ئي اسان جي اڳيان نيون نيون راهون کلن ٿيون ۽ احساس ۽ مشاهدي جي قوت کي اڳتي وڌائڻ ۾ مدد ڏين ٿيون.

ادب جيئن ته زندگيءَ جو آئينو يا عڪس آهي ۽ زندگيون معاشري کي صحتمند يا بيڪار ۽ ڪوڙهيو بڻائين ٿيون. ادب زندگيءَ جي تعمير ۽ تنقيد آهي. ادب ئي زندگيءَ لاءِ راهه متعين ڪري ڪيس تخليقي عمل جي قوت بخشي ٿو. تنهن ڪري ادب ۾ ۾ اختلاف راءِ نه صرف اڻ ٽر آهي، پر ان جي اهميت ۽ ضرورت زندگيءَ جي ٻين شعبن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ آهي. ادبي ٻولي ۽ ان جو اثر ٻين علمن ۽ زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ استعمال ٿيندڙ ٻولي ۽ ان اثر کان مختلف آهي. ادب ۾ سائنس ۽ سماجي علمن وانگر، حقيقت، منطق ۽ وضاحت جي ضرورت ڪونه ٿيندي آهي.

ادب جيئن لفظن ذريعي ڏسڻ ۾ اچي ٿو يا محسوس ٿئي ٿو اصل ۾ ائين ناهي. وڌيڪ سمجهڻ لاءِ ادب جي لطيف ۽ نازڪ صنف شاعريءَ

تي بحث ڪري سگهجي ٿو. شعر عام انساني جذبات ۽ قلبي ڪيفيات جي عڪاسي ڪري ٿو، جنهن ڪري ڪيس انساني فطرت سان مطابقت آهي. شاعريءَ جا ٻه مکيه جزا آهن؛ پهريون شعريت ۽ ٻيو مصنوعيت. ٻئي هڪ ٻئي لاءِ لازم وملزوم آهن. هڪ کي ٻئي کان الڳ ڪري نٿو سگهجي. تنهن ڪري روايتي فني لوازم شاعري جي سرزمين ۾ ايترو ئي اهم آهن، جيترو ماحول جي زير اثر دل ۾ ڪي جذبات پيدا ٿين، انهيءَ نموني شاعري معاشري ۾ تعميري ڪم ڪري سگهي ٿي. شعر ناهبو نه آهي، پر نهي ويندو آهي، جڻ ته ڪنهن ماورائي طاقت کان سندس نزول ٿيندو رهي ٿو. تنهن ڪري ڪيترن نقادن پنهنجن تخليقن کي الهامي چاٿايو آهي، اهوئي ڪارڻ آهي جو شاعريءَ ۾ ڪم آندل لفظ جيئن جو تيئن معنيٰ ۾ استعمال ڪونه ٿيندا آهن. جئين ڊڪشنرين جي صفحن ۾ ڏنل هوندا آهن، پر شعر جي تخليقي الهام کي نظر ۾ رکندي انهن جي معنيٰ ڪئي ويندي آهي، هيٺ ڪن اهڙن شعرن کي نقل ڪجي ٿو. جن ۾ ڪم آندل لفظن کي جيڪڏهن لغتي جي معنيٰ مطابق استعمال ڪجي ته جيڪر شعر جو اصلي روح ۽ مفهوم ئي ختم ٿي وڃي. شعر ۾ اهي لفظ علامتي طرح استعمال ڪيا ويا آهن ٿا:

تون ڪنهن ڪنهن کي خاموش ڪندين،
اعلان هزارين مان نه رڪو. (اياز)

تو سوا هيءَ زندگي جڻ ته لوهر جو دوڪان (تنوير)

ڏينهن ڏونگر، راتيون روه، جانده جهڙي جنڊڙي،
توري جاڙم جيوم. (سحر امداد)

آڳ اوڳارين راڳ اسان جا، بستي بستي باهه لڳي،

اعلان ڪن ٿا صبح جو

منهنجي دل جو تند اخر، بنيت بنجي ٻڙڪي پيو.

(عبدالحڪيم ارشد)

انهن شعرن ۾ اعلان، ڏونگر، روه، جانبدو، لوهر جو دوڪان، آگ، باهه، ٿاندا، بنيت جهڙي نموني ۽ جنهن معني ۾ استعمال ٿيل آهن ڊڪشنرين يا لغتن ۾ اها معنيٰ ڪٿي به ڪو نه ملندي ۽ اهي ئي ساڳيا لفظ جهڙي نموني ٻين علمن (Sciences) جي ٻولين ۾ استعمال ٿين ٿا انهن ۾ ڀڻ وڏو فرق آهي. ايتريقدر جو جيڪڏهن سائنس جو شاگرد جنهن جو علم ادب يا شعر و شاعريءَ سان ڪو واسطو يا دلچسپي نه هجي، جڏهن انهن لفظن جو اهڙو استعمال ڏسندو ته سندس دماغ چڪرائجي ويندو. ائين ڪٿي چئجي ته ظاهر ۾ هڪڙي معنيٰ ته اصل ۾ ٻي.

مٿين مثالن ڏيڻ مان مراد اها ڳالهه واضح ڪرڻ آهي ته ٻين علمن جي ڀيٽ ۾ ادب ۾ اختلاف راءِ جي گنجائش وڏيڪ آهي.

تاريخ ۾ سوانح عمريون ادب جو اهو حصو آهن، جن جو تعلق خارجي واقعن ۽ حقيقتن سان آهي ۽ ان جو ڪم ادب يا اديب جي باري ۾ مڪمل ڄاڻ ڏيڻ آهي. هن ۾ اختلاف جي ڪري جيڪي نتيجا نڪرن ٿا اهي اڳتي هلي ڦري ۽ تبديل به ٿي سگهن ٿا. جيئن ٿورو وقت اڳ دنيا جي سڀني محققن وٽ اها ڳالهه تسليم ٿيل هئي ته دنيا تي حڪمراني ڪرڻ جا خواب ڏسڻ واري يونان جي سڪندر اعظم جي قبر بابل شهر ۾ آهي پر ويجهڙائيءَ ۾ ئي هڪ محقق تاريخ جي حوالن سان ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته سڪندر اعظم جي قبر بابل ۾ نه پر اسڪندريه (Alexandria) ۾ آهي. ان نئين تحقيق تسليم ٿيڻ کان پوءِ اڳيون سڀ تحقيقون، اندازا ۽ نتيجا از خود ختم ٿي وڃن ٿا. وڏيڪ مثال لاءِ شاهه لطف الله قادريءَ جي پيدائش جي تاريخ تي بحث ڪري سگهجي ٿو ته سندس مليل ٽن ڪتابن ۽ ٻي تاريخي

معلومات جي آڌار تي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اندازو لڳايو آهي تہ سندس ولادت 1611ع ڌاري ٿي هوندي. اڳتي هلي ڪو ٻيو محقق يا ساڃهو ٿي ڪنهن ٻئي مستند حوالي يا ڪتاب مان ثابت ڪري ٿو تہ سندس ولادت جو مٿيون سن صحيح نہ آهي تہ اڳيون سڄو نتيجو غلط ٿي ويندو ۽ ان جي جاءِ تي نئين کوجنا اهميت والاريندي. نئين تحقيق ۽ کوجنائن کان پوءِ بہ جيڪڏهن ڪير اڳيان اخذ ڪيل نتيجا استعمال ڪندو رهي تہ ان کي اڻ ڄاڻائيءَ کان سواءِ ٻيو ڇا ٿو چئي سگهجي.

تخيلقي يا سڌن سنون ادبي مسئلن، جن جو واسطو خارجي واقعن يا حقيقت سان نہ پر احساس، ڪيفيت، مشاهدي ۽ تخليقي قوت سان آهي، ۾ اختلاف راءِ جا نتيجا مختلف هوندا آهن. دخليقي ادب ۾ اختلاف راءِ مان پيدا ٿيل هرڪو نتيجو دائمي هوندو آهي ۽ اهو تبديل ٿي نٿو سگهي، پر هر هڪ نتيجي کي پنهنجي پنهنجي حيثيت حاصل هوندي آهي. هڪڙي نتيجي مان ٻيو، ٻئي مان ٽيون، ٽئين مان چوٿون ۽ اهڙي نموني نتيجا نڪرندا ۽ رايا ظاهر ٿيندا رهن ٿا. اهو سلسلو جاري رهندو آهي ۽ ڪاٻہ راءِ ڪو بہ نتيجو بلڪل ختم نہ ٿيندو پر پنهنجي جاءِ والاريندو ويندو آهي. ائين ٿي جيئن ڪو بہ ادبي شهپارو يا ان جو ڪو بہ حصو ختم يا فنا ٿي نٿو سگهجي پر هڪ زنده حقيقت وانگر انساني ذهن ۽ سوچ کي قوت پهچائيندو ٿو رهي. اختلاف راءِ جو نتيجو ادب ۾ بي ساهو ۽ بي ستو نٿو ٿئي پر هميشہ ادب کي نئين موڙ ۽ نئين رستي ڏيکارڻ جو ذريعو بڻبو رهيو آهي.

اختلاف راءِ رکي سگهجي ٿو ۽ ان مان پيدا ٿيل نتيجو پنهنجي حيثيت بہ مڃائي سگهي ٿو، پوءِ ڀل اهو ڪهڙي بہ ٻوليءَ جي ڪهڙي بہ ادبي صنف بابت هجي. چند مغربي ڏاهن جي راءِ ڏجي ٿي:

افلاطون شاعريءَ کي نقل سڏيندي چيو تہ شاعري وقت جو زيان آهي، ارسطو شاعريءَ لاءِ چيو تہ اها نقل جو نقل هوندي بہ اصل کان سٺي آهي. ورڊس ورٿ مطابق شاعري جو اصل مقصد (انساني) معاشري جي عظيم ملڪن کي علم جي جذبي سان روشن ڪرڻ آهي، ٿنهنڪري شاعر کي عام زبان استعمال ڪرڻ کپي. ميٿيو آرنالڊ چئي ٿو تہ شاعري صرف فن ۽ جذبي جي ڪري نہ، پر موضوع، سنجيدگي ۽

جذبي کي خيال سان ڳنڍي ڪري سگهجي ٿي. هربرٽ جي راءِ مطابق شاعري جو اصل مقصد شخصيت جو انفرادي اظهار آهي، ايليٽ چيو، شاعري جو مقصد شخصيت جو نه، پر فن جو اظهار آهي.

انهن مثالن مان خبر پوي ٿي ته راءِ مختلف هوندي به هر هڪ پنهنجي حيثيت رکي ٿي ۽ اڄ تائين قائم آهي ۽ ڪو به ان کي بلڪل رد ڪري نه سگهيو آهي. سنڌيءَ جي جديد اديبن مشتاق شوري، ماٺڪ، گني سامنائي، لعل پشپ ۽ ڪن ٻين طرفان ڪهاڻين ۾ ابتي ٻولي استعمال ڪرڻ تي ڪجهه دانشورن، ليکڪن ۽ تحقيق نگارن اختلاف ڪيو ۽ ان طريقي کي صحيح نه سمجهيو. پر انهن ڪهاڻين کي رد نٿو ڪري سگهجي ۽ نه وري دانشورن جي ان راءِ کي ئي رد ڪري سگهجي ٿو.

ڪيترن شاعرن وري پنهنجي نظرين ۽ مشاهدي جي ڪري شاعريءَ ۾ ئي هڪ ٻئي سان اختلاف ڪيا آهن. پوءِ ڀل اهي موضوع يا مقصد جي لحاظ کان ئي چو نه هجن، يا وري وقت ۽ حالتون هڪجهڙيون نه رهيون هجن. سنڌيءَ جي ٻن وڏن شاعرن جا مثال ڏجن ٿا.

ويا مور مري، هنج نه رهيو هيڪڙو،
وطن ٿيو وري، ڪوڙن ڪانئرن وس. (شاهه)

اڃا رڃ مان رڙ اچي ٿي، اچي ٿي،
متان ائين سمجهين، مئا مور سارا. (شيخ اياز)

گندي ۾ گراهه، جنين سانديو ساهه،
انهيءَ کان الله، اڃا آڳاهون ٿيو. (شاهه لطيف)

سدا آهي ساهه کي، ڳپي جي ڳولا،
ڏؤ ٻنا ڏولا، ناهي ساڃهه سونهن کي. (شيخ اياز)

هڪڙو شاعر يا اديب ٻئي شاعر يا اديب سان اختلاف رکي سگهي ٿو، جدا راءِ رکي سگهي ٿو پر ٻئي جي خيال يا راءِ کان انڪار نٿو ڪري سگهي. جيئن مٿين مثالن ۾ اياز [illegible] سان اختلاف رکندي پنهنجو خيال ته پيش ڪيو آهي پر شاهه کي بلڪل رد نه ڪيو آهي. اهڙي نموني ڪا به هڪ راءِ، ڪو به هڪ خيال ٻئي خيال يا راءِ

کي بلڪل رد نٿو ڪري، ۽ هڪ ڏيئي مان ٻيو ڏيئو روشن ڪندو سچي ادب کي روشني رسائيندو ۽ نيون واٽون تخليق ڪندو رهي ٿو. هڪڙو ڏيئو ٿوري روشني ۽ ٻيو گهڻي روشني ضرور ڏئي ٿو پر ٻئي کي وسائي اصل ڪو نه ٿو.

ادبي اختلاف راءِ ۾ هئڻ به اهوئي گهرجي، ادب ڪو ميٿس جو حساب ڪو نه آهي، جو ٻه ۽ ٻه جوڙ ڪبا ته چار ٿيندا ۽ ٻه ۽ ٻه ضرب ڪبا ته به چار ئي ٿيندا. جڏهن ادب کي حساب ڪري سمجهيو ويو تڏهن ادب، ادب نه پر ٻيو ڪجهه ٿي ويندو. ان ڪري ادب ۾ اختلاف راءِ سخت ۽ آخري نه پر نرم ۽ بدلجندڙ هئڻ گهرجي. جيڪي ماڻهو ادبي راءِ کي آخري ٿا سمجهن ۽ پاڻ کي ئي ان علم جو ڄاڻو ۽ عقل ڪل سمجهي پنهنجي راءِ کي آخري ۽ اٽل ٿا سمجهن اهي ادب ۽ اديب جي الف کان به اڻ واقف ۽ ڪورا آهن ۽ اها به پڪ هئڻ گهرجي ته ادب بابت انهن جي اها راءِ ته ڪجهه اثر ڪو نه ڇڏيندي پر پاڻ انهن کي ختم ڪري ڇڏيندي. اهڙا اديب گهڻو وقت ادبي کيتر کي آبيارو ڪري نٿا سگهن ۽ وري پنهنجي لکڻين ۾ڪا نئين سگهه پيدا ڪرڻ جي اهليت نٿا رکن، اهڙي طرح پنهنجو وجود وڃائي ٿا ويهن.

مددي ڪتاب

1. Pitchley, Joseph, T. (1946), Encyclopedia of Literature, Philosophical Libarary of New York.
2. Kreman, Micheal, (1974), Writings with a Purpose, 5th Edition, Florida State University, U.S.A.
3. خليل، ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم، (1974)، "ادب ۽ تنقيد" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد.
4. راز، عبدالرزاق، (1977)، "تنقيد ۽ تجزيو"، سنڌي ادبي سوسائٽي اسلاميه ڪاليج سکر.
5. ٻوهيو، ڊاڪٽر الهداد، (1981)، "سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو.

گهڻ ٻولي سنڌ ۾ سماجي لسانيات

هي انٽرويو هفتيوار "ڪاوش مئگزين" پاران اعجاز منگيءَ ڪيو جيڪو 6-12 جولاءِ 1994ع واري پرچي ۾ ڇپيو.

س: سنڌ يونيورسٽيءَ جي استادن لاءِ مشهور آهي ته اهي ٻاهران پاس ٿيڻ بجاءِ فيل ٿيندا آهن. اوهان جي ڪاميابي توهان ۽ يونيورسٽي لاءِ قابل فخر ناهي؟

ج: مون کي خبر نه آهي ته اهو ڪٿي مشهور آهي ته سنڌ يونيورسٽيءَ جا استاد پاس ٿيڻ بدران فيل ٿيندا آهن. سنڌ يونيورسٽي جي استادن (جيڪي ملڪ کان ٻاهر تعليم حاصل ڪرڻ ويا آهن) جو رڪارڊ جاچڻ مان معلوم ٿيندو ته اڪثر استاد ٻاهرين ملڪن جي ادارن مان ڪاميابيءَ سان امتحان پاس ڪري آيا آهن. اهوئي سبب آهي جو اسان جا اڪثر شعبا ٻاهران تعليم حاصل ڪيل استادن سان ڀريا پيا آهن.

البت اها به حقيقت آهي ته ڪيترن ئي شعبن جا ڪجهه استاد ناڪام ٿي موٽيا آهن، جنهن جا ڪيترائي ڪارڻ ٿي سگهن ٿا، جن جي باري ۾ اهي استاد ئي بهتر ڄاڻن ٿا. جيتريقدر منهنجو خيال آهي ته ناڪام ٿيندڙ اڪثر استادن جو تعلق سماجي سائنس جي شعبن سان آهي، هڪ ته اسان جي ملڪ ۾ سماجي سائنس جنهن کي اسين مجموعي طرح آرٽس جا شعبا به چئي سگهون ٿا، تي اسان جون حڪومتون، انتظامي عملدار ۽ شاگرد توڙي استاد ڌيان ڪو نه ٿا ڏين. ڏنو اهو ويو آهي ته اڪثر اهي شاگرد ان پاسي لاڙو ڪندا آهن جن کي سائنس يعني انجنيئرنگ ۽ ميڊيڪل يا وري قدرتي سائنس جي شعبن ۾

داخلا نہ ملندي آهي. ٻوءِ اهي ٿي وري استاد ٿيندا آهن ۽ عام طور اهو ئي تاثر ڏنو / ورتو ويندو آهي تہ اهي شعبا رڳو ڊگريون حاصل ڪرڻ لاءِ هوندا آهن ۽ انهن ۾ ڪنهن بہ تحقيق ۽ علميت جو پهلو ڪين نظر ڪو نہ ايندو آهي. تنهن ڪري سليبس طرف ڪو بہ ڌيان نہ ڏنو ويندو آهي ۽ مدي خارج پراڻا ڪتاب ئي ڪورس تي رکيا ويندا آهن ۽ وڌيڪ ويجهو وڃڻ سان معلوم ٿيندو تہ اسان جي ڪيترن ئي شعبن ۾ 30- 40 سالن کان وڌيڪ پراڻا ڪتاب ڪورس تي آهن ۽ ايتري ئي عرصي کان اسان جا استاد اهي ڪتاب پڙهندا ۽ پڙهائيندا رهن ٿا.

ٻئي طرف ٻي سموري دنيا انهن شعبن تي تمام گهڻو ڌيان ڏئي، نت نوان نظريا سماج ۾ پيش ڪري رهي آهي ۽ سماجي سائنس جا فلاسافر ۽ ماهر نيون تحقيقات ڪري هن علم کي مالا مال ڪري رهيا آهن. هاڻي جڏهن اسان جا شاگرد، عالم، توڙي استاد جڏهن انهن علمن ۾ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪرن ٿا تہ تمام گهڻين محنتن ۽ جفاڪشين جي باوجود بہ انهن علمن ۾ پاس ٿيڻ جيتريون مارڪون ڪٺي ڪو نہ ٿا سگهن يا فيل ٿي ٿا پون. هاڻي ان سموري وارتا جو ڏوهہ اسين ڪنهن تي ڏيون؟ تعليمي نظام تي يا تعليمي نظام هلائيندڙ انهن عالمن ۽ ڏاهن تي جيڪي ان پاسي ڌيان ڏيڻ بدران پنهنجن شاگردن ۽ استادن کي انهن نون علمن ۾ ڪيل نين کوجنائن سان موافق ڪرڻ جي ڪوشش ۽ نصاب تبديل ڪري وقت جي ضرورت مطابق ڪرڻ بدران صرف ان ۾ دلچسپي رکندا آهن تہ پنهنجي عزيزن، دوستن ۽ يارن کي ڪيئن سٺيون نوڪريون، پوزيشنون، سٺا گريڊ ۽ پروموشن ڏئي سگهن ٿا. هي هڪ وڏو بحث آهي تہ اسان جي فرسوده تعليمي نظام کي دنيا جي ترقي ڪندڙ تعليمي نظام سان ڪيئن هم آهنگ ڪري سگهجي ٿو، جو اسان جا استاد ۽ شاگرد جڏهن ٻيءَ دنيا جي تعليمي ماحول ۾ پهچن تہ اتان ڪاميابي سان نڪري سگهن

جيتري قدر سوال جي ٻئي حصي جو تعلق آهي تہ اها يقينن منهنجي

لاءِ فخر جي ڳالهہ آهي تہ سون سنڌي ٻوليءَ ــي جديد نظرين جي روشنيءَ ۾ تحقيق ڪري پي ايچ ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي آهي، پر جيئن مون مٿي عرض ڪيو تہ اسان جي ادارن تي قابض عالمن ۾ اها سوچ ئي ڪونہ آهي تہ انهن علمن کي ڪيئن پنهنجي تعليمي نظام ۾ شامل ڪري جديد نظريہ ۽ تحقيقي تجربن مان اداري ۽ ان ۾ موجود علم جي پانڊيئڙن کي فائدو رسائين پر ان جي ابتڙ پنهنجون صلاحيتون صرف ان ۾ ضايع ڪندا آهن تہ ڪيئن هنن نون جديد تربيت يافتہ ماڻهن جو پتو ڪٽي ڊسڪريج ڪري، ڪين ڪاغذي ڪارروايئن ۾ منجهائي نندا نندا مسئلا پيدا ڪري، انهن ۾ ئي مصروف رکن، جيئن ڪو بہ نئون تحقيقي ڪم ڪري نہ سگهن ۽ هلندڙ چالو سرشتي کي ئي رائج رکيو اچن.

جنهن موضوع يعني سماجي لسانيات جي حوالي سان ٻوليءَ جون آرڏايون ۽ تبديلي تي مون ڪم ڪيو آهي، ان تي هن وقت تائين پاڪستان يا پاڪستان کان ٻاهر پاڪستان جي ڪنهن بہ اسڪالر پي ايچ ڊي حاصل ڪونہ ڪئي آهي. سنڌ يونيورسٽي پاڪستان جي پهرين يونيورسٽي آهي، جنهن جي هڪ اسڪالر هن جديد علم (جيڪو پاڪستان جهڙي گهڻ ٻولي، گهڻ ثقافتي ۽ گهڻ قومي ملڪ جي ڪيترن سياسيءَسماجي،سائنسيءَمستقل بنياد تي حل ڪرڻ جي اهليت رکي ٿو) ۾ دنيا جي هڪ اهم يونيورسٽيءَ مان تربيت ۽ ڊگري حاصل ڪئي آهي. پر اهو هڪ سوال آهي تہ ڇا يونيورسٽي ان تي فخر جو اظهار ڪري، ان کي اڳتي وڌائڻ جون ڪوششون ڪري پنهنجن ماڻهن ۽ پنهنجي لاءِ نيڪنامي حاصل ڪرڻ چاهيندي ۽ هن علم جي پريڪٽس ۽ ٻين کي تربيت ڏيارڻ لاءِ ڪوشش ڪندي؟ جنهن جو جواب اميد آهي تہ ٿوري ئي عرصي ۾ سنڌ جي عوام کي معلوم ٿي ويندو ۽ سو اهو ئي فيصلو ڪري سگهندا تہ اسان جي تعليمي نظام جي تباهيءَ جا ڪارڻ ڪهڙا آهن ۽ انهن جا ذميوار ڪير آهن؟ اسين پاڻ، اسان جا

عالم يا حڪومتي پاليسيون. اهو ٻڌ اڳتي هلي واضح ٿيندو ته اسان جي تعليمي ادارن ۾ تربيت حاصل ڪري پاس ٿي اچڻ يا ڊوڪٽر ڪمائي ناپاس ٿي اچڻ وارن ۾ ڪو خاص فرق نه آهي. فرق رڳو اهو آهي ته اوهان جي ڪيتري سفارش آهي. اوهان خوشامد ڪرڻ ۾ ڪيتري قدر ماهر آهيو. اوهان لنگهي ويل نانگ جي ليڪي کي ڪٽڻ يعني اڳ جي پراڻن روايتي تحقيقي طريقن تي ڪيترو عمل ڪيو ٿا. ڪاميابيءَ سان جديد تربيت حاصل ڪيل محققن ۽ ناپاس ٿيلن جي ڪم کي ناپاس ٿيل، اڏوهي کاڌل رجعت پسند نظرين جا حامي ئي پنهنجي مقرر ڪيل ڪسوٽين تي پرکيندا.

س: لسانيات ڇا آهي ۽ وري ماهر لسانيات ڇا آهي؟

ج: علمي تشريح جي لحاظ کان لسانيات ٻوليءَ جي ترتيب وار علم کي ئي چئجي ٿو. جنهن مطابق ٻوليءَ جو گهاڙيٽو، گرامر، بنياد، آواز، لفظ، معنيٰ ۽ مطلب ڪانسواءِ ٻولي استعمال ڪندڙ يعني ڳالهائيندڙ جا مختلف ٻولين ۽ آباديءَ جي مختلف طبقن سان واسطا ۽ لڳ لاڳاپا ۽ انهن جو ٻوليءَ تي اثر وغيره سڀ ان موضوع هيٺ اچي وڃن ٿا. هن علم جون وري ڪيتريون ئي شاخون آهن ۽ هر شاخ هڪ الڳ ڊسيپلين آهي ۽ انهن شاخن مان وري ٻيا ڪيترائي موضوع نڪرن ٿا. جيڪي سڀ ملي علم لسانيات کي هڪ وسيع علم ٺاهين ٿا. مجموعي طور تي ٻوليءَ جي ڪنهن به شاخ يا سمورين شاخن جي ڄاڻوءَ کي يا انهن تي ڪم ڪندڙ کي ٻوليءَ جي علم جو ڄاڻو يا لسانيات جو ڄاڻو ۽ ماهر چئي سگهجي ٿو.

هن وقت تائين سنڌ جي عوام کي اهو ئي ٻڌايو ويو آهي ته لسانيات اهو علم آهي، جيڪو ڪنهن کي سمجهه ۾ نه اچي ۽ زندگيءَ جي ڏاوت ۽ اوسر ۾ ان جوڪو به ڪردار ناهي. تنهنڪري ان ۾ تعليم حاصل ڪرڻ ئي اجائي آهي. جو ڪا نوڪري به ڪو نه ملندي گهڻو وقت اڳ سنڌ جي علمي ادبي حلقن ۾ لسانيات جو چرچو ٿيو ۽ اهو

جرجو اهڙو ٿيو جو انهن 25 سالن تائين سنڌ جي ڪنهن ماڻهوءَ ان ۾ تربيت حاصل ڪرڻ يا ڊگري وٺڻ جي ڪوشش ئي ڪو نه ڪئي جو ان کي انتهائي فنيءَ ڏکيو ڪري پيش ڪيو ويو.

سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس واري وايو منڊل ۾ هڪ دفعو وري لسانيات طرف ڌيان ڏنو ويو ۽ هڪ ڊگهي عرصي کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ئي هڪ استاد کي ان سلسلي ۾ پرڏيهه لسانيات جي تربيت حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. ٻن سالن کان پوءِ ان جي ناڪاميءَ هڪ دفعو وري مٿيون نظريو سچ ثابت ڪيو ته لسانيات ڏکيو علم آهي. تنهنڪري جڏهن پاڪستان سرڪار مونکي چئن سالن جي اسڪالر شپ ڏئي لسانيات جي تربيت لاءِ موڪليو ته تقريبن سنڌ جي سمورن حلقن ۾ اهو مشهور ڪيو ويو ته هي به ناپاس ٿيندو. اهڙيون خبرون به ڇپيون ۽ اڏايون ويون جو سنڌي دانشورن کي اهو ئي دماغ ۾ ويهاريو ويو هو ته لسانيات ڏکيو، فنيءَ ڳوڙهو موضوع آهي ۽ سنڌي ماڻهو ان علم ۾ ڪامياب ٿيڻ جي اهليت نه ٿا رکن.

س: ٻوليءَ جي سائنس جي حوالي سان سنڌي ٻولي ڪهڙي قسم جي ٻولي آهي ۽ "عظيم ٻولي ڇا کي چئي سگهجي ٿو؟

ج: ٻوليءَ جي علم جي حوالي سان سنڌي ٻولي اها ٻولي آهي جيڪا پنهنجن ڳالهائيندڙن جون سڀ گهرجون پوريون ڪري ٿي. جيئن جيئن ٻوليءَ جو ڳالهائيندڙ ترقي ڪندو ويندو، مختلف علمن سان واسطي ۾ ايندو، نوان علم تخليق ڪندو تيئن تيئن سندس ٻولي سندس گهرجن مطابق ترقي ڪندي ويندي. ٻوليءَ جي ان ترقيءَ ۾ ٻوليءَ جي رٿابندي ڪرڻ وارن جو ڪم شامل هوندو آهي. جنهن ٻوليءَ جي رٿا بندي ڪرڻ وارا نا اهل، ڪم چور ۽ اڻ تربيت يافته هوندا، ان جا ماڻهو ته ترقي ڪندا ۽ نوان علمن سان روشناس ٿيندا ويندا، پر سندن ٻولي سندن گهرجون پوريون ڪري نه سگهندي. اهڙيءَ طرح ان ٻوليءَ جو استعمال گهٽبو ويندو ۽ ان جا نتيجا اوهان پاڻ سمجهي سگهو ٿا. دنيا ۾ ڪا به

ٻولي عظيم ناهي، قوم عظيم ٿي سگهي ٿي. ٻولي رڳو ان قوم جون ضرورتون پوريون ڪري ٿي. قوم يا ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ جنهن عظمت کي رسندا، سندن ٻولي به ان عظمت کي رسندي. جيڪڏهن ڪي قومون تاريخ جي ڪنهن دور ۾ عظيم هيون ته سندن ٻوليون به ان عظمت کي پهتل هيون. پر جيڪڏهن تاريخ جي لاهن چاڙهن جو شڪار بڻجي اهي قومون پنهنجي عظمت وڃائي ويٺيون ته سندن ٻوليون به ان وهڪري ۾ وهي ويون ۽ صرف ماضيءَ جا داستان بڻجي تاريخ جو حصو بڻجي ويون. انهن کي ڪنهن به طرح سان عظيم ٻوليون نٿو ڪوٺي سگهجي. تنهنڪري ڪنهن به ٻوليءَ کي عظيم يا خراب نٿو چئي سگهجي ۽ اها راءِ جديد علمي تحقيق جي روشنيءَ ۾ دنيا جي مڃيل لسانيات جي ڄاڻن جي آهي.

س: ٻوليءَ جو مسئلو حساس نوعيت ڇو ٿو اختيار ڪري، جڏهن ته ٻولي فقط رابطي جو ذريعو آهي؟

ج: جيڪي ماڻهو ٻوليءَ جي رڳو رابطي واري حيثيت مڃين ٿا، اهي ڪنهن اهڙي دنيا ۾ رهن ٿا، جنهن جو گهٽ ۾ گهٽ هن ڌرتيءَ تي وجود ڪو نه آهي. ٻولي، رابطي ڪانسواءِ به گهڻو ڪجهه آهي. رابطو ته گونگا ۽ ٻوڙا به هڪٻئي سان ڪري سگهن ٿا ۽ اشارن ذريعي هڪ ٻئي کي پنهنجو مقصد ۽ مفهوم به سمجهائي سگهن ٿا. جانور به بغير ڪنهن ٻوليءَ جي هڪ ٻئي سان رابطو قائم رکن ٿا. پوءِ پل اهو رابطو بي ربط آوازن ۽ رڙين ذريعي ٿي هجي.

جيڪي ماڻهو ٻوليءَ کي صرف رابطي جو ذريعو چون ٿا اهي در اصل سماج جي اصل حقيقتن کان لنوائي ڪنهن خيالي ۽ تصوراتي دنيا ۾ رهڻ چاهين ٿا. ٻوليءَ جو مسئلو حساس نوعيت جو ان ڪري آهي جو ٻولي ئي ماڻهوءَ، گروهه ۽ قوم جي سڃاڻپ جو ذريعو آهي، ٻوليءَ سان ئي سياسي ۽ معاشي مفاد وابسته آهن ۽ جيڪڏهن ماڻهو سياسي ۽ معاشي مفادن تان هٿ کڻندو ته انفرادي، گروهي توڙي قومي حيثيت ۾

پنهنجي سڃاڻپ وڃائي ويهندو.

اوهان ڪير آهيو؟ اوهان ڪٿان آيا آهيو؟ اوهان جو نالو ڇا آهي؟ اوهان جو ڏاڏو ڪهڙو آهي؟ انهن سڀني سوالن جا جواب ڏين لاءِ اسان کي صرف ڳالهائڻو پوي ٿو ۽ ڳالهائڻ ذريعي ئي پنهنجي ذاتي ۽ سماجي سڃاڻپ ڪرائي سگهون ٿا. تنهنڪري ٻولي رابطي ڪانسواءِ به گهڻو ڪجهه آهي ۽ ان گهڻو ڪجهه تي جڏهن حملو ٿئي ٿو، سڃاڻپ وڃائڻ، معاشي نابرابري ۽ سياسي حقن نه ملڻ جو احساس ٿئي ٿو تڏهن سڃاڻپ وڃائڻ جو احساس به وڌي ٿو ۽ پوءِ ٻولي جو مسئلو ئي بنيادي مسئلو بنجي حساس نوعيت اختيار ڪري ٿو. جنهن جا مثال دنيا جي تاريخ ۾ ڀريا پيا آهن، جهڙوڪ آئرلينڊ، ڪئناڊا، انڊيا، آمريڪا، اسپين، ترڪي، ملائيشيا ۽ پاڪستان جي سماجي لسانياتي تاريخ جي مطالعي مان ظاهر آهي.

س: موهن جي دڙي جي ٻوليءَ بابت اوهانجي ڇا راءِ آهي، ان کي نه سمجهي سگهڻ جا ڪهڙا ڪارڻ آهن؟ ان سلسلي ۾ سراج هڪ ڪتاب لکي انهيءَ ٻوليءَ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، ڇا هو ڪامياب ٿيو؟

ج: اڄ کان هزارين سال اڳ سنڌ جي ڌرتيءَ تي موهن جي دڙي ۾ رهندڙ ماڻهو سنڌ جا رهواسي سنڌي هئا، اهي جيڪا ٻولي پنهنجي روزمره جي ڪاروبار لاءِ استعمال ڪندا هئا، اها سنڌي هئي. اهڙي طرح انهن جو رهڻ سهڻ، رسم رواج ۽ زندگيءَ جو سمورو ڪاروبار هڪ ثقافت طور اسريو، جنهن کي سنڌي ثقافت ئي چئبو. هاڻي جيئن اها ثقافت جيئن جو تيئن موجوده سنڌ ۾ رائج ڪو نه آهي، پر ان دور جا ڪي ثقافتي اهڃاڻ اڄ به سنڌ جي ثقافت ۾ ڳولي سگهجن ٿا. اهڙيءَ طرح موهن جي دڙي جي ٻوليءَ جا ڪجهه اهڃاڻ موجوده سنڌي ٻوليءَ ۾ ضرور هوندا. پر جيئن ته موهن جي دڙي واري دور ۾ ڳالهايل سنڌي ٻولي محفوظ ڪونهي ۽ آواز خلا مان حاصل ڪري نٿا سگهجن،

تنهنڪري انهن اوازن کي موجوده سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳولڻ ناممڪن ٿيو پوي. البت جيڪا لکيل ٻولي موهن جي دڙي مان لڌل مهرن ۽ ٺڪرن وغيره تي ملي آهي. اها موجوده سنڌي لکت کان مختلف آهي، هن سلسلي ۾ دنيا جا ڪيترائي عالم جن ۾ فنليند جو اسڪو پارپولا ۽ سندس ٽيم. روسي ماهر ڪارلوسڪي ڪانسواءِ سنڌ ۽ هند جا ڪيترا عالم موهن جي دڙي واري سنڌي ٻوليءَ کي پڙهڻ جون ڪوششون جاري رکيو اچن ۽ منهنجي ڄاڻ مطابق اڃا تائين ڪو به عالم ان کي پڙهڻ ۾ ڪلي طور ڪامياب ڪو نه ٿيو آهي.

جيئن مون اڳ هڪ سوال جي موٽ ۾ عرض ڪيو هو ته علم لسانيات جون ڪيتريون ئي شاخون آهن. قديم ٻولين جي لکتن کي پڙهڻ پڻ هن علم جي هڪ شاخ آهي، جنهن ۾ هن وقت تائين ڪو به سنڌي عالم ڪواليفائيڊ ڪو نه آهي. پرڏيهي عالمن جهڙوڪ پارپولا ان علم ۾ مهارت رکي ٿو پر هو به پوريءَ طرح ڪامياب ڪونه ٿيو آهي. هي هڪ اهڙو علم آهي جنهن تي پوري مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيتريون ئي زندگيون گهرجن، پر ان سلسلي ۾ هڪ ڪوشش اها ڪري سگهجي ٿي ته سڄاڻ نوجوانن جي هڪ ٽيم کي هن علم ۾ ڊگهي مدت واري تربيت حاصل ڪرڻ لاءِ انهن پرڏيهي ادارن يا يونيورسٽين ۾ موڪليو وڃي ۽ اها ڊگهي ۽ ڊوونٽيڊ تربيت ئي شايد ڪين ان جو اهل بڻائي جو قديم لکتون پڙهي سگهن، باقي هن وقت تائين ڪيل ڪوششون ان سلسلي ۾ ناڪام ٿيون آهن.

س: لاڙ ۽ اتر جي ٻوليءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟

ج: لاڙ ۽ اتر جي ڪا الڳ ٻولي ڪو نه آهي، اها سنڌي ئي آهي، جيڪا ٿورڙن آوازن ۽ لفظن جي فرق ۽ ڦير ڦار سان ڳالهائي وڃي ٿي. مثال طور سنڌيءَ جي اها خاصيت ته هن جو هر لفظ متحرڪ آهي، يعني هر لفظ جي آخر ۾ حرف علت (Vowel) ٻيندو آهي، لاڙ ۾ ڳالهائجندڙ سنڌي ٻوليءَ ۾ اها خاصيت نظر ڪونه ٿي اچي جيئن هيٺين لفظن مان اندازو

لڳائي سگهجي ٿو.

اتر ۾	لاڙ ۾
ڀاءُ	ڀا
جاءِ	جا
ٻيءُ	ٻي
ماءُ	ما
وي	ويهه
جوءِ	جو
هرڻُ	هرڻ
شامَ	شام

س: ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ڪهڙو مستقبل آهي؟

ج: هندستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جو مستقبل اهڙو ئي آهي جهڙو سنڌي ٻوليءَ جو حال سينگاپور ۽ هانگ ڪانگ وغيره ۾ آهي. جتي ڪيترائي سنڌي واپار يا ٻين سببن ڪري وڃي سيٽ ٿيا آهن. پر سنڌي ٻوليءَ جي استعمال نہ هئڻ ۽ اقتصادي مجبورين ڪري، سواءِ گهر ڪان، زندگيءَ جي ٻين شعبن ۾ ضرورت نہ هجڻ ڪري سنڌي سندن گهرن مان بہ موڪلائي رهي آهي. نئين ٽهيءَ کي ان جي ضرورت محسوس ڪو نہ ٿي ٿئي ۽ پراڻي ٽهي پنهنجي ٻوليءَ کي بچائڻ جي ڪوشش ۾ بگاڙي رهي آهي. جيڪو ٻڻ سماجي حالتن جي تبديل ٿيڻ ڪري اڻ ٽر آهي.

هندستان ۾ توڙي جو سنڌي 16 قومي زبانن ۾ شامل آهي ۽ ان کي سرڪاري سرپرستي بہ حاصل آهي پر هيئنر اتي سنڌي ٻولي جيڪو بدلجندڙ روپ اختيار ڪري رهي آهي، اهو قدرتي تبديليءَ جي ڪري نہ پر سياسي ۽ سماجي حالتن جي تبديليءَ جي ڪري آهي.

ڀارت جهڙي ڪهڻن ٻوليتن واري ملڪ ۾ جتي سنڌي پنهنجي بچاءَ جي جنگ اقتصادي ميدان تي وڙهي رهيا آهن. اتي سنڌي ٻولي سندن

گهرجون پوريون ڪو نہ ٿي ڪري، جو سنڌن واسطو اتي گجراتي، مرهٽي، تامل ۽ هندي وغيره جي ڳالهائيندڙن سان آهي. سنڌي جيئن تہ اتي ڪنهن هڪ مخصوص جاگرافيائي علائقي تائين محدود نہ آهن، تنهن ڪري جنهن صوبي ۾ رهن ٿا، ڪين اتي جي مقامي ٻوليءَ ڪان سواءِ سرڪاري ٻوليون هندي ۽ انگريزي سکڻ پڻ لازمي ٿي پيو آهي. وڏي وهيءَ وارا گهر ۾ يا هڪ جيڏن جي سات ۾ تہ سنڌيءَ کي واهپي ۾ رکيو اچن، پر سنڌن اولاد سنڌيءَ جو ڪو بہ مستقبل ۽ عملي استعمال نہ ڏسي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪو نہ ٿو ڪري. اهڙيءَ طرح سنڌي آهستي آهستي ختم ٿي رهي آهي ۽ جتي سنڌي گهڻي تعداد ۾ هڪ علائقي ۾ رهن ٿا اتي جيڪا سنڌي استعمال ۾ اچي رهي آهي، اها وري هڪ نئون روپ اختيار ڪري رهي آهي، جنهن ۾ هندوستان جي مختلف ٻولين جي اکرن ڪانسواءِ اصلي اچار بہ تبديل ٿي رهيا آهن.

س: ...... ۽ پاڪستان ۾؟

ج: پاڪستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جو مستقبل ڪيترن ئي ٻين مسئلن سان لاڳاپيل آهي، جن مان سياسي ۽ سماجي مسئلا اهم آهن. ٻوليءَ بابت قانون تي عمل اهم مسئلو آهي، سنڌ اسيمبلي بل پاس ڪري سنڌي ٻوليءَ جي هڪ حيثيت مقرر ڪئي آهي، جنهن تحت سنڌ جي سرڪاري زبان سنڌي هوندي جنهن مطابق سموري سرڪاري لکپڙهہ سنڌيءَ ۾ هئڻ گهرجي. اسيمبليءَ جي انهيءَ قانون تي عمل ڪو نہ پيو ٿئي، ايتري قدر جو سنڌ يونيورسٽيءَ بہ 1972ع ۾ هڪ ٺهراءُ پاس ڪري فيصلو ڪيو هو تہ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سموري لکپڙهہ سنڌيءَ ۾ ٿيندي. ان ڪانسواءِ ڪيترن ئي ٻين ادارن بہ اهڙي قسم جا ٺهراءُ پاس ڪيا هئا. (سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سيڪنڊري بورڊ وغيره) جيڪي انهن ادارن جي قانون جو حصو آهن ۽ پنهنجن قانونن جي پيچڪڙي ڪري رهيا آهن. هاڻي ائين پيو ٿي رهيو آهي، ڪهڙا سبب آهن، انهن پنيان ڪهڙا ڳجها يا ظاهري هٿ آهن جيڪي اهوڪرڻ نٿا ڏين ۽ وري انهن قانونن

تي عمل نہ ڪرڻ بابت ڪو ڪانتن اهڙي پيا بہ ٿئي ٿي؟

اهڙي قسم جي حالتن ڪري ۽ قانونن تي پوري ءَ ريت عمل نہ ٿيڻ سبب ٻوليءَ بابت غير يقيني حالتون پيدا ٿي رهيون آهن. جو اڄ هڪ سنجيده طبقو سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل بابت پريشان آهي، ٻئي طرف سنڌي ٻوليءَ جي وڏن ليکڪن، جن پنهنجو قد بت سنڌيءَ ۾ لکڻ سبب وڌايو ۽ ناڻ ميڙايو، اڄ ٻين ٻولين ۾ ان ڪري لکي رهيا آهن، جو ٻين ٻولين ۾ کين وڏيڪ مارڪيٽ، شهرت ۽ پئسا ملن ٿا ۽ اهڙي طرح اهي ذهين ليکڪ سنڌي ٻوليءَ کان کسبا وڃن ٿا. ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل بابت شڪ شبها پيدا ٿي رهيا آهن. هتي هڪ ڳالهہ واضح ڪندو هلان تہ سنڌي ماڻهن جو ٻين ٻولين جهڙوڪ اردو ۽ انگريزيءَ ڏانهن سئچ اوور (Switch over) ڪرڻ هرو ڀرو بہ ٻوليءَ لاءِ هاڃيڪار ڪو نہ آهي، پر اهڙي طريقي سان سنڌي ٻوليءَ ۾ انهن ٻولين جا اکر ۽ اصطلاح رائج ٿي ٻوليءَ کي مالا مال بہ ڪري رهيا آهن ۽ اهو ايستائين تمام سٺو رهندو، جيستائين اسانجا ماڻهو سنڌي سان گڏ ٻين ٻولين کي بہ استعمال ڪندا رهندا. پر ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ ڪن اقتصادي مجبورين جي ڪري سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن ۾ هڪ اهڙو نسل بہ پيدا ٿي رهيو آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ کان بنهہ پري اردو ۽ انگريزيءَ جي ماحول ۾ پلجي رهيو آهي، جيڪو اڳتي هلي سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل لاءِ نقصانڪار ٿيندو. ڇاڪاڻ تہ هر ٻولي ڳالهائيندڙ سان ان ٻوليءَ جو ڪلچر بہ وابستا هوندو آهي. هاڻي جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي بدران ڪو ماڻهو ٻي ٻولي ڳالهائيندو تہ يقيني طرح هو ان ٻوليءَ سان وابستہ ڪلچر کان بہ متاثر ٿيندو ۽ سنڌي سماج يقينن ان تبديليءَ کان متاثر ٿيندو.

س: ڪميونيڪيشن جي هن طوفاني ترقيءَ ۾ ڇا سنڌي ٻولي پنهنجا پير کوڙي سگهندي؟

ج: ها. نہ صرف پير کوڙي سگهندي پر اڳتي هلي وڌي، ويجهي ۽

تمام گهڻي ترقي به ڪري سگهندي، پر ان لاءِ وڏي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. سڀ کان اول سنڌين جي هڪ وڏي طبقي يعني وچولي ڪلاس، نوڪري پيشه، واپاري ۽ شهريءَ مان اهو نفسياتي اثر ڪڍڻ جي ڪوشش ڪرڻ آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ترقي ڪرڻ جي اهليت ڪو نه آهي يا ڪنهن به صورت ۾ ڪنهن به ٻي ٻوليءَ کان گهٽ آهي. ٻيو ته سرڪار تي اخلاقي دٻاءُ وجهڻ ته ٻوليءَ بابت پنهنجي ئاهيل قانونن تي عمل ڪري ۽ انهن تي عمل ڪرڻ ۾ ڪو به سياسي دٻاءُ قبول نه ڪري. ان کانسواءِ ٻوليءَ جي ترقيءَ بابت جيڪا ادارا آهن، انهن تي اهڙا علم دوست ۽ ٻوليءَ جا خيرخواه ڪارڪن ۽ ٻوليءَ بابت ترقيءَ جو چٽو تصور رکندڙ ڪواليفائيڊ ماڻهو رکيا وڃن، جيڪي رڳو ڦرندڙ گول ڪرسين، ايئرڪنڊيشنڊ ڪمرن، وڏين گاڏين، ٽي اي - ڊي اي حاصل ڪرڻ ۽ پبلڪ رليشنگ ۾ دلچسپي وٺندڙ نه پر ٻوليءَ کي صحيح رخ تي ترقي ڏيارڻ جا نه صرف خواهان هجن پر ان لاءِ محنت به ڪن ۽ ان سلسلي ۾ ڪو به دٻاءُ قبول نه ڪن.

جيڪڏهن جلد ئي ائين نه ٿيو ته پوءِ واقعي هن ڪميونيڪشن جي طوفاني ترقيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا پير نڪري سگهن ٿا ۽ ان جا جوابدار حڪومتي ڪارندا، ٻوليءَ جي ترقيءَ وارن ادارن جا سربراهه، عالمن ۽ اديبن کانسواءِ سنڌي ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ به هوندا. جو اهي وقت جي آواز کي سڃاڻڻ ۾ ناڪام ٿي هڪ ٻي ترقي يافته ۽ جديد تقاضائون پوريون ڪرڻ جي اهيلت رکندڙ ٻوليءَ جي دنيا جي نقشي تان غائب ٿيڻ جو ڪارڻ بڻبا.

س: حليم بروهي سنڌي ٻوليءَ بابت هڪ ڪتابچو شايع ڪري تجويز ڏني هئي ته سنڌيءَ جي الفابيٽ رومن ڪئي وڃي، توهان جي خيال ۾ اهو ڪيئن آهي؟

ج: مون اهو ڪتابچو ڪو نه پڙهيو آهي جو علمي يا تنقيدي راءِ ڏئي سگهان، هاڻي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ۽ پڙهي پوءِ ڪتاب

بابت ڪا راءِ ڏئي سگهندس. جيتري قدر رومن الفابيٽ رائج ڪرڻ جو تعلق آهي، تہ سڀ کان اڳ موجوده الفابيٽ جي اوڻاين تي ٻوليءَ جي علم جي ڄاڻن کي ويهي هڪ راءِ ٺيڻ گهرجي تہ موجوده الفابيٽ مان اهي اوڻايون ختم ڪيون وڃن. ڇاڪاڻ جو نئين الفابيٽ ناهي ان کي رائج ڪرڻ ۽ اڳ موجود سڄي علمي ۽ ادبي مواد کي سنڌي ٻوليءَ مان خارج ڪرڻ يا وري ان کي ٻيهر رومن ۾ لکڻ ڪو ديوانئي جو خواب ڪونهي. اسان کي پنهنجن ادارن، عالمن ۽ اديبن جي ڪم جي اڳي ئي ڄاڻ آهي، تنهن ڪري اهو نئون ڪم اسان کي ۽ اسان جي ٻوليءَ کي اڳتي وڌائڻ بدران پوئتي وٺي ويندو. هونئن بہ ڪنهن ٻوليءَ کي ترقي ڏيارڻ ۽ موجوده ۽ ايندڙ چئلينجن کي منهن ڏيڻ لاءِ ضروري ڪونهي تہ ان جي الفابيٽ ڦيرائي رومن ڪئي وڃي تہ ٻولي بچي ويندي يا ترقي ڪندي، ائين هجي ها تہ سڀ کان اڳ چيني، عربي ۽ جپاني ٻولين کي رومن اسڪرپٽ ۾ لکڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ها پر رومن اسڪرپٽ ۾ هجڻ ڪانسواءِ انهن ٻولين جي ترقي ڪنهن کان ڳجهي ڪونہ آهي.

س: سنڌ ۾ توهان ڪهڙين شخصيتن کي ماهر لسانيات ڪوني سگهو ٿا؟

ج: اوهان جيڪڏهن هن سوال جي جواب سان ڪنهن خاص شخصيت يا ڪنهن گروهہ کي ڪاوڙائڻ چاهيو ٿا تہ ٻڌايو؟

س: نہ - اهو مقصد بلڪل ناهي پر اوهان پهريان سنڌي اسڪالر ۽ استاد آهيو، جنهن لسانيات ۾ پر ڏيهہ جي هڪ اهڙي ملڪ مان پي ايڇ ڊي جي سند ورتي آهي، جنهن جي لسانيات جي علم سائنسي ۽ جديد تحقيق ڪنهن بہ شڪ شبهي کان بالاتر آهي، ان تربيت ۽ ڇئن سالن جي لسانياتي مطالعي جي آڌار تي اوهان کان راءِ وٺڻ گهرون ٿا.

س: دنيا جي هر علم وانگر لسانيات ۾ بہ ماهر هئڻ جي دعوي ڪرڻ تمام ڏکي ڳالهہ آهي، اڄ دنيا اسپيشلائيزيشن جي دور جي آهي، اڳ ۾ اهو هجي تہ هڪڙو ئي ماڻهو ناول نويس هجي تہ تاريخدان بہ تہ وري شاعر بہ، پر هينئر ائين نہ آهي، هڪ ماڻهو جڏهن شاعري ڪندو

هو، تڏهن هو شاعر هو. هاڻي تاريخ تي ڪم ڪري رهيو آهي ته هو ٻاڻ ڪي شاعر نه پر تاريخدان سڏائيندو ۽ ان ۾ ٿي ڪنٽريبيوشن ڪندو ۽ اهو به ٿيسين هوندو جيسين ٻاڻ ڪي ان سان وابسته رکندي لاڳيتي ڪنٽريبيوشن ڪندو رهندو، جنهن وقت ان فيلڊ ۾ ڪنٽريبيوشن بند ڪيائين. ان فيلڊ ۾ ماضيءَ جو داستان بنجي ويندو ته هي تاريخدان هو.

لسانيات ۾ به ائين ٿي آهي. لنڊن يونيورسٽيءَ جو هڪ پروفيسر رچرڊ هڊسن، جنهن سماجي لسانيات تي تعارفي ڪتاب 1980ع ۾ لکي وڏي شهرت حاصل ڪئي ۽ جيڪو ڪئمبرج يونيورسٽيءَ پريس ڇپيو ۽ نصاب ۾ پڻ شامل ڪيو ويو. 1991ع ۾ ۽ ڏهن منهنجي ساڻس ملاقات ٿي ۽ سندس ڪتاب جو ذڪر ڪندي سماجي لسانيات بابت نون نظرين جو ذڪر ڪيم ته چيائين ته آئون هينئر سماجي لسانيات تي ڪم ڪو نه ٿو ڪيان ۽ نون نظرين ۽ ترقيءَ بابت ڪا به ڄاڻ ڪو نه ٿو رکان، جو هينئر گرامر ۽ لينگويج اڪويزيشن (Languae acquisition) تي ڪم ڪري رهيو آهيان. پر اسان وٽ ان جي ابتڙ عمل آهي ته ڪنهن زماني ۾ اسان ڪنهن شوق يا مجبوري يا دوستن جي فرمائش يا ڪنهن علمي بحث ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ چند مضمون ڪنهن خاص ڊسيپلين بابت لکيا ته سڄي عمر ٻاڻ ڪي ان جا ماهر پيا چوائيندا سين ۽ اهو به نه سوچيندا سين ته اسان جي لکڻين کان پوءِ دنيا ان سبجيڪٽ ۾ ڪيتري ترقي ڪري چڪي آهي ۽ ڇا اسان ان بابت اپ ڊيٽيڊ آهيون؟

بهرحال پاڪستان جي ٻين ٻولين جي مقابلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لسانيات تي چڱو خاصو ڪم ٿيو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي عالمن جو وڏو حصو آهي، جن ۾ سراج، ڊاڪٽر بلوچ، علي نواز جتوئي، ڊاڪٽر الانا، محمد حسين پنهور، ابراهيم جويو، ڊاڪٽر داد محمد بروهي ۽ ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو شمار ڪري سگهجن ٿا.

ان سلسلي ۾ ٻارت جي سنڌي عالمن، مغربي عالمن ۽ لسانيات جي ڄاڻن جي نظرداريءَ هيٺ نهايت اهم ڪم ڪيو آهي. جن ۾ ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻي، پرو نهالاڻي، پرسوگدواڻي اهم آهن جڏهن ته

ڊاڪٽر مرنيڊر ڇينلي ۽ پارت م ٿي ڊاڪٽر خوبچندائي جي نظرداريءَ هيٺ سنڌي ٻوليءَ جي مارفولاجي تي اهم ڪم ڪيو آهي ۽ وقت بوقت لسانيات جي علم ۾ ڪنٽريبيوٽ ڪندو رهي ٿو.

س: برطانيا ۾ اوهان ڪهڙي عالم جي نظرداري هيٺ ڪم ڪيو؟

ج: مون پنهنجو ڪم ٽن پروفيسرن، پروفيسر پيٽر ٽرڊ گل (ايسڪس يونيورسٽي انگلينڊ ۽ لوزان يونيورسٽي سئٽزرلينڊ)، ڊاڪٽر ريچل هارس (ڪئمبرج يونيورسٽي)۽ پروفيسر مارٽن ايٽڪنسن (ايسڪس يونيورسٽي) جي نظرداريءَ کان سواءِ ٽن پروفيسرن جي ريسرچ ڪميٽي جي نظرداريءَ هيٺ ڪيو آهي. مٿيان مڙئي اسڪالر لسانيات، انٿروپالاجي ۽ سماجي لسانيات جي فيلڊ ۾ سڄي دنيا ۾ مڃيل آهن. پر جيئن تہ اسان وٽ لسانيات جي علم ۾ جديد نظرياءِ تحقيق روشناس ڪو نہ ٿيا آهن، تنهن ڪري انهن وڏن نالن بابت اسان کي گهڻي ڄاڻ ڪو نہ آهي. جديد تحقيق ۾ هڪڙن نظرين کي نظر ۾ رکي ٻيا نوان نظريا پيش ڪيا آهن.

س: اوهان پنهنجي تربيت مان سنڌي ٻولي يا هن علم کي ترقي ڏيارڻ لاءِ ڪهڙا ارادا ٺا رکو؟

ج: امتحان پاس ڪرڻ ڪانپوءِ ۽ ان کان اڳ تحقيق دوران سنڌي ٻوليءَ جي ترقي لاءِ ڪيترين ئي رٿون ناهيندو ۽ مواد ڪٺو ڪندو ويندو هئس ۽ ڪڏهن ڪڏهن تہ خواب بہ سنڌي ٻوليءَ کي ترقي وٺرائڻ جا ڏسندو هئس. هر سنڌيءَ وانگر آئون بہ پنهنجي ٻوليءَ کي ترقي ڪندي ڏسڻ چاهيان ٿو ۽ ڪجهہ ڪرڻ لاءِ کي مڏا قڏا هٿيار ۽ سوچون بہ آهن. دنيا جي ٻين ٻولين جي ترقي ڪرڻ جا پلان بہ پڙهندو رهندو هئس، جنهن ۾ سرفهرست ملائيشيا جي لينگويج پلانرس جو ڪم هو، پوءِ انڊونيشيا، اسرائيل، آئرلينڊ جي لينگويج اٿارٽين جي ڪم کان پاڻ کي واقف ڪيم ۽ جيترو بہ مواد ڪٺو ٿيو ۽ حاصل ڪيم اهو سنڌ کڻي آيس، اهو سوچي تہ انهن جي ڪم کي ماڊل طور ڪتب آڻيندس.

هيئنر سنڌ يونيورسٽي جوائن ڪري منصوبن تي عمل شروع ڪري ڏنو اٿم. جنهن ۾ هڪ پروجيڪٽ سنڌي اڏبي بورڊ کي ڏنو اٿم. جنهن کي مهيني کان وڌيڪ عرصو ٿيو آهي. پر جواب ڪو نہ

مليو آهي (هڪ سال ڪاليوءِ بورڊ ان بابت فيصلو ڪيو ته اهو پراجيڪٽ سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ کي ڏنو وڃي). اڄ ڪلهه ٻيو پراجيڪٽ سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ لاءِ لکي رهيو آهيان. جيئن ئي تيار ٿيو ته اٿارٽيءَ جي اختيار ڌڻين کي ڏياري موڪليندس. ان کان پوءِ هڪ ٻيو پراجيڪٽ سنڌ يونيورسٽيءَ لاءِ تيار ڪندس. اميد اٿم ته اهي منظور ٿيندا ۽ پنهنجي اهليت آهر انهن تي ڪم شروع ڪندس.

انهن پراجيڪٽس کان سواءِ آئون سنڌي ٻوليءَ تي ڪم ڪندڙ انهن نوجوانن کي جيڪي هن نئين فيلڊ ۾ ڪم ڪرڻ جا خواهشمند هوندا. تن کي پنهنجي نظرداريءَ ۾ ڪم ڪرائڻ جي خواهش رکان ٿو، ته جيئن منهنجي تربيت تي جيڪو لکين روپيا خرچ ٿيو آهي انهن مان ٻين کي فائدي سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي هن سبجيڪٽ تي ڪم ٿي سگهي. پر اوهان سمجهي سگهو ٿا هن سڄي ڪم جو دارومدار اسان جي ادارن جي اهڙي رضامندي تي آهي ته اهي اهڙي قسم جي ڪم ۾ ڪيتري دلچسپي وٺن ٿا.

س: اها سنڌي لينگويج اٿارٽي آهي ڇا؟ ڇا پئي ڪري؟ ۽ ان کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟

ج: لينگويج اٿارٽي، وقت جون حڪومتون ڪنهن ٻوليءَ جي سرڪاري حيثيت متعين ڪري قانون پاس ڪرڻ کان پوءِ ٺاهينديون آهن ته جيئن ان قانون مطابق ٻوليءَ کي ان جو اهل ٻڻائين ته ان قانون تي عمل ٿي سگهي. اهڙيون ڪوششون سڄي دنيا ۾ ٿي رهيون آهن. لينگويج اٿارٽيون پنهنجا فرض نڀائي رهيون آهن.

سنڌي لينگويج اٿارٽي به سنڌ اسيمبليءَ جي پاس ڪيل ٻوليءَ جي بل جي روشنيءَ ۾ قائم ڪئي وئي آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي ان جو اهل بنائڻ جون ڪوششون ڪري ته سنڌ جي سرڪاري لکپڙهه سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿي سگهي. هاڻي سوال جو ٻيو حصو ته ڇا پئي ڪري؟ مون کي پوريءَ طرح ته خبر ڪونه آهي، پر ان ۾ ڪجهه آفيسر، ڪلارڪ، فرنيچر ۽ بورڊ جا ميمبر آهن. جيڪي يقين ڪجهه نه ڪجهه ڪندا هوندا. جيتري قدر مونکي خبر آهي ته ڪجهه ماڻهن کي خط لکي پڇي رهيا آهن ته اسان کي تجويزون ڏيو ته اسان ڇا ڪيون؟ ڇا ڪانه جو لڳي ٿو ته ڪين اها خبر ئي ڪو نه آهي ته ڪين ڇا ڪرڻ گهرجي ۽

هن اٿارٽي جوڙڻ جو مقصد ڇا آهي؟ هن کان اڳ جي ڪار گذاري اها آهي تہ ڇاليهہ ڪن ڪتاب شايع ڪرايا اٿن. شايد ان خيال سان تہ سنڌ ۾ موجود ٻيا ادارا يعني سنڌالاجي، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ، نيو فيلڊس ۽ سنڌيڪا اڪيڊمي اهو ڇپائيءَ وارو ڪم صحيح طرح سان ڪو نہ ڪري رهيا هئا. سوال جو ٽيون حصو تہ اٿارٽيءَ کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟ يقين ان کي اهو ڪجهہ ڪرڻ گهرجي، جنهن جي ڪري وجود ۾ آئي آهي. جيڪو اٿارٽيءَ کي قائم ڪرڻ واري نوٽيفڪيشن ۾ بہ واضح هوندو، تنهن ڪري آئون ڇا ٿو چئي سگهان تہ اٿارٽي کي ڇا ڪرڻ گهرجي. ها، اٿارٽيءَ کي اهو سڀ ڪجهہ ڪيئن ڪرڻ گهرجي، ان تي هوم ورڪ ڪرڻ ڪانسواءِ اٿارٽيءَ جي ڪارندن کي ايجوڪيٽ ڪرڻ جي ضرورت آهي. دنيا ۾ موجود اٿارٽين جي ڪم ڪار کان ڪين واقف ڪرڻ، مواد مهيا ڪري ڏيڻ، سنڌن ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ تصور کي چٽو ڪرڻ وغيره. هاڻي اهو ڇا ڪرڻ گهرجي، ڪان سواءِ هڪ ٻيو اهم سوال آهي تہ ڪير ڪري؟ گهڻا تربيت يافتہ ماڻهو آهن، جيڪي ڪمپيوٽر جي ٽيڪنالاجي کي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ڪم آڻي سگهن ٿا؟ گهڻن ماڻهن کي (COMPUTATIONAL LINGUISTICS) جي ڄاڻ آهي؟ ڪهڙا ماڻهو مختلف موضوعن تي ٽرمينالاجي جوڙڻ جا ماهر آهن؟ گهڻن ماڻهن کي لنگوافون جو استعمال اچي ٿو؟ وغيره. سڀ کان اول تہ ان نقطي تي ويچارڻ کپي تہ جيڪڏهن اهڙا ماهر موجود آهن تہ انهن کان هڪ وڏي گروهہ کي تربيت ڏيارڻ جو بندوبست ڪيو وڃي. جيڪڏهن ملڪ ۾ اهڙي تربيت ميسر نہ آهي تہ ڪجهہ نوجوانن کي ملڪ کان ٻاهر اهڙي تربيت ڏيارڻ جو بندوبست ڪيو وڃي. اهو سڀ ڪجهہ تڏهن ٿيندو، جڏهن وس ڌڻي پاڻ کان ٻاهر نڪري، پنهنجي مفادن کي پاسيرو رکي، ٻوليءَ جي ترقي لاءِ ڏکي ۽ گهڻ پاسائين رٿا تي عمل ڪرائيندا. پاڪستان نهڻ جي ٻهرئين ڏينهن کان قانوني طور اردو پاڪستان جي سرڪاري زبان آهي پر ان جي ترقيءَ لاءِ جيڪي ادارا يا اٿارٽيون جوڙيون ويون آهن. اهي تقريبن اڌ صديءَ جي ڪوشش جي باوجود ان کي پاڪستان جي سرڪاري لکپڙهہ جي اهل نہ بڻائي سگهيا

آهن. جڏهن تہ انهن ۾ ڏنل مدو گهڻو اڳ پورو ٿي چڪو آهي. بهرحال لينگويج اٿارٽيءَ کي ڇا ۽ ڪيئن ڪم ڪرڻ گهرجي تي هڪ الڳ ۽ مفصل مضمون لکڻ جي ضرورت آهي.

س: توهان سنڌ کي ٻاءِ لنگوئل (Bi-Lingual) يعني ٻن ٻولين وارو صوبو تسليم ڪريو ٿا؟

ج: آئون سنڌ کي ٻاءِ لنگئل نہ پر ملٽي لنگئل (Multi-lingual) يعني گهڻين ٻولين وارو صوبو سمجهان ٿو. جنهن ۾ رهندڙ ماڻهو سنڌي، اردو، پنجابي، پشتو، بلوچي، براهوي، سرائڪي، گجراتيءَ ٻيون ڪيتريون ئي ٻوليون ڳالهائين ٿا.

س: سنڌ ۾ سڀ کان شديد ترين مسئلي يعني سنڌي - مهاجر ڪشيدگيءَ کي علم لسانيات جي روشنيءَ ۾ ڪيئن ٿا ڏسو؟ ڇا انهن ٻن آبادين کي ويجهي آڻڻ ۾ علم لسانيات پنهنجو ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو؟

ج: مون اڳ ڪنهن سوال جي جواب ۾ چيو آهي تہ سماجي لسانيات جوعلم گهڻ ٻولي، گهڻ ثقافتي ۽ گهڻ قومي ملڪ ۾ ڪيترن ئي سماجي ۽ سياسي مسئلن جو حل پيش ڪري سگهي ٿو. اها ساڳي ڳالهہ هن مسئلي ۾ وڏي اهميت رکي ٿي، ضرورت صرف ان ڳالهہ جي آهي تہ ڌرين يا ڌرين جي عالمن ۽ دانشورن کي هڪ هنڌ ويهي علمي طور هن مسئلي جي اهميت کان واقف ڪرائي ان جي حل لاءِ تجويزون پيش ڪجن. جن ۾ هڪ دفعو وري ٻولين جي حيثيت تي هڪ راءِ ٺهڻ لاءِ بحث مباحثو "حيقت پسندي" جي نظر سان ڪجي. جنهن ۾ نہ رڳو سنڌي - مهاجر ڌرين جا دانشور پر پنجابي، بلوچي، سرائڪي ۽ پشتو ٻولين جا حقيقت پسند دانشور بہ حصو وٺن.

سنڌي ٻوليءَ تي جديد انداز سان تحقيق جي ضرورت

هي انٽرويو همسفر "" ۽ ذوالفقار شيخ، ماهوار "سنڌ سجاڳ" ڪراچيءَ لاءِ ڪيو، جو نومبر 1994ع واري شماري ۾ ڇپيو.

س: لنگئسٽڪس ڇا آهي؟ ان جي پس منظر بابت ڪجهه ٻڌائيندا؟

ج: علم لسانيات يا Linguistics جي معنيٰ آهي ٻوليءَ سان لاڳاپيل مختلف علمن جو ترتيب وار سائنسي مطالعو. ٻوليءَ سان لاڳاپيل مراد آهي ته، ٻوليءَ سان ماڻهو لاڳاپيل آهي ۽ آواز وري ماڻهوءَ سان لاڳاپيل آهن. ان ڪري ان ڪي آوازن، جملن جي جوڙجڪ، لفظن جي معنائن جو ترتيب وار مطالعو چئي سگهجي ٿو. ٻولي جيئن ته سماج جو اهم جزو آهي، تنهن ڪري ٻوليءَ جي سماج ۾ حيثيت ۽ سماج تي ان جا اثر ۽ سماج جا ٻوليءَ تي اثر، مختلف حوالن سان ڏين ٿا، جن ڪي طبقي، ذات، ڌنڌي ۽ تعليم جي خانن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. جيئن ته اهي سڀ شيون پڻ سماج جو حصو آهن، ان ڪري انهن سمورن سماجي ماپن تحت ٻوليءَ جي مطالعي کي لسانيات چئبو ته وڌاءُ نه ٿيندو. اڻون ائين ٿو سمجهان ته لسانيات جو علم تمام وسيع آهي، انڪري مختصر طور ڪنهن خاص حوالي سان وضاحت نٿي ڪري سگهجي، ان سلسلي ۾ الڳ مضمون لکي سولائي سان وضاحت ڪري سگهجي ٿي ته Sociolinguistics, Language Planning & Philology وغيره ڇا آهي؟ مطلب ته ٻوليءَ جي گهڻن ئي پاسن جي چنڊ ڇاڻ ڪري سگهجي ٿي. سادن لفظن ۾ چئي سگهجي ٿو ته ٻوليءَ جي مختلف جزن جو ترتيبوار اڀياس ئي لسانيات آهي. ٻولي هميشه کان ئي دلچسپي

ڪتبيبر ڪوجنا جو موضوع رهي آهي. پر گهڻو ڪري اهي ڪوجنائون ۽ مشاهدا حادثاتي ۽ پنهنجي من پسند نظرين جي پرچار تي ٻڌل رهيا آهن. ٻوليءَ جي مذهبي ۽ فلاسافيڪل چاڻ ڪيترين ئي قديم تهذيبي ورثن ۾ ملي ٿي.

يوناني فيلسوف سقراط ۽ ارسطو پهريان ڏاها آهن، جن جي بحثن ۾ علم لسانيات جو ذڪر ملي ٿو، جنهن ۾ ٻوليءَ جي بڻ بنياد ۽ ٻين موضوعن بابت ڳالهايو ويو آهي. اڳاٽي دؤر ۾ ئي ٻوليءَ جي علم ڏانهن حقيقي ۽ غير جانبدار (Objective) رويو اختيار ڪندي گرامر جي مختلف شاخن، لفظن جي ذخيري ۽ اُچارن جا تفصيلي مطالعا ڪيا ويا.

ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ هن علم ڪيترن ماهرن جو ڌيان ڇڪايو ۽ اهڙي طرح هي علم هڪ نئين سائنسي علم جي حيثيت ۾ ابري آيو ۽ مختلف علمن جي سري هيٺ ڪم ٿيو. فلالاجي (Philology) جي سري هيٺ ٻوليءَ جي تاريخي اوسر بابت ڪم ٿيو ۽ پوءِ تقابلي لسانيات (Comparative Linguistics) تاريخي لسانيات (Historical Linguistics) ۽ لسانياتي جاگرافيءَ جي علمن جا بنياد پيا ۽ ان تي وڏو ڪم ٿيو.

موجوده صديءَ ۾ هن علم ۾ تمام گهڻا اضافا ٿيا آهن ۽ ڪيترائي نوان علم وجود ۾ آيا آهن، جن ٻوليءَ جي ماهرن جو ڌيان ڇڪايو آهي، جن ۾ سماجي لسانيات ۽ ان جون مختلف شاخون عام آهن، جيڪي تيزيءَ سان علمي دنيا ۾ مقبول ٿي رهيون آهن.

س: سنڌي لسانيات تي هن وقت تائين سنڌ ۽ پرڏيهه ۾ ڪيترو ڪم ٿيو آهي؟ ۽ ڇا ٿيل ڪم مان اوهان مطمئن آهيو؟

ج: اُدا سنڌي لسانيات مان مطلب ٿو نڪري سنڌي ٻوليءَ جي مختلف جزن جو ترتيبوار مطالعو. 1903-1928ع ۾ جارج گريئرسن Linguistic Survey of India نالي ڪتاب جا جلد ترتيب ڏنا، جن ۾ هندستان جي مک ٻولين جو جائزو پيش ڪيو ويو آهي. اها سروي

روينيو کاتي جي عملدارن جي مدد سان ڪرائي وئي، جنهن ۾ تپيدارن ۽ مختيارڪارن اهم ڪم ڪيو. ماڻهو جيئن ڳالهائيندا هئا، تيئن لکيو ويو، جنهن تي گريئرسن خاص ڪم ڪيو. هندستاني لسانيات بابت گريئرسن جا لکيل اهي ڪتاب نهايت اهم آهن، انهن ڪتابن ۾ پهريون پيرو سنڌي ٻوليءَ تي 200 صفحا انگريزيءَ ۾ لکيا ويا، جن ۾ سنڌي محاورن، لهجن، ان جي بڻ بڻياد، آوازن، گرامر ۽ ٻين پاسن جي سروي پيش ڪئي وئي آهي. ان کان اڳ 1872ع ۾ ارنيسٽ ٽرمپ لسانيات تي چڱو خاصو ڪم ڪيو. هن Grammer of the Sindhi Language نالي اهم ڪتاب لکيو. اهو ڪتاب شايد اسان جي گهڻن ماڻهن نه پڙهيو هجي ۽ ڪين سمجهه ۾ نه ايندو هجي، ڇاڪاڻ جو اهو ڪتاب لکيل ته انگريزيءَ ۾ آهي پر ان ۾ سنڌي اکر ديو ناگري سنڌي لپيءَ ۾ لکيل آهن، جيڪا ماضيءَ ۾ گهڻو استعمال هيٺ رهندي هئي. مون کي پاڻ اهو ڪتاب پڙهڻ لاءِ انگلينڊ ۾ هڪ سک دوست کان مدد وٺڻي پئي. انهيءَ ڪانسواءِ سرجان بيمز جو به لسانيات تي نهايت ڪارائتو ڪتاب لکيل آهي جنهن ۾ هن ستن هندستاني ٻولين جو اڀياس ڪيو آهي جنهن ۾ سنڌي به آهي. هن سنڌي، هندي، پنجابي ۽ اردو بابت اهم ريمارڪس ڏنا آهن. هو ٻولين جو اڀياس ڪندي هنديءَ لاءِ لکي ٿو ته، ”هندي هڪ ٻولي آهي، جنهن کي اردو به چون ٿا. پر ھڪڙا ماڻهو اردوءَ کي ڌار ٻولي سمجهن ٿا. اهو ان ڪري جو اها لب لهجي ۽ لکت ۾ هنديءَ کان ٿورو مختلف آهي. اها پارٽ ۾ ڳالهائجندڙ پنجابيءَ کان مختلف آهي، جو پارٽ ۾ اها گرمکيءَ ۾ لکي ۽ پڙهي وڃي ٿي، اهڙي طرح سنڌي پارٽ ۾ گرمکي ۽ ديوناگري ٻنهي ۾ لکي وڃي ٿي، پر اسڪرپٽ الڳ هجڻ سان ڪا به ٻولي الڳ نٿي ٿي سگهي.“ ان حوالي سان هن جو بحث ڀڻ انتهائي ڪارائتو ۽ وزندار آهي.

هاڻ اٿون وري اڄان ٿو حال جي سائنسي تحقيق طرف. جنهن ڪم تي سنڌون مليون آهن ۽ ان کي سنڌيافتہ مڃيو وڃي ٿو. ان ۾ جان

جي بورڊي اهم ڪم ڪيو آهي. هن "ڊسڪرپٽو فونولاجي آف سنڌي" تي ڊزرٽيشن لکي آهي. اسان جا ماڻهو ٿيسز ۽ ڊزرٽيشن ۾ فرق نه سمجهندا آهن. آئون واضح ڪندو هلان ته اها ڊزرٽيشن آهي ٿيسز ناهي. هونئن به امريڪا ۾ جيڪا پي ايڇ ڊي ڪئي ويندي آهي، ان کي ڊزرٽيشن چئبو آهي ۽ ڊزرٽيشن مڪمل نه هوندي آهي، ان سان گڏ ٻيا ڪورسز به هوندا آهن. جڏهن ته ٿيسز مڪمل پي ايڇ ڊي هوندي آهي. جان جي بورڊي فونولاجيءَ تي ڪم ڪندي سنڌ جي ٻن ماڻهن محترم محمد ابراهيم جوئي ۽ غلام مصطفيٰ جتوئيءَ جا آواز رڪارڊ ڪيا ۽ انهن آوازن جي بنياد تي ئي هن 1958ع ۾ يونيورسٽي آف ٽيڪساس مان پي ايڇ ڊي ڪئي. 1961 ۽ 1963ع ۾ ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچندانيءَ جي ايم اي ۽ پي ايڇ ڊي لاءِ لکيل ڪم به سامهون آيو، آئون سنڌس پي ايڇ ڊيءَ کي تمام وڏي اهميت ڏيان ٿو. ڇو ته ان وقت دنيا جو وڏو ماهر لسانيات وليم لابوف به ساڳي يونيورسٽيءَ ۾ انگريزيءَ تي ڪم ڪري رهيو هو. سنڌس اسٽڊي دنيا جي اهم مطالعن مان هڪ آهي ۽ هن دنيا جي سيني ٻولين جي تحقيق تي ڇاپ ڇڏي آهي. هي دنيا جو پهرين ماڻهو هو، جنهن ٻڌايو ته ٻولي تبديل ته ٿئي ٿي، پر ڪٿي تبديل ٿئي ٿي اهي جايون هن ڳولي لڌيون ۽ ان جو سماجي پس منظر ۾ مطالعو ڪيو، هن پهريون ڀيرو linguistics کي سماج سان ڳنڍيائين ۽ اهم نتيجا ڪڍيا ۽ اڄ اها دنيا جي ڪامياب فلاسافي آهي.

لڇمڻ خوبچندانيءَ به ساڳئي دور ۾ ساڳي پينسلوانيا يونيورسٽي ۾ هن سان گڏ ڪم پئي ڪيو. ان وقت ڪيل انهيءَ ڪم کي اعليٰ معيار جو چئي سگهجي ٿو. 1953ع ۾ جرمن لسانيات جي ماهر Weinrieech هڪ ڪتاب Languages in Contact لکيو جيڪو لسانيات تي تمام اهم ڪتاب آهي. خوبچندانيءَ جي ڪم جو بنيادي محرڪ به اهوئي ڪتاب بڻيو ۽ ڪيس ان ڪتاب پڙهڻ ڪان پوءِ

آئيڊيا مليو. هن اهو ڪم ڪيو تہ سنڌي ٻولي جڏهن سنڌ مان هندستان ڪچي اچي اتان جي مختلف صوبن جي ٻولين سان رابطي ۾ آئي تہ ان تي ڪهڙا اثر پيا. اتي سنڌي ٻولي، هنديءَ جي اثر سبب ڀاڱي ڀڄائي پئي يا ڀاڱي ڪي ضايع پئي ڪري. هن جي ڊرزٽيشن جو عنوان آهي Acculturation of Indian Sindhi into Hindi سنڌي هنديءَ ۾ ڪيئن گاڏڙ ٿيندي پئي وڃي اهو Languages in Con-tact جو تمام وڏو مطالعو آهي. جنهن ۾ هن پنهنجي مطالعي ۽ آوازن جي آڌار تي نتيجا ڪڍيا آهن. هن ڇيڇندڙ لکڻين جو ڇيد پڻ ڪيو آهي ۽ پنهنجي مشاهدي ۽ مطالعي جي آڌار تي اهو واضح ڪيو آهي تہ اقتصادي مجبوريءَ سبب سنڌي هندستان مان هوريان هوريان لڏيندي پئي وڃي ۽ ان جا اثر ٻوليءَ جي سموري ڍانچي، گرامر ۽ آوازن مان ظاهر ٿين ٿا پيا.

اهو تمام اهم اڀياس آهي، پر بدقسمتي سان اسان جو انگريزي ڄاڻن لاڙو گهٽ هجڻ ۽ اها لکت انگريزي ۾ هجڻ سبب سنڌ جي گهڻائي تائين نہ پهچي سگهي آهي. مون ذاتي طرح سان وڏين ڪوشش ڪان پوءِ اها هٿ ڪري ورتي آهي، جنهن جي هڪ ڪاپي سنڌالاجي کي رڳو انڪري ڏني اٿم تہ جيئن ماڻهو ان جو مطالعو ڪن ۽ گهڻن ماڻهن تائين پهچي سگهي. ان کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ تي خوبچندانيءَ جي نگراني ۾ ئي ڊاڪٽر مرليڌر ڇيتلي ٻوليءَ جي اشتقاقن ۽ بڻ بڻياد تي ڪم ڪيو آهي. هن اها پي ايچ ڊي انڊيا جي هڪ يونيورسٽي مان ڪئي آهي. ٿيسز هٿ ڪرڻ لاءِ مون Essex يونيورسٽي انگلينڊ جي ذريعي انتظاميہ سان رابطو ڪيو پر اتان نہ ملي سگهي. وري بدقسمتي اها جو انهيءَ ٿيسز لاءِ جڏهن انڊيا جي لاڳاپيل يونيورسٽي سان رابطو ڪيو ويو تہ انهن ٿيسز جي مورڳو چورائجي وڃڻ جي افسوسناڪ خبر ٻڌائي. ڊاڪٽر مرليڌر جو پنهنجو چوڻ هو تہ هو اها ٿيسز نئين سر ترتيب ڏئي رهيو آهي ۽ ترت ڇاپي پڌري ڪئي ويندي. ان بعد لسانيات

۾ سنڌ اندر سنڌ جي حوالي سان پهريون ڪم ڊاڪٽر غلام علي الانا ڪيو، جنهن لنڊن يونيورسٽي مان Linguistics ۾ ايم اي ڪئي ۽ مونو گراف بہ سنڌي ٻوليءَ تي لکيو. سندس مونو گراف جو عنوان آهي، Arabic element in Sindhi هن پنهنجي مونوگراف ۾ ان ڳالهہ جو چيد ڪيو آهي تہ عربيءَ جا ڪهڙا جزا سنڌيءَ ۾ موجود آهن. الانا صاحب کان اڳ پروفيسر علي نواز جتوئي بہ لسانيات جي سلسلي ۾ پڙهيہ ويل هو، هن جو سنڌ يونيورسٽيءَ سان لاڳاپو هو، هو ٻاهر هڪ سال رهي واپس موٽي آيو ۽ ڄيائين تہ سندس ايترا وسيلا ڪو نہ هئا جو هو اتي امتحان ڏئي پاس ٿي سگهي ها. پڙهيہ مان واپسي کان پوءِ هن "علم لسان ۽ سنڌي زبان" نالي تعارفي ڪتاب لکيو. الانا صاحب سنَد وٺڻ واري عرصي کان وٺي لاڳيتو مختلف حوالن سان سنڌي ٻوليءَ تي ڪم ڪري رهيو آهي. الانا صاحب جي نگرانيءَ ۾ حيدر ٻرڙي بہ سنڌي ٻوليءَ تي پي ايچ ڊي ڪئي آهي. هندستان مان پرو نهالاڻي بہ سنڌي ٻوليءَ تي پي ايچ ڊي ڪئي آهي ۽ ساڳئي وقت ٻيا بہ ڪيترائي عالم انهي جاکوڙ ۾ رڌل آهن. ڊگري کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ تي سنڌ توڙي هند ۾ ڪم ٿئي پيو. سنڌ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ بہ سٺو ڪم ڪيو آهي. Philology لسانيات جو اهڙو علم آهي، جنهن ذريعي ٻولين جي تاريخي اوسر جو مطالعو ڪري انهن بابت ڪا راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي. ان تي ڊاڪٽر بلوچ بہ ڪم ڪيو آهي تہ سراج الحق ميمڻ بہ. سراج الحق ميمڻ جو ڪتاب "سنڌي ٻولي" ان ڪڙيءَ جي شاندار ڪوشش آهي. انهن کان اڳ مرزا قليچ بيگ ۽ ڀيرو مل کان علاوه ڊاڪٽر گربخشاڻي پڻ لسانيات تي اهم ڪم ڪيو آهي. تازو ڪو سنڌي لسانيات تي اهم ڪتاب نہ آيو آهي، باقي ڪافي نوان ماڻهو بہ مضمون لکي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ contribute ڪري رهيا آهن.

س: دنيا ۾ لسانيات جو اسڪوپ ڇا آهي؟ اوهان اهو ٻڌايو تہ ڇا سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن ان اسڪوپ کي سمجهي کي

قدم کنيا آهن يا نه؟

ج: لسانيات جو تمام وڏو اسڪوپ آهي، خاص ڪري Applied Sociolinguistics ۽ Applied Linguistics جيڪي سماج ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. Applied Linguistics کي استعمال ڪري مختلف ڌيهي ۽ پرڏيهي ٻولين سکڻ جا طريقا اختيار ڪري انهن مان مثبت نتيجا حاصل ڪري سگهجن ٿا. جڏهن ته Applied Sociolinguistics کي استعمال ڪندي ڪيترن ئي گهڻ ٻوليائي ملڪن ۾ ٻوليءَ جا مسئلا حل ڪري سگهجن ٿا. انهن علمن تي سڄي دنيا نه سهي، پر يورپ، آمريڪا ۽ عرب دنيا ۾، خاص طور سعودي عرب، لبيا ۽ مراڪش جا دانشور وڏو ڪم ڪن پيا. هونئن به عربي، دنيا جي انهن اهم زبانن مان آهي، جنهن ۾ لسانيات جا تمام گهڻا ماهر آهن، پر سنڌ يا پاڪستان ۾ اسان کي اجا تائين لسانيات جي صحيح معنيٰ ۽ اهميت ئي ڪونه پڌائي وئي آهي. جنهن سان اسان لسانيات کي سماج ۾ استعمال ڪري سگهون. مونکي اهو ٻڌائيندي ڏک ٿو ٿئي ته وارڊ هاگ پنهنجي ڪتاب Languages in Competition ۾ پاڪستان کي به انهن ملڪن جي لسٽ ۾ شامل ڪيو آهي، جيڪي ٻوليءَ تي ڳالهائڻ ۽ ٻوليءَ جو علم حاصل ڪرڻ کي ڏوهه سمجهندا آهن ۽ سرڪار ماڻهن کي ٻولين تي ڳالهائڻ يا ڪم ڪرڻ جي اجازت نه ڏيندي آهي ۽ ٻوليءَ کي حساس مسئلو ڪري ورتو ويندو آهي. جڏهن حڪمرانن جي ئي لسانيات بابت اهڙي نفسيات هوندي ته پوءِ هي علم آخر ڪيئن ترقي ڪندو؟ آئون وري به اهو چوندس ته اسان جي لسانيات جي ماهرن (هڪ اڌ کان سواءِ) لسانيات جي اهميت کي پوري ريت سمجهيوئي ڪونهي، يا وري ڄاڻي ٻجهي ان جي اهميت کان لنوائي رهيا آهن. اهو ئي سبب آهي جو هڪ اڌ يونيورسٽي کان سواءِ ٻين يونيورسٽين ۾ لسانيات جو مڪمل شعبو ڪونه آهي.

س: هن وقت سنڌ ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ کي اوهان ٻوليءَ جي سڌريل شڪل ٿا سمجهو يا بگڙيل؟

ج: ادا اهو سوال ئي منهنجي ڪم سان لاڳاپيل آهي. جڏهن مان هتان انگلينڊ ويو هئس تڏهن منهنجي ذهن ۾ به اهو هو ته اسان جون اخبارون ٻوليءَ کي تباهه پيون ڪن. اسان جا ماڻهو ٻوليءَ کي بگاڙين پيا. ان سلسلي ۾ منهنجي خواهش هئي ته ڪجهه ڪجي. ان ڏس ۾ آئون ڏاڍو سنجيده هئس پروفيسر سان ٻهرين گڏجاڻيءَ ۾ مون purist هئڻ جو اظهار ڪندي چيو ته آئون پنهنجي ٻوليءَ کي معياري، نج ۽ تز رکڻ جو قائل آهيان. پر جڏهن دنيا جي ٻولين تي ڪافي ڪتاب اٿلايا سين تڏهن اهي سڀ بيوقوفي ۽ جون ڳالهيون محسوس ٿيون. سماج ۾ شيون تبديل ٿين ٿيون. پار چمي ٿو، وڏو ٿو ٿئي. جوانيءَ کي ٿو پهچي، پوڙهو ٿئي ٿو ۽ مري ٿو وڃي. فصلن، زمينن، روڊن، رستن ۽ پاڻيءَ ۾ به تبديلي اچي ٿي. شيون ڪڏهن ننڍيون ته ڪڏهن وڏيون ٿين ٿيون يا ڪيون وڃن ٿيون. اهي سڀ سماجي حالتون ٻوليءَ تي به اثر انداز ٿين ٿيون ۽ ٻولي به سماجي ۽ سياسي حالتن جي حوالي سان تبديل ٿيندي رهي ٿي. تنهن ڪري اسان کي فراخدل ٿي ٻوليءَ جي تبديليءَ واري حالت قبول ڪرڻ گهرجي ۽ ان تبديليءَ اڳيان بند نه ٻڌڻ گهرجن. مثال طور پاڪستان جو وجود ۾ اچڻ ايڏو وڏو واقعو آهي، جنهن جو سڌو سنئون اثر اسان جي ٻوليءَ تي پيو آهي. جو ته ان سان سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ آبادي جو وڏو حصو لڏ پلاڻ ڪري هند هليو ويو ۽ انهن جي جاءِ تي اردو - هنديءَ جا مختلف لهجا ڳالهائيندڙ ماڻهو اسان وٽ آيا. انهن ماڻهن جي ٻولي اسانجي قومي ٻولي بڻائي وئي، ميڊيا، اخبارون، ملازمتون سڀ انهيءَ حوالي سان استعمال ٿيا ۽ اسان جا بازيسري به ٻي ٻولي ڳالهائيندڙ هئا. ان جا اثر به اسانجي ٻوليءَ تي پيا آهن. ان ڪري هينئر جيڪا ٻولي اسان جا ٻار ڳالهائين ٿا ان تي اردو ۽ انگريزي جو گهڻو اثر آهي ۽ ان کي روڪي نٿو سگهجي. اهو اثر اوس

نيٺو آهي ۽ جيڪڏهن ڪو ماڻهو انهيءَ اثر کي روڪي نج ٻولي پيدا ڪرڻ ٿو چاهي، ته پوءِ اها ماڻهن جي ٻولي نه هوندي. ماڻهن جي ٻولي ته اها هوندي جيڪا اهي ڳالهائين ٿا، جنهن ۾ اردو ۽ انگريزي جا لفظ به شامل آهن. اڄ ڪلهه اخبارن ۾ هڪ اصطلاح "مرتضي فيڪٽر" استعمال ٿئي ٿو، جنهن جو مطلب اڻ پڙهيل ماڻهو به آساني سان ٻڌائي سگهندو، اهڙي ريت "گلاس"، "پين"، "واچ" ۽ اهڙا تمام گهڻا لفظ آهن، جيڪي آهن انگريزيءَ جا، پر انهن کي عام مروج ٻوليءَ مان خارج نٿو ڪري سگهجي، ان ڪري نون لفظن کي استعمال ڪرڻ گهرجي.

جيڪڏهن اسان پنهنجي ٻوليءَ کي نج بڻائڻ جي چڪر ۾ ٻاهرين ٻولين جا لفظ ڪيندا ويندا سين ته پوءِ اسان جي ٻولي ٻوٽي پوندي ويندي. اڄوڪي وقت ڳالهائجندڙ ٻوليءَ جي حوالي سان ڳالهايان پيو، ان ڪري اهو چوندس ته ڪنهن به ماڻهوءَ کي روڪي نٿو سگهجي ته فلاڻو لفظ نه ڳالهائي جو اهو اسان جي ٻولي جو ناهي، اهو ناممڪن آهي. اها ٻولي جيڪا ماڻهو هڪ ٻئي سان گفتگو دوران ڳالهائين ۽ سمجهن ٿا، باوجود ان جي ته ان ۾ ڌاريا لفظ شامل آهن. اڄوڪي ان جي اڄيان ڪريان ٿو ته ڌاريا لفظ ڀلي اسان جي ٻوليءَ ۾ اچن ۽ استعمال ٿين جو ته اسان جي ٻوليءَ ۾ انهن کي پنهنجي نموني طور استعمال ۽ جذب ڪرڻ جي سگهه آهي. اسان کي اردو توڙي انگريزيءَ جا لفظ پنهنجي ٻوليءَ جي گهاڙيٽي ۽ مزاج موجب استعمال ڪرڻ گهرجن، باقي لفظ ٻاهر ڪڍي پنهنجي ٻوليءَ کي سڄو نه ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن توهان مثال طور آڪسفورڊ ڊڪشنري جو اڳوڻو ۽ هاڻوڪو ايڊيشن ڪڍي ڏسندا ته اوهان کي خبر پئجي ويندي ته نوان لفظ ڪيئن تيزيءَ سان اچن پيا. 1984ع واري ڊڪشنري ۾ اوهان کي گوربا چيف جي لکيل ڪتاب "پرسترائيڪا" جو ذڪر ڪو نه ملندو پر تازو ڊڪشنري ۾ اهو شامل آهي حالانڪه اهو روسي لفظ آهي. باوجود ان جي ان کي

انگريزيءَ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ انگريزي ائين وڌندي پئي وڃي. جيڪڏهن انگريزي رڳو لٽڻن تي بيٺي هجي ها ته پوءِ ايترو عروج به نه ماڻي سگهي ها. جيئن بازار عربي ۽ ڪاٽ هندي لفظ آهن پر انهيءَ کي انگريزيءَ ۾ به ساڳي ريت پنهنجو ڪري استعمال ڪيو وڃي ٿو.

س: ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته اوهان سنڌ جي دانشورن جي ان راءِ کي رد ٿا ڪريو ته سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ميڊيا ٻوليءَ کي ڪو نه پيا بگاڙين؟

ج: آئون اها ڳالهه واضح نموني چوان ٿو ته سنڌ جا دانشور ان سلسلي ۾ صحيح نه پيا چون. هڪڙا دانشور چون ٿا ته ٻوليءَ جو بگاڙو ٿو ٿئي. ان تي سوچيو وڃي ته اهي ٻين ٻولين جي سنڌي ۾آيل لفظن کي ٻوليءَ جو بگاڙو ٿا سمجهن يا بگاڙ مان سندن ڪو ٻيو مقصد آهي؟ اخبارن ۾ استعمال ٿيندڙ ٻولي سبب هر پرو ٻوليءَ جو بگاڙو ڪو نه ٿو ٿئي. سنڌي ٻوليءَ جو مزاج آهي ته ڦهريائين فاعل، مفعول ۽ پوءِ فعل ايندو. انگريزي سوڌو ٻين گهڻين ٻولين جو مزاج ائين ناهي، هاڻ اسان جيڪڏهن پنهنجي ٻوليءَ جو مزاج ڇڏي فاعل، فعل ۽ مفعول جملي ۾ انگريزيءَ وانگر ٿا لکون يا ڪتب آڻيون ته پوءِ اهو ٻوليءَ کي هٿ سان بگاڙڻ ٿيندو. قدرتي طرح ٻين ٻولين جي آيل لفظن ۽ پوندڙ اثرن کي اسان قبول ٿا ڪريون، باقي هترادو پيدا ڪيل بگاڙي کي آئون قبول نٿو ڪريان ڇوته ان کي عام ماڻهو قبول نه ٿو ڪري.

س: توهان سنڌي اخبارن ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ کي ٻوليءَ جو بگاڙ ٿا سمجهو يا سڌارو؟

ج: اخبارون اسان جي سماج جو اظهار آهن. اخبارون پنهنجا لفظ گهڙين ڪو نه ٿيون، پر انهن ۾ اهي ئي ماڻهو لکن ٿا، جيڪي سماج تي پوندڙ مختلف اثرن بابت پلي پت پروڙ رکن ٿا. اهي ماڻهو پنهنجي شعور ۽ سمجهه موجب لفظن جو استعمال ڪن ٿا ۽ اهي لفظ روزمره جي زندگيءَ ۾ استعمال هجڻ ڪري انهن جو اخبار تي اثر ضرور پوي

ٿو. اتفاق سان جيڪڏهن ائين ٿي پوي ته سنڌ ۾ ٻيون ٻوليون نه هجن ۽ سنڌي ٻولي ٻي ڪنهن ٻوليءَ سان رابطي ۾ نه هجي ته پوءِ نج سنڌي ٻولي استعمال هيٺ اچي سگهي ٿي. پر اهو ممڪن نظر نٿو اچي، ڇوته سنڌيءَ سان اردو، پنجابي، بلوچي، پشتو ۽ انگريزي ڳالهائيندڙ لاڳاپي ۾ آهن. انگريزي سنڌي جيڪا ٻولي لکندو، ان تي سڀني ٻولين جا اثر هوندا ۽ هئڻ به کپن. اهو قدرتي عمل آهي ۽ فطرت آڏو بند ٻڌڻ نه رڳو ٻوليءَ جي خلاف آهي، پر ان کي موت ڏانهن وٺي ويندو. اها ٻوليءَ جي ترقي آهي، ٻوليءَ ۾ ٻين ٻولين جا لفظ اچڻ، ان جي ترقي آهي. توهان رڳو عربيءَ جو ڪٿي مثال وٺو ته قرآن شريف ۾ لکيل عربي ۽ اڄوڪي استعمال ٿيندڙ عربيءَ ۾ ڪيڏو وڏو فرق آهي، اها عربي ڪلاسڪ عربي ليکجي ٿي، اسان جا دانشور به جيڪڏهن اهو ٿا چاهين ته هينئر شاهه صاحب واري سنڌي استعمال ڪئي وڃي ته اهي يقينن ٻوليءَ کي پوئتي ڌڪڻ ٿا گهرن. اهو ائين آهي جيئن موهن جي دڙي مان پنج هزار سال اڳ مليل ڏاند گاڏيءَ کي استعمال ڪندي اڄ به اسان پاڻ لاءِ وڏي فخر جي ڳالهه سمجهون، حالانڪه اها ڪا فخر جي ڳالهه ڪانهي. اڄ ڪلهه انگريز شيڪسپيئر واري ٻولي ڪو نه ٿا ڳالهائين، پر انکي ٻي يعني اڄ ڪلهه واپرائجندڙ ٻوليءَ ۾ منتقل ڪري ماڻهن کي پڙهايو ٿو وڃي. انگريزي ڪلاسيڪل انگريزي، عربي ۽ سنڌي هڪ شيءِ آهي ۽ ماڊرن انگريزي، عربي ۽ سنڌي ٻي شيءِ ٿيندي.

س: دنيا ۾ Language communication جي حوالي سان تمام گهڻو ڪم پيو ٿئي، اوهان وٽ اهڙيون ڪي رٿائون آهن جن ذريعي سنڌي ٻوليءَ کي دنيا سان تکڙي رابطي جو ذريعو بڻائجي؟

ج: اسان جيڪڏهن اهو ٿا چاهيون ته سنڌي ڳالهائي، دنيا سان رابطي ۾ اچون ته ان جا به ڪجهه طريقا رائج ٿيا آهن. مثال طور آءِ بي ايم آهي. آئون جيڪڏهن آءِ بي ايم ۾ ڪا شيءِ لکان ٿو ته ان صورتخطي يا

الفابيٽ کي سمجهندڙ ماڻهو سولائيءَ سان پڙهي ويندو، پر سڀ ماڻهو نہ ان کي نہ سمجهي سگهندا. - International Phonetic Alphabet (I.P.A) عالمي صوتي آئيوٽا آهي، جنهن ۾ سنڌي بہ لکي سگهجي ٿي، تہ انگريزي بہ. پر اها آوازن تي ٻڌل آهي. آءِ پي اي استعمال ڪرڻ کان اڳ اسان کي آواز ٻڌائڻا پوندا، جيڪو سائنسي ۽ ڏکيو ڪم آهي. مان جڏهن انگلينڊ ۾ هئس تڏهن مونکي اتي خبر پئي تہ يورپ وارن ان حوالي سان هڪ نئون طريقو ايجاد ڪيو آهي. اولهہ يورپ ۾ سڀ ملڪ انگريزي ڪو نہ ڳالهائين. اوهان جرمني، بيلجيم يا اسپين وڃو، اتي عام ماڻهن کي انگريزيءَ جي خبر ئي ڪانهي. هاڻ هنن ٽيليفونڪ سسٽم شروع ڪيو آهي، جنهن ۾ توهان انگريزيءَ ۾ ڳالهايو، ٻئي پاسي ماڻهو پنهنجي ٻولي ڳالهائيندو هجي، پر اهو آواز توهان تائين انگريزي ۾ ترجمو ٿي پهچندو، ان جا جواب انگريزي ۾ ئي هوندا. انهيءَ ٽيڪنيڪل سرشتي کي Linguistic Computational ذريعي اپنائي سگهجي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي ڪمپيوٽرائيزڊ لسانيات. انهيءَ منزل تائين پهچڻ لاءِ اسان کي ترقي ڪرڻي آهي. اسان وٽ تہ صورتحال اها آهي جو اسان ٻولي پڙهڻ ۽ لسانيات سمجهڻ لاءِ تيار ناهيون. Essex يونيورسٽي انگلينڊ ۾ Computational Linguistics تي عربي، فرينچ ۽ جرمن ٻولين جا ماڻهو تعليم وٺي رهيا آهن. پر مون پاڻ ۾ اهو ست نہ سمجهيو جو ٻي ڊگري انهيءَ علم ۾ ڪيان. پر جيڪر هينئر اسان جا نوجوان ان طرف ڌيان ڏين تہ آرام سان ايم اي لسانيات ۾ ڪري سگهن ٿا ۽ اها سنڌي زبان لاءِ ڪارائتي سند ثابت ٿيندي. اسان جيستائين انگريزيءَ سان پهچون تيستائين پاڪستان ۽ هندستان جي علائقائي ٻولين سان اهڙي قسم جو رابطو ڪري سگهجي ٿو. اهڙو طريقو برطانيا ۽ فرانس کي ملائيندڙ سرنگهہ (Tunnel) لاءِ استعمال ڪيو ويندو. جيڪو سسٽم هن سال جي آخر تائين فرانس ۽ انگلينڊ جي وچ ۾ شروع ٿي ويندو، ان ۾ فرينچ واري کي فرينچ ۾ جواب

ملندو ۽ انگريزيءَ واري کي انگريزيءَ ۾.

س: ڊاڪٽر صاحب لسانيات ۾ اهڙي تيز Communica-tion واري مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ نوجوان ڪيئن اڳتي وڌي سگهن ٿا. تعليمي ڪيريئر جي حوالي سان ڪجهه ٻڌايو؟

ج: ادا، بلڪل آئون ته چاهيندس ته نوجوانن جي ڪا رهنمائي ٿئي. انهيءَ سلسلي ۾ ٽيهن سالن کان گهٽ عمر وارا اهڙا نوجوان جن بي اي (B.A) سٺين مارڪن ۾ پاس ڪئي هجي ۽ انگريزيءَ ۾ ڀڙ هجن. جي انگريزيءَ ۾ ڀڙ نه هجن ته انگريزيءَ جا ڪورس ڪن ۽ سنڌ سرڪار کي کپي ته اها پنهنجي قائدن قانونن تي عمل ڪندي هر سال پنجن کان ڏهن نوجوانن کي انهيءَ ڪم لاءِ اماڻي ته اهي Computational Linguistics, Sciolinguistics, Language Planning, Linguistics & Philology ۾ ٽريننگ حاصل ڪن ۽ اهو سلسلو جيڪڏهن هلي پوي ۽ اسانکي فقط اهڙا ٽيهه ماڻهو به تيار ٿيل ملي پون ته اسان سنڌ اسيمبليءَ جي پاس ڪيل نهراءَ موجب سنڌي زبان کي دفتري ٻولي طور رائج ڪري سگهون ٿا. انهيءَ نهراءَ تي عمل ڪرائڻ لاءِ ئي سنڌ سرڪار، سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ جو قيام عمل ۾ آندو آهي. پر Positive Attitude ۽ اڳتي جي ترقيءَ کي نظر ۾ رکي اسان اهي قدم نه پيا کڻون. ان لاءِ سرڪار هر سال پنج ماڻهو موڪلي سگهي ٿي. جوته انهن تي ٽيهه لک به خرچ ڪو نه ٿو اچي. اهي ماڻهو جڏهن سکيا وٺي موٽي ايندا ته اسان نئين ٽيڪنالاجي Implement ڪرڻ جي پوزيشن ۾ هونداسين. حڪومتون هميشه قانون ناهينديون آهن ۽ واسطيدار ماڻهو ان تي عمل ڪرائيندا آهن. سنڌ سرڪار اهو قانون پاس ڪيو ته سنڌي ٻولي صوبي جي سرڪاري زبان آهي، هاڻ عالمن جو ڪم آهي ته اهي ان کي ان سطح تي پهچائين. هاڻ اهو به سرڪار جو ڪم آهي ته اها اهڙا عالم

پئدا ڪرڻ لاءِ سوچي، سيڙپ ڪري ۽ همت پريا قدم کڻي.

س: لسانيات جي ماهر جي حيثيت ۾ اوهانجي نظر ۾ سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ جي ڪم جو دائره ڪار ڇا آهي؟ ۽ ڇا اها پنهنجا فرض صحيح نموني اد اڪري رهي آهي؟

ج: ادا، آئون ان سلسلي ۾ کليل طور ڳالهائيندس، پوءِ ڀلي ڪٿي دوست ناراض ٿين. مان اٿارٽي ۽ ٻوليءَ جي سلسلي ۾ سنڌ جي نوجوان اديبن کي سلام ٿو ڪريان. جو اهي اهڙن اهم نوعيت جي معاملن تي سنجيدگيءَ سان ويچارڻ سان گڏ، تعميري بحث ڪندا رهن ٿا. ٻوليءَ جو مسئلو نهايت اهم آهي. ٻولي رڳو Communication جو ذريعو ڪونهي. ٻولي سڃاڻپ جو ذريعو به آهي ۽ ان جي ڪري ئي اسان جون اقتصادي حالتون نهن ٿيون. لينگويج اٿارٽيءَ جو ڪم آهي ته اها سنڌ اسيمبليءَ جي پاس ڪيل قانون تي عمل ڪرائي. اٿارٽيءَ کي اهڙا ڪم ڪرڻ گهرجن جيئن سنڌي ٻولي سرڪاري ٻولي ٿي سگهي ۽ اسيمبلي جو پاس ڪيل قانون عمل ۾ اچي سگهي. 1948ع کان پاڪستان ۾ اردو قومي ٻولي آهي، ان لاءِ هڪ عرصو مقرر ٿيو ته هن وقت کان اها پاڪستان جي لکپڙهه جي ٻوليءَ طور استعمال ٿيندي. 1956ع ۾ بنگال جي جدوجهد ۽ ٻين حالتن سبب اردو ۽ بنگالي ٻنهي کي قومي ٻولين جي حيثيت ڏني وئي ۽ رٿا بندي اها ڪئي وئي ته ايندڙ ڏهن سالن تائين اردوءَ کي ايترو اڳتي وٺي اچجي جو اها انگريزيءَ جي جاءِ والاري. پر ائين نه ٿي سگهيو ۽ پاڪستان ۾ انگريزي اڃا به استعمال هيٺ آهي. 1973ع جي آئين ۾ وري ٻيا پندرهن سال مقرر ڪيا ويا، جنهن ۾ اردوءَ کي انگريزي جي سطح تائين ترقي ڏيارڻ جو عهد ڪيو ويو، پر پوءِ به انگريزيءَ جي جاءِ نه والاري سگهي. هاڻ اهو ڏوهه قانون پاس ڪرڻ وارن جو ڪونهي. اصل ڳالهه اها آهي ته ان قانون جي روشنيءَ ۾ اٿارٽيون ڪم ڪن. مان ته اهو ٿو سمجهان ته انهن اٿارٽين تي موجود ماڻهن کي اها خبر ئي ڪانهي ته ڪين ڪهڙو ڪم ڪرڻو آهي. اسان

وٺ ٻـ ساڳي صورتحال آهي. لينگويج اٿارٽيءَ ۾ موجود ماڻهن کي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ Basic Concept جي ٻـ خبر ڪانهي. انهن کي انهيءَ طريقي ڪار جي خبر ئي ناهي تہ ٻوليءَ کي سرڪاري حيثيت تائين ڪيئن پهچائجي؟ ان لاءِ مون اٿارٽي وارن کي صلاحون ٻـ ڏنيون آهن تہ ان لاءِ اهڙا ملڪ چونڊيو جن ۾ اهڙي قسم جو ڪم ٿيندو هجي، انهيءَ ڪم ۾ ملائيشيا سڀني کان اڳيرو آهي، جو 1948ع ۾ آزاد ٿيو انگريزي سندن سرڪاري ٻولي هئي، توڙي جو پاڪستان نهڻ کان اڳ سنڌي اسانجي قومي ۽ سرڪاري ٻولي هئي، پر ان جي هاڻ اها حيثيت نہ رهي آهي. جڏهن تہ ملائيشيا وارن ٿوري وقت اندر پنهنجي ٻولي "ٻهاسا ملئي" کي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏياري ورتو آهي ۽ هن وقت ملائيشيا ۾ انگريزيءَ کان وڌيڪ ٻهاسا ملئي پڙهي ۽ پڙهائي وڃي ٿي. انڊو نيشيا ۾ ٻـ ساڳي ٻولي "ٻهاسا انڊونيشيائي" رائج آهي. اهڙي نموني ڏکڻ آئرلينڊ ۾ گئلڪ آئرش تي ڪم ٿيو ٿئي. هنن کي احساس ٿيو آهي تہ انگريزي سندن سرڪاري ٻولي هجڻ سبب ڏکڻ آئرلينڊ جا ماڻهو پنهنجي اصل سڃاڻپ وڃائي رهيا آهن. هاڻ اهي گذريل ڏهن سالن کان اٿارٽيون ٺاهي وڏو ڪم ڪيا ڪن. ان کانسواءِ اسرائيل جو مثال اسان جي سامهون آهي، "هيبرو" جا ڳالهائيندڙ اتي تمام ٿورڙا هئا. ڪجهہ وقت اڳ تائين ان جي ڪا حيثيت ڪا نہ هئي. اتي عربي پهرئين نمبر ۽ انگريزي ٻئي نمبر تي هئي. پر اتان جي لينگويج اٿارٽين ۾ موجود ماهرن جي محنت سبب اڄ هيبريو اتان جي پهرين نمبر ٻولي ليکي وڃي ٿي، انگريزي ٻئي نمبر تي ۽ عربي ٽئين نمبر تي. سو ٻـ اهڙي ريت جو ڪير چاهي تہ پڙهي يا نہ پڙهي! اهو اٿارٽين جو وڏو ڪم آهي.

اصولي طرح سان لينگويج اٿارٽين تي اهڙا قابل ماڻهو هجڻ گهرجن جن کي اٿارٽين جي دائره ڪار جي خبر هجي ۽ اهي [illegible] تي ڪم لاءِ نوان ماڻهو پيدا ڪري سگهن ۽ ڪمپيوٽر جو استعمال ڪن. اسان

وٽ روبنيو ۽ تعليم ڪاتي جي اڳواڻ ٿي سنڌيءَ ۾ لکپڙهه موجود آهي. پر هاڻ ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته اسان سچائيءَ سان ان تي عمل ڪرايون. بيو ته نهيو سنڌ يونيورسٽيءَ جو 1972ع ۾ هڪ ٺهراءُ پاس ڪيل اهي ته، يونيورسٽيءَ جي سرڪاري ٻولي سنڌي هوندي. ان ڏينهن کان وٺي يونيورسٽي، ۾ لکپڙهه سنڌيءَ ۾ ٿيڻ گهرجي ها. ان جي شروعات غلام مصطفيٰ شاهه واري زماني ۾ ٿي هئي، پر ٿوري وقت کان پوءِ ان کي وساري ڇڏيائون. هاڻي اهو ڪم لينگويج اٿارٽيءَ جو آهي. اها ڪانئن پڇاڻو ڪري ته ڪهڙي تڪليف آهي، جو اهي لکپڙهه سنڌيءَ ۾ نٿا ڪن جيڪڏهن ڪا تڪيلف هجي ته ان کي اٿارٽي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪري.

سنڌيءَ ۾ ڪمپيوٽر جي استعمال جو تيزيءَ سان رجحان وڌيو آهي. اٿارٽيءَ کي گهرجي ته ڪمپيوٽر ۾ پڙ ماڻهن کي مختلف ادارن ۾ رکرائي، ڪانئن ٻوليءَ جي استعمال جو ڪم وٺي، ان سان ڪم به ٿيندو ۽ وقت به بچندو، باقي ڪتابن جي ڇپائي لاءِ پيا سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارا به آهن، ان ڪري ڪتاب ڇپائڻ اٿارٽيءَ جو ڪم ڪونهي. سٺا ڪتاب ڇپائڻ گهرجن، پر ان لاءِ جديد تحقيق ۽ نون ماهرن جي گهرج آهي. هن وقت جيڪڏهن سر جارج گريئرسن جي 1919ع ۾ ڪيل سروي کي ڇپائجي ۽ پراڻا ريفرنس ڏجن ته اهي ايترا ڪارائتا نه ٿيندا جو ڪميونيڪيشن تيز آهي، لهجن ۽ محاورن جون حدون مٽجي چڪيون آهن. اڄ به اترادي ۽ لاڙ جي ماڻهوءَ جي لهجي ۾ فرق آهي ته 1919ع ۽ 1994ع جي ماڻهوءَ جي لهجي ۾ ڪيترو فرق هوندو ان ڪري نئين سر سروي ڪرائڻ جي ضرورت آهي. اٿارٽيءَ کي گهرجي ته لهجن ۽ لسانيات جي نئين ترتيب سان سروي ڪرائي. پر مان سمجهان ٿو ته اٿارٽيءَ ۾ موجود ماڻهن کي ان سلسلي جي ڪا خبر ڪانهي.

س: اوهان وٽ اٿارٽيءَ جي معاملن کي بهتر نموني هلائڻ ۽

ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ڪهڙي ڪسوٽي آهي؟

ج: لينگويج اٿارٽي، لينگويج پلاننگ جو حصو آهي. جيئن روڊ ٺاهڻ لاءِ ماهر پلاننگ ڪندا آهن، ائين اسڪالر ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ پلان جوڙيندا آهن. پلاننگ جون ٽي اهم شاخون آهن. اسٽيٽس پلاننگ Status Planning جنهن تحت ٻوليءَ جو مقامءِ حيثيت مقرر ڪئي ويندي آهي. اهو ڪم سرڪار ڪري ڇڏيو آهي. تنهن کان پوءِ ڪارپس پلاننگ Corpus Planning ٿيندي آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جي جسم ۽ بناوت کي ٺاهيو ويندو آهي ۽ نوان اصطلاح ۽ محاورا گهڙيا ويندا آهن. پر اسان وٽ ان جو ڪو به ماهر ڪونهي، ڪنهن به ماڻهوءَ کي انهيءَ علم ۾ ڪا ڊگري ڪانهي. پنهنجي ليکي ڪم ٿيندو هوندو، پر منظر عام تي ناهي آيو. ٽين اڪيوزيشن پلاننگ (Acquisition Planning) ٿيندي آهي، جنهن جو مطلب مٿيون رٿابنديون مڪمل ڪرڻ کان پوءِ انهن کي عمل ۾ آڻي ماڻهن تائين ڪيئن پهچائجي، ان جا نتيجا ڪيئن حاصل ڪجن؟ مان اهو چوندس ته اٿارٽيءَ جي منصب تي اهڙا ماڻهو هجن جيڪي انهن بين الاقوامي علمن ۽ اصطلاحن کان واقف هجن ۽ ماهرن توڙي نوجوانن کان ڪم وٺي سگهن. رڳو اخبار ۾ اهو ڏئي ڇڏجي ته اسان چاهيون ٿا ته سنڌ يونيورسٽي ۾ زولاجي سنڌيءَ ۾ به پڙهائي وڃي. ان سلسلي ۾ ڪو ماڻهو جيڪڏهن پاڻ کي اهل سمجهي ته اسان هي نوان ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ٿا گهرون. ان جي موٽ طور ڪو ماڻهو ظاهر ٿو ٿئي ته ڪم ان کان ورتو وڃي، سرڪاري لکپڙهه لاءِ به اهڙو طريقي ڪار اختيار ڪجي. جيڪي رڪاوٽون هجن انهن کي دور ڪرڻ گهرجي.

س: توهان سان لسانيات جي ماهر هجڻ جي ناتي ۽ ڪم جي حوالي سان لينگويج اٿارٽي وارن ڪو رابطو ڪيو آهي؟

ج: ادا منهنجو ڪم آهي ٻولي جي رٿابندي ۽ ٻوليءَ جو سماجي حوالن سان مطالعو. ان حوالي سان ٻوليءَ جي رٿابندي. اڪيوزيشن ۽ ڦير ڦار سان لاڳاپيل اهم ڪتاب منهنجي نظر مان گذريا آهن ۽ گڏوگڏ ٻين ملڪن جو ڪم به منهنجي نظرن مان گذريو آهي. اهڙي قسم جو ظهار مون پاڻ هلي وڃي لينگويج اٿارٽيءَ وارن سان ڪيو هو. هائوڪي

چيئرمين ۽ سيڪريٽري سان ڪچهري بہ ٿي انهن چيو تہ توهان ڪان ڪم وٺندا سين، ان ڪان پوءِ مون وٽ اٿارٽيءَ طرفان صلاحون ڏيڻ لاءِ خط آيو. مون ان سلسلي ۾ ڪين مختصر جواب ڏئي ڇڏيو ۽ ٻڌايو تہ مان لسانيات تي سماجي حوالي سان بنيادي ڪم ڪرڻ ٿو گهران. جيئن سماجي لسانيات تي سنڌيءَ ۾ هڪڙو ڪتاب اچي سگهي. جنهن ۾ ٻولي جي رٿا بندي ۽ ٻين معاملن بابت بحث ٿيل هجي. منهنجو ڪم practical نـاهـي پـر Theoretical آهي تہ هيئن هيئن ڪرڻ گهرجي ۽ هيئن ٿيڻ گهرجي. ان جي جواب ۾ اٿارٽي وارن لکيو تہ اسان کي خوشي ٿي آهي، توهان اهو ڪتاب لکي ڏيو. پهرين اسان قاعدن قانونن موجب ماهرن جي ڪميٽيءَ آڏو رکنداسين، جيڪڏهن انهن منظور ڪيو تہ پوءِ ڇپائينداسين. مونکي اهو جواب مثبت نہ لڳو. منهنجو خيال هو تہ اهي مونکي Assignment ڏين ۽ پنهنجو ذمو ڪري ڪٺن تہ انهن لاءِ ڪم ڪريان.

س: ٻوليءَ جي ماهر ۽ دانشور سراج صاحب جو خيال آهي تہ سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ماءُ آهي ۽ ڊاڪٽر بلوچ انکي سامي سٽ جي ٻولين ۾ شامل ڪري ٿو، اوهان پنهنجي مطالعي جي روشنيءَ ۾ سنڌي عالمن جي انهن راين جي ڪيئن ڇند ڇاڻ ڪندا؟

ج: اهو موضوع Philology جو آهي، انهيءَ علم جا بہ ڪورس ٿيندا آهن. ان ۾ پي ايچ ڊي بہ ٿيندي آهي. انهيءَ علم جا ماهر ٻولين جا خاندان مقرر ڪندا آهن. ٻين حوالن ڪانسواءِ اهي جاگرافيءَ جي پاسي کان بہ ڏسندا آهن. حدون مقرر ڪندا آهن تہ ڪهڙي ٻولي ڪٿي ۽ ڪنهن سان لاڳاپي ۾ آهي، پوءِ انهن جا خاندان ٺهندا آهن. انسائيڪلو پيڊيا ۾ سڄي دنيا جي ٻولين جا خاندان طئي ٿيل آهن. ان ۾ سنڌي ٻوليءَ کي North Western انڊو آرين ڪري ليکيو ويو آهي. اهو انڪري جو ان وقت هندستان سان اسان گڏ هئاسون. سراج صاحب يا ٻين جون ڳالهيون رڳو اسان تائين محدود آهن، ٻاهر اهڙي ڪا بہ ڳالهہ ڪانهي. دنيا جي ٻين ٻولين جا Philologist بہ ان سلسلي ۾ ڪم ڪن پيا پر انهن اجا ڪا اهڙي ڳالهہ ڪانہ ڪئي آهي. آئون

Philology ۾ ڪا دلچسپي نه رکان. منهنجو ڪم اهو آهي ته هينئر سنڌي ٻولي ڇا آهي؟ اڳتي ڇا ٿيندي؟ منهنجو ذاتي خيال آهي ته سنڌي ٻولي ايتري ئي پراڻي آهي، جيترا هتان جا ماڻهو. اڳاٽي زماني ۾ جيڪا سنڌي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي سا هاڻي ناهي. هزار سالن کان اڳ واري سنڌي ٻوليءَ کي هينئر محفوظ نه ٿو ڪري سگهجي. ڇو ته اهي آواز محفوظ رهيا ئي ڪونهن. منهنجي Study ماڻهن جي آوازن تي ٻڌل آهي. ماڻهو ڪيئن ٿا ڳالهائين ۽ ڳالهائڻ وقت انهن جو Social Context ڪهڙو آهي؟ چوڻ ڇا ٿو چاهي، ڪري ڇا ٿو؟ منهنجو هن دور ۾ ڳالهائجندڙ ۽ استعمال ۾ ايندڙ سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان ڪم آهي. جنهن بابت آئون اهو ٻڌائي سگهان ٿو ته اها ٻولي مستقبل ۾ اسان کي ڪهڙي پاسي وٺي ويندي. منهنجي ويچارن کي في الحال مفروضو به چئي سگهجي ٿو، ڇو ته ان جي ڪٿ اڳتي هلي محقق ڪندا. سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت وڏواڻيءَ جو مضمون Origin of Sindhi يا ٻين ڪجهه مضمونن جو مطالعو ڪيو وڃي ته ان مان به ڳالهه واضح ٿي سگهي ٿي. ان مضمون ۾ سراج، ڀيرو مل، ٽرمپ، ڊاڪٽر بلوچ، ڊاڪٽر الانا، علي نواز جتوئي ۽ ٻين جي ٿيورين کي بحث هيٺ آڻي آخر ۾ پنهنجي راءِ ڏني وئي آهي. ذاتي طرح آئون هن وقت ان علمي حيثيت ۾ نه آهيان، جو ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت ڪا آخري، علمي ۽ سائنسي راءِ ڏئي سگهان.

س: موهن جي دڙي جي ٻولي هينئر تائين ڪير به نه پڙهي سگهيو آهي، ان بابت اوهان جو ڇا خيال آهي ته ان کي ڪيئن ٿو پڙهي سگهجي؟

ج: مونکي انهيءَ سلسلي ۾ گهڻي خبر ڪانهي. جيڪي ڪجهه ڇپيو آهي اهو نظر مان گذريو آهي. ان بابت فنليند ۾ ڪم ٿئي پيو. موهن جي دڙي جي اسڪرپٽ تي اسڪوپرپولا به ڪم ڪري پيو. پرپولا سنڌ جي دانشورن ۾ تمام گهڻو مشهور آهي، جڏهن ته فن ليند ۾ هو ايترو مشهور ڪونهي. هو پاڻ دعويٰ ڪندو آهي ته مون موهن جي دڙي جي ٻولي، جا ڪجهه لفظ پڙهيا آهن. منهنجي ذاتي راءِ اها آهي ته ڪو سنڌي ڄاڻندڙ ماڻهو ساڻس ڪجهه سال گڏ ويهي ڪم ڪري ته ٿيءَ شايد

ڪي نتيجا نڪري سگهن. هاڻ علمي ڏڪن جي ضرورت ڪانهي. انڪري ڪو سنڌي ماڻهو ان ڪم لاءِ تيار ٿئي ۽ ٽريننگ وٺي اچي ته ان جا بهتر نتيجا نڪرندا.

س: اوهان سنڌ جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي ادارن جي ڪارڪردگي مان مطمئن آهيو؟

ج: ادا. ادارن ۾ سڀ ماڻهو نوڪرين لاءِ وينا آهن ۽ انهن طئه ڪري ڇڏيو آهي ته ڪين صرف نوڪريون ڪرڻيون آهن. انهن کي علمي ۽ ادبي ڪم ڪرڻ ۾ ڪا به دلچسپي ڪانهي. هي فقط پنهنجون نوڪريون بچائڻ لاءِ ڪتاب وغيره ڇپائي اڳتي ٿا ڏيکارين ۽ ٻيا وري انهن کي ڪيرائي پاڻ اچڻ ٿا چاهين. سچا معاملا سفارش ۽ دوست نوازي تي هلي رهيا آهن. آئون ذاتي طرح سان انهن ادارن مان ڏاڍو بدظن ۽ مايوس آهيان. علم جي معاملي ۾ سفارش ۽ دوستيءَ سبب نااهل ماڻهن ۽ غير معياري ڪم تي به پي ايڇ ڊي جي ڊگري سولائيءَ سان مليو ٿي وڃي. اهو ئي سبب آهي جو اسان وٽ علم ۽ ادب جو معيار نه وڌي سگهيو آهي. انهيءَ حد تائين جو اسان اردوءَ جي ڀيٽ ۾ به گهڻو پوئتي آهيون. اسان وٽ تحقيقي ڪم تمام گهٽ ٿو ٿئي. جنهن جو معيار به سٺو ناهي.

س: سنڌ جي تعليمي ادارن (پرائمري ۽ سيڪنڊري) ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ جي معيار الفابيٽ بابت اوهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟

ج: جڏهن اسان جي الفابيٽ ناهي پئي وئي، ان وقت انگريز ، سنڌي مسلمان ۽ هندو ان ۾ شامل هئا. سنڌي مسلمان عربيءَ کان گهڻو متاثر هئا ۽ هندو وري سنسڪرت ۽ هنديءَ جي آوازن کان متاثر هئا. جيئن ظ - ذ- ز جا اکر آهن. انهن جو صحيح اچار عربي ڄاڻڻ وارو ماڻهو ئي اچاري سگهي ٿو، ٻيو نٿو اچاري سگهي. عام سنڌي ماڻهوءَ سان به اهائي ويڌن آهي. اهڙو عذاب ث - ص - س جي اُچارن ۾ به آهي. اڄ اهي آواز گڏجي ويا آهن. ماضيءَ ۾ عربيءَ تي دسترس رکڻ سبب انهن کي الڳ الڳ نموني اچاريو ويندو هو، اڄ اهو اثر ختم ٿي چڪو آهي. تنهن ڪري اهو ضروري آهي ته هڪ جهڙن آوازن وارا اکر گهٽايا وڃن. ان سلسلي ۾ اهو به چوندس ته نئين الفابيٽ تشڪيل ڏني وڃي

ٻر ان جو بنياد آوازن تي ٻڌل هجي. اهو ڪم Phonetics جا عالم ئي ڪري سگهن ٿا. ڊاڪٽر غلام علي الانا ٻه صوتيات تي ڪم ڪيو آهي. مون جيڪو ڪم ڪيو آهي ان جو بنياد ٻه صوتيات تي ٻڌل آهي. جيڪڏهن اکر گهٽايا وڃن ته ٻولي ترقيءَ جا مختلف مرحلا سولائيءَ سان طئه ڪري سگهندي.

س: سنڌ ۾ اردو ۽ سنڌي ڳالهائيندڙن جي لساني بنيادن تي پيدا ٿيل ويڇن کي ڪيئن ٿو ختم ڪري سگهجي؟.

ج: گهڻو وقت اڳ هڪڙي دانشور چيو هو ته سنڌي يا اڻ سنڌي طرح هندستان پاڪستان تي حڪمراني ڪندو. هندستان ڪيئن ٿو حڪومت ڪري اهو هر ڪو ماڻهو ڏسي سگهي ٿو. اردوءَ کي سياستدانن جي غلطين سبب قومي ٻوليءَ جو درجو ڏنو ويو، حالانڪه اها ڪنهن ٻه علائقي جي ٻولي نه هئي. اهو ئي سبب هو جو بنگلاديش الڳ ٿي ويو. اها حقيقت آهي ته ٻولي رڳو رابطي جو ذريعو ڪونهي. ٻوليءَ ذريعي حق متاثر ٿين ٿا. ماڻهوءَ جي سڃاڻپ متاثر ٿئي ٿي، پاڪستان کان ٻاهر توهان ڪٿي ٻه اردو ڳالهايو توهان کان پهرين سوال اهو ڪندا ته ڇا توهان انڊيا مان آيا آهيو؟ ان کان پوءِ ڪين ٻڌائڻو پوندو ته اسان ڪير آهيون! پاڪستان جي ڪلچر کي ته دنيا جا ڪيترا اسڪالر آزاد ۽ جدا ڪلچر جي حيثيت ۾ مڃين ئي ڪو نه ٿا. اصل ۾ اردو ٻولي انڊيا جي آهي. ان کي ٻاڻ تي مڙهڻ پنهنجي سڃاڻپ وڃائڻ برابر آهي. هاڻ حڪمرانن کي هڪ ڀيرو ٻيهر ان ڳالهه تي غور ڪرڻو پوندو ته هن ملڪ ۾ هڪ ٻولي نه پر پنجن علائقائي ٻولين کي قومي ٻولين جو درجو ڏنو وڃي. اردوءَ کي رابطي جي زبان طور استعمال ڪيو وڃي، باقي صرف اها هڪ قومي ٻولي ناهي. هتان جون قومي ٻوليون سنڌي، بلوچي، پنجابي، پشتو ۽ سرائيڪي ٻه آهن.

ٻوليءَ تعليم بابت عملي رٿابندي

هيءَ گفتگو يا خيالن جي ڏي وٺ روزانه "برسات" ڪراچيءَ جي ايڊيٽر بدر ابڙي سان سنڌس آفيس ۾ ٿي، جيڪا هن ٻاڻ رڪارڊ ڪئي، لکي ۽ 13-فيبروري 1995ع جي روزانه برسات ۾ ڇاپي.

[اڄ ڪلهه سنڌي ٻوليءَ جي سماجي ڪارج تي وڏو بحث هلي رهيو آهي، هر سڄڻ وٽ پنهنجي راءِ ۽ پنهنجي تجويز آهي ته سنڌي ٻولي ۽ قوم کي ڪهڙي طرح اڳتي آڻجي، جو اها ايڪيهين صديءَ ۾ پير پائڻ کان اڳ ڄاڻ جي هر شعبي ۾ ايترو پرائي چڪي هجي، جو ان کي "پوئٽي پيل" نه چئي سگهجي. جيئن ته علم جو بنياد ٻوليءَ تي آهي ۽ سنڌي ٻولي پنهنجي سموري عظمت ۽ قدامت جي باوجود جديد علمي ذخيري کان خالي آهي، تنهن ڪري سنڌي سماج جا ڏاها ان ڳڻتيءَ ۾ آهن ته هاڻي ڇا ڪجي؟

تازو وزير اعظم جي هدايت تي سنڌ جي وڏي وزير سيد عبدالله شاهه تعليم کاتي کي حڪم ڏنا آهن ته پرائمري سطح کان ئي انگريزيءَ جي تعليم ڏني وڃي، جڏهن ته هن کان اڳ سيڪنڊري سطح کان انگريزي پڙهائڻ جو رواج آهي. حڪومت جو خيال ائين ڏسجي ٿو ته جيڪڏهن هن تعليمي سال کان ٻارن کي پرائمري سطح کان انگريزي پڙهائي وڃي ته ايندڙ پندرهن سالن ۾ هر گريجوئيٽ نوجوان انگريزيءَ ۾ لکڻ، پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ جي لياقت رکندو، يعني وڏ ۾ وڏ 2010ع تائين سنڌ ۾ انگريزيءَ ۾ جمع ٿيل سمورو علم سنڌ جي گريجوئيٽن لاءِ کليل چڪو هوندو.

ڇا ائين واقعي ممڪن آهي؟ ڇا اها ڪا خوش فهمي آهي؟ ڇا ان

کان وڏيڪ لاڀائتي ڪا ٻي صورتحال ٿي سگهي ٿي؟ ڇا سنڌي ٻوليءَ جي اهميت ۽ ترقيءَ جي ڳالهه ڪرڻ محض ماضي پرستي آهي؟ ڇا سنڌي ٻوليءَ جي سواريءَ تي ايڪيهين صديءَ جو سفر ممڪن نه آهي؟ هي محض سوال نه آهن. پر هي اهي بنيادي سوال آهن، جيڪي سنڌي قوم جي مستقبل ۽ ترقيءَ ڏانهن ويندڙ واٽ تائين رسائي ڪن ٿا.

سنڌ حڪومت، سنڌي گهڻ گهرن جي هڪ پراڻي مطالبي کي قبول ڪري، سنڌي لينگويج اٿارٽي قائم ڪري چڪي آهي، ان اٿارٽيءَ جو بنيادي مقصد اهو ورتو پئي ويو ته اها سنڌي ٻوليءَ کي فنڪشنل بڻائيندي ۽ اهي نت نوان محاورا، لفظ، ترڪيبون ۽ اصطلاح وغيره رائج ڪندي، جيڪي جديد دور ۾ پيدا ٿي رهيا آهن. اٿارٽي بهرحال، اڃا تائين اهو ڪم ڪري نه سگهي آهي ۽ نه ئي سنڌيءَ جو اليڪٽرانڪ ٽائيپ رائٽر تيار ڪرائي سگهي آهي، جنهن سان لکپڙه جوصاف سٿرو ذريعو مهيا ٿي سگهيو ٿي. جيئن ته هن وقت لينگويج اٿارٽي جي ڪارڪردگي موضوع هيٺ نه آهي، ان ڪري بهتر آهي ته ان بحث جو جائزو ورتو وڃي ته ڇا سنڌي ٻوليءَ جي آڌار تي سنڌي قوم ترقي ڪري سگهي ٿي يا ترقيءَ لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي ڇڏڻو پوندو؟ ۽ ڪانئنو بدلائي انگريزيءَ تي اچڻو پوندو.

سنڌ جي حوالي سان سنڌي ٻولي، سماج ۾ موجود ٻين ٻولين جي اهميت، انهن جي ڏيڻ ڏار، سڌارڻ ۽ بگاڙ جي موضوعن تي تحقيق ۽ تشريح لاءِ ڪوبه ماهر موجود نه آهي. ضروري نه آهي ته ليکڪ، دانشور توڙي سنڌي ٻوليءَ تي مڪمل عبور رکندڙ سگهڙ ان اصول کان به مڪمل واقف هجن، جنهن تحت ڪا به ٻولي پنهنجي آوازي توڙي تحريري شڪل صورت بدلائيندي رهي ٿي.

اها اسان جي خوش قسمتي آهي ته اسان جي وچ ۾ اڄ هڪ اهڙو شخص به موجود آهي. جيڪو سماجي لسانيات جي علم تي مهارت حاصل ڪري رهيو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته اسان جا اعلي ادارا اڃا

تائين هن جي مهارت مان لاڀ وٺڻ جو رستو ڳولي نه سگهيا آهن.
ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو انگلينڊ مان سماجي لسانيات (Sociolinguistics) ۾ پي ايڇ ڊي ڪري آيو آهي ۽ اڄ ڪلهه سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ استاد آهي

قاسم ٻگهيو چوي ٿو، "ٻوليءَ جي علم کي سماج ۽ سماجي علمن سان لاڳاپيو آهي، هر ڪنهن ٻوليءَ ۾ لفظ، صورتخطي، گرامر ۽ آواز هوندا آهن، جن تي سماجي حالتون اثر انداز ٿين ٿيون. توهان ڏسو ته هڪ ئي ٻوليءَ جا مختلف لهجا ٿين ٿا. مختلف عمرين ۾ ۽ مختلف طبقن ۾ ساڳي ٻولي هوندي به مختلف آواز، لفظ ۽ لهجا ڳالهايا وڃن ٿا. غريب، امير، پڙهيل ۽ اڻ پڙهيل ماڻهن جي ڳالهائڻ ۾ فرق ٿئي ٿو. ڪي ماڻهو هڪڙين ٻولين جي ماحول ۾ نپجن يا رهن ٿا. ٻين کي ڪن ٻين ٻولين وارن سان ويجهڙائپ آهي. سو اهي سيئي عنصر هڪ يا ٻئي پاسي کان ٻوليءَ تي اثر وجهن ٿا ۽ اهڙيءَ طرح نت نئين معلومات ۽ اکر ٻين ٻولين مان سنڌيءَ ۾ داخل ٿيندا رهن ٿا. اهو سماجي اثر آهي، جنهن کي روڪي ئي نٿو سگهجي."

ماڻهن جا پنهنجا لڳ لاڳاپا هوندا آهن. جهڙو پيداواري سرشتو هوندو، تهڙائي رشتا هوندا آهن ۽ سماجي پيداواري سرشتي موجب زرعي، صنعتي، ڪاروباري، ادبي ۽ سائنسي لغت ترتيب وٺندي ويندي آهي. جيئن سنڌي سماج زرعي مان صنعتي ٿي رهيو آهي، تيئن سڀ ڪجهه بدلجي رهيو آهي، ٻوليءَ سميت، هاڻي ڊش اينٽينا جو زمانو اچي ويو آهي ۽ سنڌ جا ماڻهو دنيا جي ٻين ٻولين سان سڌي رابطي ۾ اچي ويا آهن. انهن ٻولين جي ذريعي معلومات به وٺي رهيا آهن ۽ نوان نوان اصطلاح سنڌن ڪن کي جهي رهيا آهن. ڇا ان طرح سنڌي ٻولي سڌري ۽ وڌي رهي آهي يا ان ۾ بگاڙ پيو پيدا ٿئي؟

"جيئن انسان آهي، ٻار مان وڏو، وڏي مان جوان ۽ جوان مان ٻڍو

ٿئي ٿو. تيئن ٻولي بہ هوندي آهي. اها ٻين ٻولين سان تعلق ۾ اچي ٿي. انهن کان لفظ وٺندي وسيع ٿيندي ٿي. پر 1960ع واري ڏهاڪي ۾ اسڪالرن ڏٺو تہ ان عمل ۾ ڪي ٻوليون ختم بہ ٿي وڃن ٿيون. انهن جي خاتمي جا بہ سبب هوندا آهن. اهي سرڪاري پاليسيون بہ ٿي سگهن ٿيون. سماجي ۽ اقتصادي دٻائن جي ڪري بہ ٻولين جو موت ٿي سگهي ٿو. ائين نہ رڳو ٿيندو رهيو آهي. پر اهو سلسلو جاري آهي. ايندڙ وقت ۾ ڪي ٻوليون دنيا جي تختي تان گم ٿي وينديون. جيڪي اڄ ڪلهہ ڳالهايون پيون وڃن." ڊاڪٽر قاسم چيو.

"ان صورتحال تي ڪجهہ اسڪالرن 1960ع واري ڏهاڪي ۾ آمريڪا ۾ ڳالهائجندڙ انگريزيءَ تي شمارياتي بنيادن تي تحقيق ڪئي. هنن ڪي ڊپارٽمينٽل اسٽور چونڊيا ۽ انهن تي ايندڙ گراهڪن ۽ ڪم ڪندڙن جي ڳالهائڻ کي غور سان ٻڌو. جيئن تہ اهي دنيا جي مختلف حصن ۽ سماجن کان آيا هئا. انڪري هنن جي لهجن، آوازن ۽ گرامر ۾ فرق رڪارڊ ڪيو ويو. نہ رڳو ايترو، پر اهي ماڻهو شهر جي مختلف طبقن سان تعلق هئڻ ڪري سندن ڳالهائڻ جو لهجو. اسٽائل ۽ ڊڪشن بہ مختلف هو. هر هڪ پنهنجن طبقاتي لاڙن، اسٽائل ۽ ضرورتن سبب مختلف طرح ڳالهائي رهيو هو. نيگرو لوڪن جي ڳالهائڻ جو اسٽائل ئي الڳ آهي. ڇاڪاڻ تہ اهي هڪ هيٺين ۽ وچولي پورهيت طبقي سان تعلق رکن ٿا ۽ هنن جي رهڻي ڪهڻي شاهوڪار گورن کان مختلف آهي."

ڇا سنڌي ٻوليءَ تي بہ اوڙي پاڙي جي ٻولين جو اثر نہ ٿي رهيو هوندو يا اوڙي پاڙي جي ٻولين تي سنڌيءَ جو رنگ نہ چڙهندو هوندو؟ يقينن ائين آهي. پر قاسم ٻڌائيندو ويو تہ دنيا ۾ شايد ئي ڪو اهڙو ٻيو مثال هجي، جتي ڪنهن ٻئي ملڪ مان لڏي آيل آباديءَ جو ايترو سياسي، سماجي ۽ معاشي دٻاءُ هجي، جو انهن مقامي ماڻهن کي پنهنجي (ٻاهرين) ٻوليءَ جو دٻاءُ قبول ڪرايو هجي."

مون کي آمريڪي ريڊ انڊينس ياد اچن ٿا. جن کي بہ ٻاهرين

آباديءَ جو دٻاءُ قبول ڪري، انگريزي اختيار ڪرڻي پئي هئي. پر اها جلهه ڪئي صديون اڳ جي آهي. ويهين صديءَ ۾ سچ پچ ته اهڙو حادثو ڪنهن به هنڌ ڪو نه ٿيو هوندو. جهڙو سنڌ ۾ سنڌيءَ سان ٿيو آهي.

آمريڪا ۾ اڄ به 60 سيڪڙو آباديءَ جي ٻولي انگريزي نه آهي، انهن ۾ جرمني، اسپيني ۽ ٻيون مقامي ٻوليون موجود آهن. دلچسپ ڳالهه اها آهي ته ريڊ انڊينس سڄي آمريڪا تي قابض ڪو نه هئا. انهن جون آباديون گهڻو ڪري وچ ۽ ڏکڻ آمريڪا ۾ هيون، جتي سندن قديم ٻوليءَ جون سڌريل شڪليون اڄ به موجود آهن. جيتوڻيڪ سندن پراڻي ثقافت گهڻي ڀاڱي گم ٿي چڪي آهي.

سو، ويهين صدي ۾ سنڌ جو مثال عجيب آهي ته سرڪاري پاليسين ۽ سماجي دٻائن جو اثر سنڌي ٻولي ۽ مقامي ماڻهن جي خلاف ويو ۽ ڪين ڌاري ٻولي (اردو) قبول ڪرڻي پئي. ساڳي طرح معاشي ترقيءَ جي ميدان ۾ هن وٽ ٻوليءَ جو ٻيو Option به ڌاري ٻولي (انگريزي) رهيو آهي. ائين رڳو سنڌ سان نه رهيو آهي، پر پاڪستان جي ٻين حصن ۾ به ائين ئي ٿيو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته پنجاب وارا اردوءَ جي آڌو گذريل 100 سالن کان به اڳ هٿيار ڦٽا ڪري، اهو فيصلو ڪري چڪا هئا ته ڪين اردو اختيار ڪرڻي آهي، پر سنڌ جي ماڻهن مزاحمت به ڪئي آهي، ان سماجي دٻاءُ سبب ئي سنڌي ٻولي پنجابيءَ جي ڀيٽ ۾ بهتر پوزيشن ۾ آهي.

ڊاڪٽر قاسم انگلينڊ ۾ پنجابي ٻولي ڳالهائيندڙن بابت هڪ سروي جو ذڪر ڪيو، هو چوي ٿو ته، "انگلينڊ ۾ رهندڙ پاڪستاني پنجابي توڙي هندستاني سک گهرن ۾ ته پنجابي ڳالهائن ٿا، پر جڏهن ڪو سک ٻئي سان پنجابيءَ ۾ ڳالهائي ٿو ته ڏاڍو فخر محسوس ڪري ٿو، پر پاڪستاني پنجابي ٻين سان پنجابيءَ ۾ ڳالهائيندي پاڻ کي Un-educated محسوس ڪري ٿو. اهو هڪ قسم جي ڪمتريءَ جو احساس آهي،

جيڪو به سنڌي سنڌين ۾ به سيکندو هجي سو به ڪنهن سنڌي ڳالهائيندڙ ۽ ڪنهن اردو يا انگريزي ڳالهائيندڙ جي، سو فقط سياسي، سماجي ۽ معاشي دٻاءُ آهي. رنجيت سنگهه جي زماني ۾ پنجاب وارا فارسي ٻولي قبول ڪري چڪا هئا، جڏهن انگريز آيا ته ان جي جاءِ تي هندي ۽ هندستاني ٻولي مروج ٿي، جنهن کي هاڻي اردو چون ٿا.

وڏي ڄمار وارا ڪي ماڻهو چون ٿا ته پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ڪراچيءَ ۾ اردو ٻولي اٿين ئي ڳالهائي ويندي هئي، جيئن هندستان جي ڪنهن به ٻئي شهر ۾ هندي ڳالهائي ٿي وئي. ڊاڪٽر قاسم ان راءِ جي تصديق ڪندي، ان کي لنگوا فرانڪا يعني ڳالهائڻ ٻولهائڻ واري گڏيل ٻولي سڏيو. ڊاڪٽر جو چوڻ آهي ته ”اردو ۽ هنديءَ کي ٻلي ته ٻه جدا سڃاڻپون ڏنيون وڃن، اها بنيادي طور تي ساڳي هندستاني زبان آهي. ڪراچيءَ جا جيڪي طبقا اها ٻولي ڳالهائيندا هئا، سي بمبئي ۽ انگريزن جي ويجهو هئڻ ڪري هندستان سان رابطي ۾ هئا. اهي پڙهيل لکيل ماڻهو هئا. انهن جي شرح به تمام گهٽ هئي. انهن مان اڪثر ڳالهائيندڙ ته هتان لڏي ويا. باقي ان وقت ڪن پڙهيل لکيل ماڻهن اردو مان ترجما ڪيا آهن. اها به عام رواجي ڳالهه آهي، ڇو ته ٻين وانگر هتان جا ماڻهو اڄ به انگريزي ۽ ٻين ٻولين پڙهڻ ۽ سکن ٿا. انڪري ائين ڪو نه چئبو ته اهي به هتان جون قومي ٻوليون ٿي ويون، يا هر ڪو انهن کي سمجهي ۽ ڳالهائي ٿو“.

سچل سرمست به اردوءَ ۾ شاعري ڪئي آهي، ڇا اها هتي گهڻي وقت کان اردوءَ جي مروج هئڻ جي نشاني نه آهي؟ ڊاڪٽر قاسم ان ٻوليءَ بابت چوي ٿو ته ”اها هندي آميز آهي، فارسي ۽ هنديءَ جي ملاوٽ آهي. ماڻهو ان کي اردو چون ٿا، پر اها هندستاني زبان آهي، پر جيڪڏهن ڪو سنڌي انگريزيءَ ۾ شاعري ڪري ۽ لکي ته ان جو مطلب اهو نه آهي ته اها سنڌ جا عام ماڻهو سمجهن ٿا. ساڳي طرح جڏهن ٻوليءَ جي ڳالهه ٿا ڪيون ته مراد ان ٻوليءَ مان آهي، جيڪا هتان جي

عام ڳالهائي سمجهي ٿي .

ڊاڪٽر قاسم سنڌ ۾ ٻاهرين ٻولين جي اثر جي مختصر تاريخ ٻڌائيندي ياد ڏياري ٿو ته ”سچل جي وقت ۾ به ڳالهائي اردو، کان واقف نه هئي. اهائي صورتحال سنڌ ۾ ان وقت به هئي، جڏهن هتي عربي ۽ فارسي نافذ ٿيون. ميرن جي دور ۾ به درٻاري زبان فارسي هئي پر اها عوام جي زبان ڪو نه رهي آهي. اهي ٻوليون برابر پڙهايون وينديون هيون. عربي ته اڄين جماعت ۾ اڃا به پڙهائي وڃي ٿي، پر گهڻا ماڻهو عربي ڳالهائين ٿا ؟“ .

هاڻي جڏهن حڪومت فيصلو ڪيو آهي ته پرائمري سطح کان هر ٻار کي انگريزي پڙهائي وڃي ته جيئن ترقيءَ جي ڊوڙ ۾ شامل ٿي سگهجي، ان تي ڊاڪٽر قاسم چوي ٿو.

”اڻون سمجهان ٿو ته فيصلو ڏاڍو سٺو آهي پر جيڪڏهن اها پاليسي سڄي پاڪستان لاءِ هڪجهڙي هجي، اها پاليسي پرائيويٽ اسڪولن ۾ اڄين هجي ته اتي به پرائمري کان انگريزي جو سبجيڪٽ استعمال ٿئي. اسان جي پرائمري تعليم انگريزيءَ ۾ نه ٿيندي. پر انگريزي ٻوليءَ کي سبجيڪٽ طور پڙهايو ويندو، ان سان گڏ سنڌي به پڙهائي ويندي، اردو، سوشيالاجي ۽ ٻيا سبجيڪٽ به پڙهايا ويندا. اڄين جيئن اڄ ڪلهه ڇهين درجي کان انگريزي پڙهائڻ شروع ڪئي وڃي ٿي.“

هو چوي ٿو، ”اسان ڇهين درجي کان انگريزي پڙهندا پيا اچون، پر اسان انگريزيءَ ۾ ڪيترا پڙ آهيون؟ اها به عالم آشڪار ڳالهه آهي. جڏهن اسان ٻهرئين درجي کان انگريزي پڙهندا سين ته ان سان اسان انگريزيءَ ۾ ڪيترا ماهر ٿيندا سين، اها ڳالهه به اسان کي سجهي ٿي.“

ان جو مطلب اهو ٿيو ته اڄ تائين جنهن طرح ۽ سطح کان انگريزي پڙهائي وئي آهي، ان سان گهربل مقصد حاصل ته نه ٿا آهن. پڙهيل ماڻهن جي اڪثريت کي انگريزي نٿي اچي، ڊاڪٽر قاسم جو چوڻ آهي ته، ”گهربل مقصد حاصل ٿي نه ٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته اهو ماحول نه

اهي ءَ مقابلو آهي. توهان هڪ فرق نوٽ ڪيو ته پرائيويٽ اسڪول ۾ پڙهندڙ شهري ٻار پرائمريءَ کان ئي سبجيڪٽ انگريزيءَ ۾ پڙهي ٿو، جڏهن ته ٻهراڙيءَ جي ٻار کي انگريزي جي فقط ڄاڻ هوندي، انگريزي لفظ ٻڌل هوندس، پر هو ڳالهائي نه سگهندو، هن کي لفظ استعمال ڪرڻ نه ايندا. ٻولي تڏهن ڳالهائڻ ۾ ايندي آهي، جڏهن ان ٻوليءَ ۾ توهان خيالن جي ڏي وٺ ڪيو، هڪٻئي سان ڄاڻ، اطلاعن ۽ علم جي مٽا سٽا ڪيو، انگريزي بهرحال مقامي ٻولي نه آهي. اها اسان جي پڙهڻ، لکڻ ۽ سرڪاري لکپڙهه جي ٻولي ٿيندي.“

”ان کي پرائمري، سيڪنڊري، ميٽرڪ يا انٽرميڊيٽ کان پڙهائڻ سان ڪو به فرق نه پوندو، جيڪڏهن ميٽرڪ کان ٿي انگريزي پڙهائي وڃي ۽ فقط هڪ سال لاءِ هجي، تڏهن به بهتر نتيجا نڪري سگهن ٿا. توهان ڏٺو هوندو ته انگريزي سيکارڻ جا ٽن ٽن مهينن وارا، ڇهن مهينن وارا يا هڪ سال وارا ڪورس ٿين ٿا. اهي ڪورس ڪندڙ اڪثر نوجوان انگريزيءَ جا سٺا لکندڙ ثابت ٿيا آهن. انهن کي لنگوافون ذريعي اکرن ۽ لفظن جي درست ادائگي ۽ استعمال سيکاريو وڃي ٿو.“

”انگريزي توڙي ڪا به ڌاري ٻولي سيکارڻ جا پراڻا طريقا هاڻي ايترا ڪارگر ڪو نه رهيا آهن. ان جي ڀيٽ ۾ آڊيو، وڊيو سرشتي وسيلي ڌاري ٻولي ڳالهائڻ، پڙهڻ ۽ لکڻ سيکارڻ سولو ڪم آهي. برطانيه ۾ نون ماڻهن کي اهڙا ڪورس ڪرايا وڃن ٿا. جن سان شاگرد ٽن مهينن جي عرصي ۾ بنيادي انگريزي، اطالوي، فرينچ يا ٻي ٻولي سکي استعمال ڪري سگهن ٿا“.

ڊاڪٽر ٻگهيو چوي ٿو ته، ”جيڪڏهن مقصد رڳو انگريزي سيکارڻ آهي ته اها ڪنهن به مرحلي تي سيکاري سگهجي ٿي، پر جڏهن انگريزيءَ کي پرائمري ڪلاس کان ئي [illegible] ته سوال ٿو [illegible] اهو ٿيندو ته [illegible] انگريزي [illegible] آهي [illegible] ايندا؟ توهان کي ۽ اسان کي خبر آهي ته اسان جي بي اي ۽ ايم اي پاس

مائٽهن کي بہ انگريزي نہ ٿي اچي. جو انگريزي لکڻ، پڙهڻ ۽ پڙهائڻ ۾ پڙ نہ آهن، تو هڏاڻ يونيورسٽين کي ويجهو وڃي ڏسو تہ انهن استادن کي جيڪي سبجيڪٽ انگريزيءَ ۾ پڙهائيندا آهن. انهن کي پوري انگريزي نہ ٿي اچي. پاڪستان ۾ انگريزي لکڻ ۽ پڙهڻ وارن جي ايڏي تہ کوٽ آهي. جو مائٽهن جي اهليت ۽ قابليت ئي انگريزي ڳالهائڻ ۽ لکڻ تي پئي آهي. جيڪڏهن ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي انگريزي ڳالهائڻ ۽ لکڻ پڙهڻ اچي ٿي تہ هن کي ڪنهن بہ وڏي عهدي تي اکيون ٻوٽي نوڪري ڏئي ڇڏيندا. اهڙي صورت ۾ انگريزيءَ جو اهو ماهر پرائمري پڙهائڻ لاءِ اڳتي ڇو ايندو؟ حقيقتون پنهنجي جاءِ تي موجود آهن. اهو صحيح آهي تہ انٽر پاس يا گريجوئيٽ بي روزگار تمام گهڻا آهن. پر مون کي شڪ آهي تہ اهي مقصد حاصل ڪري ڪو نہ سگهندا."

اهو تہ آهي انگريزي پڙهائڻ جو مسئلو. اسان وٽ تہ سنڌي پڙهائڻ بہ مسئلو آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌيءَ ۾ تعليم جي حقيقي شرح بہ مايوسيءَ جي حد تائين هيٺ آهي. پرائمري تعليمي ادارا بہ ضرورت جي پيٽ ۾ اڌ آهن. ڪٿي اسڪول ناهن ڪٿي اسڪول آهن تہ ماستر نہ آهن. خود سنڌي ٻارن لاءِ سنڌي سکڻ بہ وڏو مسئلو آهي. سنڌي معاشرو ترقي ڪيل دنيا کان گهڻو پوئتي آهي. ان ڪري سنڌي ٻولي بہ اتي ئي بيٺل آهي، جتي مجموعي طور تي سنڌي معاشرو بيٺل آهي. سوال اهو آهي تہ ڇا هن وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ ايتري قوت آهي، جو اها جديد زماني جون گهرجون پوريون ڪري سگهي؟ ڇا ان ۾ لفظن جو ايترو ذخيرو آهي، جو اسان مطمئن هجون؟ ڪٿي ائين تہ ناهي تہ سنڌي ٻولي ماڳهين سنڌي قوم جي ترقيءَ جي راهہ ۾ هڪ بنيادي رنڊڪ بڻجي وئي آهي؟

ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو چوي ٿو: "اسان هتي سوچڻ جي ڌاري واري دؤر ۾ نہ آهيون. ٻوليءَ بہ ترقي ڪئي آهي. ڪيپسن سنٽيڪس ۽ ٽرنيسمنٽ ٽرمز وغيره جڏهن سنڌيءَ جي ڊڪشنريءَ ۽ گرامر لکيا تہ ائين ڪو نہ هو تہ

ڪو سنڌي، ٻي ٻوليءَ جيترو نه هو. ڇاڪاڻ ته ڪيئن ڪتابن انگريزي کي سنڌي سيکارڻ لاءِ لکيا. ته ٻه سو سال کان جي ڪاٿو آهي، جو هن جا ترتيب ڏني، ايسٽوڪ جي ڊڪشنري ۾ ويهه هزار کان مٿي لفظ ڪونه آهن. انهن سڀني مان ۾ اسان ڪيترن ئي حوالن سان ترقي ڪئي آهي. اسان جي ٻولي جيتري رهندي پئي اچي. اها نوان نوان لفظ قبول ڪندي پئي اچي. جيڪڏهن اسان سنڌيءَ کي ٻين ٻولين کان اڪيلو ڪري، خاص سنڌيءَ جا لفظ ڳولينداسين ته ٻوءِ اها گهرجون مڪمل ڪري نه سگهندي ۽ اسان جي لغت ۾ اضافو به نه ٿيندو."

هوجوي ٿو، "اٿين سمجهو ته جيئن ماڻهو ترقي ڪري ٿو، تيئن ٻولي به ترقي ڪري ٿي. جيئن جيئن اسان وٽ نيون شيون متعارف ٿين ٿيون، جئين نوان مسئلا سامهون اچن ٿا. تيئن تيئن ٻوليءَ کي به ترقي ڪرڻ کپي. مثال طور ڪا نئين شئي جيان، انگلينڊ يا آمريڪا ۾ ٺهي آهي ته ان لاءِ اسان وبهي سنڌيءَ ۾ لفظ ڳوليون ته اها سياڻپ نه ٿيندي، بهتر ٿيندو ته ان موقعي تي هتي جو لفظ استعمال ڪري پنهنجي ٻوليءَ کي شاهوڪار ڪجي. مثال طور گوڙ با چوف واري "پروسترائيڪا" کي هاڻي آڪسفورڊ وارن انگريزي ڊڪشنريءَ ۾ شامل ڪري ڇڏيو آهي يا عربي لفظ "بازار" انگريزيءَ ۾ جيئن جو تيئن استعمال ٿي رهيو آهي، اهڙا بي شمار لفظ آهن." هن وقت سنڌيءَ ۾ علمي ذخيرو به ايترو گهٽ آهي، جو جڏهن اسان ان علمي ذخيري جو مقابلو انگريزيءَ ۾ موجود علمي ذخيري سان ڪيون ٿا ته ايڏي ڪوٽ نظر اچي ٿي، جو جيڪڏهن جديد ادب ۽ علمن جا هزارين ڪتاب ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ ڇاپيا وڃن، تڏهن به پڇي ڪو نه ٿو سگهجي. انگريزيءَ ۾ سائنسي علمن خاص ڪري فزڪس، ڪيمسٽري، بائلاجي ۽ ٻين علمن جون ڪتابن ته سخن ٿي ختم ٿيو. هن ۾ انهن تي بيشمار اهڙي تعداد ۾ ڪتاب ڇپيل آهن، جو انهن جو ڪنهن ڪري ٿي نه سگهجي. سوال هو آهي ته ڇا اهو ممڪن آهي نه

سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري هن رڪاوٽ کي ختم ڪري سگهجي؟

ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو چوي ٿو: ”ڪا به ٻولي هڪ ڏينهن ۾ نه ٺهندي آهي. ادارا ۽ عالم ان ڪم کي پنهنجو ناسٽڪ يا جنگ سمجهي ٻان کي مائٽهن ساڻ ويجهو ڪري ڪم شروع ڪن ته اهو ممڪن آهي. ٻوليءَ ۾ يا مائٽهن ۾ پنهنجي ليکي اهليت ڪونه اچي ويندي آهي، محنت ڪرڻي پوندي ۽ فيصلو ڪرڻو پوندو ته ٻوليءَ جي ”حيثيت“ ڇا آهي؟.

ڪنهن به ٻوليءَ کي ترقي ڪرائڻ لاءِ رٿابندي ٿيندي آهي، جيئن ڪنهن ملڪ جا روڊ رستا ٺاهڻ يا اقتصادي ترقيءَ لاءِ پلاننگ ٿيندي آهي، ٻوليءَ جي ترقي بابت به رٿا بنديءَ جي ضرورت آهي. لينگويج پلاننگ به پنهنجي ليکي هڪ الڳ ضابطو آهي، جنهن جا ٽين سميت ٽي مکيه حصا آهن.

1- ٻوليءَ جي حيثيت، اسان وٽ هن وقت سنڌيءَ جي اها حيثيت آهي ته اها سنڌ صوبي جي سرڪاري ٻولي آهي.

2- ڪارپس پلاننگ، يعني ٻوليءَ جو ڍانچو ٺاهڻ يا ان کي ان لائق ٺاهڻ ته اها اهو گهربل مقصد پورو ڪري سگهي. جنهن لاءِ اسيمبليءَ قانون ٺاهي ٻوليءَ جي حيثيت طئه ڪئي آهي.

3- عمل، يعني جڏهن ڍانچو ٺهي وڃي ته ان تي عمل ڪرايو وڃي، ٻوليءَ جي حيثيت پارليامينٽ طئه ڪندي آهي، جڏهن ته ٻوليءَ جو ڍانچو ٺاهڻ ۽ خزانو وڌائڻ لاءِ عالم ڪم ڪندا آهن. اسان وٽ ثابت ٿي چڪو آهي، ته جڏهن کان ٻوليءَ جي حيثيت طئه ٿي آهي، ٻوليءَ جي عالمن پنهنجي ذميواري نه نڀائي آهي“.

”ان جو سبب اهو آهي ته تربيت، سنجيدگيءَ سچائي ڪٿل آهي، سڀ کان ڀهرين اها ڳالهه ضروري آهي ته جيڪو ڪم ڪرڻو آهي، ان جو تصور جٺو هجي، اهو تصور ته ٻوليءَ کي ڪمستائيءَ کهڙي مقصد لاءِ ترقي ڏيارڻي آهي. ان ڪانپوءِ سنجيدگيءَ ساڻ سوچڻ جو مرحلو آهي ته اهو ڪم ڪيئن ٿيندو؟ ان سنجيدگي کان پوءِ سچائي جو

مرحلو آهي".

"سنڌي سماج جو جائزو وٺجي ٿو ته سڄي قوم جي اها خواهش اپريل نظر اچي ٿي ته سنڌي ٻولي ترقي ڪري. رڪاوٽون فقط اهي آهن ته سڀني ننڍن وڏن عالمن جي اهليت ۽ علميت کي ڪنهن ترتيب ۽ ڍنگ سان يڪجا ڪرڻ جا اپاءَ وٺجي نه سگهيا آهن. هي مرحلو اهوئي آهي ته عالمن کي يڪجا ڪري ٻوليءَ کي گهربل مقصدن جي پورائي لائق بڻائجي، اهو ڪم ادارن جو آهي ۽ انهن کي ڪرڻ گهرجي."

"اسان جي بدقسمتي اها آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي ترقي لاءِ فقط هڪ مرحلو طئي ٿيو آهي، يعني ان جي فقط حيثيت طئي ٿي آهي، ان کان اڳتي ڪو به ڪم نه ٿيو آهي".

ڊاڪٽر قاسم سنڌ سروسز سوسائٽي جي ٺهرائن جو حوالو ڏئي ٿو، جنهن ۾ سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ تي به تنقيد ڪيل آهي ته اها سونپيل ڪم پورو ڪري نه سگهي آهي، اهي ڪم نه ٿيا آهن ته انهن جا ڪي سبب هوندا. انهن سببن تي سنجيدگيءَ سان سوچڻ عالمن ۽ حڪومت جو ڪم آهي ۽ ان تي خاص پلان تحت ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي."

"اهي خاص پلان ڪهڙا ٿي سگهن ٿا؟ ٿي سگهي ٿو ته سنڌ ۾ ڪي اهڙا ماڻهو هجن، جن کي ڇپيو وڃي ته اخبارن جي معرفت لکن يا سرڪار ان ڪم لاءِ اخبارن ۾ اشتهار ڏئي ته ڇا هن قسم جو ڪم ڪرڻ لاءِ ڪو ماڻهو همت ڪري ٿو؟ هي اصل ۾ اهوئي ڪم آهي، جنهن لاءِ سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ جا بنياد وڌا ويا هئا. ته سنڌي ٻوليءَ کي ان اهل بنائي ته سرڪاري لکپڙهه کان وٺي پڙهائيءَ جي لاءِ ڪم اچي، جيڪو نه ٿي سگهيو".

ڇا اهو ڪم ايڏو ئي ڏکيو آهي، جو اڃا تائين نه ٿي سگهيو آهي؟ ڊاڪٽر قاسم جي خيال ۾ هروڀرو ائين به نه آهي. اهو ايڏو ڏکيو نه آهي. محنت طلب ضرور آهي. همت به ڪجهه ۽ قرباني به ڪجهه. پنهنجا ننڍا مسئلا ڇڏي هڪ هنڌ ويهجي ته مسئلو حل ٿي سگهي ٿو. اهو

جوڙي ٿو،" هي ڪمپيوٽر جو دؤر آهي. اڄ ٻن ڪلاڪن ۾ سؤ سؤ، ٻه ٻه سؤ صفحن جا ڪتاب ڇپجي ٿا وڃن. پروف ڏسڻ ۽ ڇپائيءَ جي مرحلي ۾ دير نه ٿي لڳي. اڄ ڪلهه فوٽو ڪاپيئر موجود آهن. ڪمپيوٽر، ليزر ۽ فيڪس موجود آهي. اسان وٽ ماڻهو به آهن، انهن جي ٿوري سنجيدگي ۽ رهنمائيءَ سان اهم ڪم ڪري سگهون ٿا. پر ڳالهه وري به اهليت ۽ فنڊن جي اچي ٿي، جن ڪانسواءِ نتيجن جي اميد رکڻ اجائي ڳالهه آهي."

هن وقت سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ڪهڙن رخن ۾ ڪم جي ضرورت آهي ۽ ڪيترو ڪم رهيل آهي. جيڪڏهن اسان سنڌيءَ کي اهڙي ٻولي سمجهون ٿا، جيڪا ارتقائي ڏاڪا ته خير خوبيءَ سان طئه ڪندي آئي آهي ۽ ان ۾ اڳتي وڌڻ جي سگهه به آهي، پر جديد علمي ذخيري ۾ پوئتي رهجي ويل آهي، ته پوءِ هن ڪانپوءِ ان ۾ اجا ڪهڙي روح ڦوڪڻ جي ضرورت آهي، جو اها ترقيءَ جي رفتار وڌائي؟

ڊاڪٽر قاسم تجويز ڪري ٿو ته. "اسان کي سائنسي ۽ سماجي علمن جي اصطلاحن جون ڊڪشنريون ٺهرائڻيون آهن. اسان وٽ ماڻهو آهن، جيڪي ضايع پيا ٿين، يونيورسٽين ۽ ڪاليجن ۾ ڪيترائي پروفيسر آهن، جن کي جيڪڏهن اهڙيون ذميواريون ڏنيون وڃن ته اهي ٿوري وقت ۾ اهڙيون ڊڪشنريون تيار ڪري سگهن ٿا. يعني اسان سڀني علمن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جي اهل ٿي ويندا سين، سنڌيءَ ۾ علمن ۽ اصطلاحن جو خزانو وڌندو. جنهن صورت ۾ سرڪار ۽ سرڪاري ادارا سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت قبول ٿا ڪن ته پوءِ خود انهن کان ئي پڇيو وڃي ته اهي سنڌيءَ ۾ لکپڙهه ڇو نه ٿا ڪن؟"

ڊاڪٽر صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جو مثال ڏنو ته سنڌ واري ڏهاڪي ۾ جڏهن پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه وائيس چانسلر هو، تڏهن سنڌيءَ ۾ لکپڙهه بابت ٺهراءُ پاس ڪيو ويو هو. ان وقت ان تي عمل نه ٿيو. پر پوءِ ان ڳالهه کي وساري ڇڏيائون. ڊاڪٽر جو چوڻ آهي ته

سنڌيءَ ٻوليءَ جي اهميت مشڪوڪ نہ آهي. هن جي ٻوليءَ جو سنجيدگيءَ سان ان طرف ڌيان نہ ڏيڻ ۽ سرڪاري پاليسيءَ تي عمل ڪرائڻ جو قدر نہ ڪرڻ، اصل سبب آهي. جيئن ٻين قانونن تي عمل نہ ٿو ٿئي، تيئن هن قانون کي بہ رسمي رکيو ويو آهي. سرڪاري آرڊر کي آهي قانون ياد ڏيارڻ ۽ عملي تڪليفون پري ڪرڻ جي ضرورت آهي. سنڌي ٻوليءَ جي ڏس ۾ عملي تڪليفون دور ڪرڻ لاءِ سنڌي لينگويج اٿارٽي تجويزون ڏئي ڪم ڪري.

سنڌ حڪومت جي جنهن بہ کاتي کان عملي تڪليف جي پڇا ڪبي تہ شايد اهائي ڳالهہ ورجائي ويندي تہ. "اسان وٽ سنڌي لکڻ وارا ماڻهو ناهن يا سنڌي ۾ خط لکڻ لاءِ لفظ نہ آهن."

اهي ٻئي دليل فضول لڳن ٿا. ڇاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ کي نہ رڳو ٽائيپ رائيٽر آهي، سنڌيءَ ۾ ڪمپيوٽر تي ڪمپوزنگ جا پروگرام عام ٿي چڪا آهن. سنڌيءَ لاءِ شارٽ هينڊ جا ڪورس ڪرايا وڃن ٿا تہ ماڻهو تربيت بہ وٺي چڪا آهن. حيدرآباد ۾ ٽن کان ڇهن مهينن جي مدي اندر سنڌي ٽائيپ رائيٽر ۾ تربيت وٺي نوان ماڻهو پڙ ٿي سگهن ٿا. اهي سڀ سهوليتون موجود آهن. پر اصل ڳالهہ اها آهي تہ انهن تربيت يافتہ ماڻهن کي ڪو اتساهہ ۽ مالي فائدو بہ ملي ٿو؟

اهو چوڻ تہ سنڌي ٽائيپ رائيٽر تمام ٿورا آهن، غلط آهي. هن وقت هزارين مشينون اچي چڪيون آهن، جن ۾ پورٽيبل بہ آهن. حيدرآباد جي ڳاڏي کاتي ۾ انهن جا بورڊ لڳل آهن، دڪان کلي چڪو آهي پر سوال اهو آهي تہ ڪهڙن ادارن اهي مشينون ورتيون آهن ۽ پنهنجن ماڻهن کي تربيت ڏياري آهي؟

"هي وقت آهي تہ سرڪاري ۽ نجي ادارا اڳتي وڌن. سنڌيءَ کي سرڪاري طرح صحيح معنيٰ ۾ رائج ڪن، وقت جو بہ تقاضا آهي. جيڪڏهن هنن ائين نہ ڪيو تہ پوءِ اسين سنڌي ٻوليءَ کي اڳتي نہ سگهنداسين." ڊاڪٽر قاسم چوي ٿو.

سنڌي ماڻهن ۾ هڪ شڪايت اها به آهي ته اهڙا ماهر جيڪي سنڌي ٻوليءَ ۾ پڙهن ٿا جن کي سنڌي گرامر تي عبور هجي يا جيڪي جديد اصطلاحن کي سمجهي، ۽ ترجمو ڪري سگهن. هن ڳي ڪو نه صرف ڳالهائڻ ڪي ئي مهارت نه ٿو چئي سگهجي. ڇا ڪولن سان اهڙا ماڻهو ملي سگهن ٿا؟ اها حقيقت آهي ته ڪنهن به ٻوليءَ جو ڳالهائيندڙ ٻوءِ ڪٿي ان باقاعدي گرامر نه پڙهيو هجي، هو انهن اصولن کان واقف آهي، جن تي ٻولي بيٺل هوندي آهي. توڙي جو هر انگريز انگريزي ڳالهائي ٿو، پر اهي ڪي تمام ٿورا آهن، جيڪي گرامر پڙهن ٿا. گرامر هميشه ڌاري ٻوليءَ وارن کي ٻولي سمجهڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندو آهي ۽ انهن جو ئي مقصد حل ڪندو آهي."

اسان مان هر ڪنهن کي مشاهدي ۾ روزانو ڪي وڏا توڙي نوجوان اديب اچن ٿا، جيڪي گرامر کي نظر انداز ڪن ٿا، پر ڪين مذڪر ۽ مونث جي خبر به نه ٿي پوي ۽ صورتخطي جون به چڪون ڪن ٿا. ان جو وڏو سبب معياري ڪتاب نه پڙهڻ آهي، سندن مطالعو گهٽ هجي ٿو. هڪ وڏو ليکڪ ٻڌائي ٿو ته شروع ۾ آئون به ڏايون غلطيون ڪندو هئس، پر جڏهن مون مطالعو وڌايو ته چُڪون گهٽجي ويون.

سنڌي پڙهندڙن آڏو سڀ کان وڏو مسئلو اهو آهي ته سنڌي واول (Vowel) انگريزيءَ وانگر نتا لکجن. پر اهي اڪثر ڪري عربيءَ وانگر زيرن ۽ زبرن ۾ هوندا آهن. جيڪي نشانيون عام طور تي لکيون نه وينديون آهن. قاسم پگهيو غلط پڙهڻ لاءِ ٻارن کي ذميوار نٿو سمجهي. هو چوي ٿو، "اڳي اسڪولن ۾ سنڌي لفظ هجي ڪرائي زيرن زبرن سان ياد ڪرائيندا هئا. هاڻي جيئن پڙهائڻ وارو پڙهائي ٿو ٻار به ائين ياد ڪري ٿو. جيڪڏهن پڙهائڻ وارو استاد اردوءَ جي اثر ۾ آهي ۽ سنڌي اچار ۾ ڪا غلطي ڪري ٿو ته پوءِ پڙهندڙ ٻار به ساڳي غلطي ڪندو آهي ۽ ائين ڪنهن اڳر جي پڙهڻيءَ ۾ به فرق پئجي وڃي."

سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ سڌاري لاءِ تڪڙيون وڪون کڻڻ جي

سنڌي ۾ قاسم چوي ٿو ته "ترقيءَ جي رستي ۾ شارٽ ڪٽ نه هوندا آهن. هي تمام بنيادي ڪم آهي، جنهن کي باقائده رٿابندي سان پورو وقت ڏئي ادارن کان ڀرپور ڪم ورتو وڃي. سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ سڌاري لاءِ سنڌ ۾ سرڪاري سطح تي ڪجهه ادارا موجود آهن، انهن ادارن ۾ وقت جا مڃيل اديب ۽ اسڪالر ويٺل آهن. انهن ۾ ڪم ڪرڻ جو جذبو به آهي، پر اهي نتيجا ڏئي نه سگهيا آهن، ڇا ان جو به ڪو سبب ٿي سگهي ٿو؟ ڊاڪٽر قاسم جو جواب هي آهي ته "ٻوليءَ جي حوالي سان اسڪالر يا اديب هجڻ هڪ ڳالهه آهي، ماهر هجڻ ٻي ڳالهه آهي، اسان جي اديبن ۽ اسڪالرن اڄ تائين ٻوليءَ جي بڻ بڻياد تي لکيو آهي، ماضيءَ جي کوٽائي ڪئي آهي، ٻوليءَ جو بڻ بڻياد هڪ نه ته ڪو ٻيو ضرور هوندو. اها تحقيق پلي پئي ٿي، پر اسان هن وقت قاتل آهيون، اسان کي ان مان اڳتي نڪرڻو آهي. اسان جي محققن ٻوليءَ کي فنڪشنل بڻائڻ بدران نيٺ بڻائڻ جي گهڻي ڪوشش ورتي آهي. اها خيال پرستي آهي، جنهن سان سنڌي ٻولي ترقي ڪري نه سگهندي."

سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ اديبن جيڪا واٽ ورتي، ڇا اها واقعي ناقص هئي؟ قاسم ڀُڳيو ان سوال سان هڪ حد تائين سهمت نظر اچي ٿو. هو چوي ٿو ته، "ڪم ۾ عملي طرح هٿ وجهبو آهي. ضروري ناهي ته اڪيلي سر ڪم ڪجي. ماڻهن کي گڏ ڪبو آهي. وٺي اچبو آهي. پيور ازم (Purism) هلي ڪو نه ٿي سگهي. اسان وٽ عالمن ۽ دانشورن ٻين کي تربيت نه ڏني آهي، جنهن ڪري هر هنڌ خال پيدا ٿي پيا آهن." ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بڻياد ۽ ان جي اصليت تي تحقيق کان وڌيڪ اهميت ان کي ڏئي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ کي فنڪشنل ڪيئن بڻائجي، جيئن ان جي بقا جو دارو مدار ان تي ئي آهي.

پر سنڌي ٻوليءَ جي ٻارن سان پيار ڪندڙن جي ذهن ۾ اهو سوال

ضرور پيدا ٿئي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جا اهي بنياد ڪيئن بچندا، جن تي ٻنائيءَ جي شاعري ٻيٺي آهي. ٻوليءَ جي فنڪشنل ٿيڻ ۾ وڏي ۾ وڏو خطرو اهو آهي ته ايندڙ هڪ ٻن پيڙهين کانپوءِ سنڌي ماڻهو ٻنائيءَ جي شاعريءَ فلسفو سمجهي نه سگهندا، ڇاڪاڻ ته ٻولي بدلجي چڪي هوندي، پوءِ ڪٿي ان کي سنڌي ٿي چئو نه سمجهيو وڃي. ساڳيي مڪتبہ فڪرجا ماڻهو اهو به سمجهن ٿا ته ٻوليءَ جا بنياد سمجهڻ کان سواءِ ٻوليءَ کي اڳتي وڌائي نه سگهبو آهي.

ان خدشي جي جواب ۾ ڊاڪٽر قاسم جو چوڻ آهي ته، ٻوليءَ جا بنياد نٿا بدلجن، پر ٻوليءَ جو ذخيرو وسيع ٿئي ٿو. ڏسجي ته قاسم بگهيو. جيڪو ٻولين جي فنا، بقا ۽ باهمي لاڳاپن تي جديد تحقيق جي حوالي سان نظر رکي ٿو، سنڌي ٻوليءَ جي ترقي تي ان حوالي سان ڪيئن ٿو سوچي؟

هو چوي ٿو، "هڪ بحث هي آهي ته سنڌي ٻولي ڪهڙي ٻوليءَ مان نڪتل آهي، يا ڪهڙيون ٻوليون سنڌيءَ مان نڪتل آهن. يا ٻولي اصل ڪٿان آئي. ٻيو بحث اهو آهي ته سنڌي ٻولي هن وقت جيئن آهي، تيئن آهي، ڪهڙين ٻولين سان رابطي ۾ آهي، ڪهڙين ٻولين سان اڳي رابطي ۾ هئي، اهو معلوم ڪجي. هن وقت سنڌي ٻولي، اردو ۽ انگريزيءَ سان رابطي ۾ آهي، انڪري انهن ٻولين جي مزاج ۽ واسطي کي نظر ۾ رکي، انهن جي سهاري سنڌيءَ کي ترقي وٺائجي. ساڳي طرح هن وقت سنڌ ۾ اردو به ان مهل ترقي ڪندي، جڏهن اها سنڌيءَ کان مدد وٺندي، اها اردو، جيڪا سنسڪرت يا فارسي ۽ عربيءَ مان مدد وٺڻ چاهيندي، اڳتي هلي پاڻ کي ڪمزور ڪندي ويندي. پاڪستان جي اردو جيڪڏهن سنڌي ۽ پنجابي وغيره کان مدد وٺندي ته اها وڌيڪ ترقي ڪندي."

ٻين ٻولين سان ڪهڙي لاڳاپي سان ڪنهن ٻوليءَ جي جيڪا شڪل صورت ٻيهي ٿي، ان تي به رايا موجود آهن. هڪ اهو ته ٻولي ڪري ٿي

۽ پيو اهو ته ٻولي ترقي ڪري ٿي. ڊاڪٽر قاسم ٻي ڳالهه ان متعلق آهي. هو جوئي ٿو ته ”هڪڙا ماڻهو ڳرڻ مان مراد وٺن ٿا ٻين ٻولين جا لفظ استعمال ڪرڻ. ٿون ان کي ٻولي جي تبديلي سمجهن ٿا. منهنجي خيال ۾ تبديلي ٻوليءَ جي ترقي آهي. يعني لفظن ۾ اضافو ٿيندو وڃي. پر مزاج نه بگڙي. ان جي آواز ۾ تبديلي ايندي وڃي. مزاج نه بگڙي مان منهنجي مراد آهي ته جملي جي خاص ترتيب جيئن سنڌيءَ ۾ پهرئين فاعل، پوءِ مفعول ۽ پڇاڙيءَ ۾ فعل هوندو آهي. انگريزيءَ ۾ ائين ناهي. جيڪڏهن اسانجي ٻوليءَ جو مزاج بگڙي ٿو ته معني ٻولي بگڙي ٿي. ائين شعوري طور ڪيو وڃي ٿو. پر جيڪڏهن هڪ ٻوليءَ ۾ ٻين ٻولين جا لفظ استعمال ٿين ٿا. مثال طور جيئن سنڌي ٻوليءَ جي هڪ خاصيت آهي ته صوتي لحاظ کان سنڌيءَ جي هر لفظ جي پڇاڙيءَ وارو اکر متحرڪ آهي ۽ واول (Vowel) تي ڪني ٿو. اها خاصيت اردوءَ جي رابطي سبب بدلجي رهي آهي. آئون انکي بگاڙ نٿو سمجهان.“

ڊاڪٽر قاسم جي ان راءِ سان اختلاف رکي سگهجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جي اردوءَ سان گهري رابطي سبب ٻوليءَ ۾ مذڪر ۽ مؤنث جي تبديلي سنڌي ڳالهائيندڙ کي پريشان ڪري ڇڏيو آهي. مثال طور سنڌيءَ جو ”نظم“ جيڪو مذڪر طور استعمال ٿيئي ٿيو. هاڻ مؤنث ٿيندو پيو وڃي، يا رت ٿي آهي يا ”لاش“ بدلجي ”لاش“ ٿيندي پئي وڃي. ڊاڪٽر قاسم ان تبديلي بابت چوي ٿو ته اها به هاڻي اسان کي نيگيٽو لڳي ٿي. پر اڳتي هلي، جڏهن ان جو استعمال عام ٿيندو ته پوءِ اها تبديلي به نيگيٽو نه لڳندي. هن جي خيال ۾ اهو ٿيڻو آهي، سو ٿيندو. سنڌيءَ جو اردو سان واسطو ختم ٿي نٿو سگهي، فقط هڪ ئي صورت آهي ته سنڌيءَ کي اڪيلو ڪري ڇڏجي، پر اهو ممڪن نه آهي. جڏهن ته اردوءَ کي سرڪاري سرپرستي حاصل آهي. ... ۾ جيڪو موجود آهي ۽ ان جو ... ڪرڻو آهي ... ڪري ... جو اثر لازمي پيئو آهي. تلي ته اسان ڏانهن کي اردوءَ جي اثر ۾ اچڻ کان

روڪيون، توهان جو سڄو نئون نسل اردوءَ مان ٽڪرو اثر وٺندو. چاڪاڻ تہ سنڌي ٻولي اردو مان ۽ انجي معرفت ٻين ٻولين مان لفظي خزانو حاصل پئي ڪري.

ان اثر اندازيءَ کي شعوري طرح روڪڻ گهرجي يا نہ؟ ڇا ان وهنوار کي ڇڏي ڏجي تہ پلي وڃي پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچي؟ ڊاڪٽر قاسم جي خيال ۾ "وهندڙ پاڻيءَ تي ڪيستائين بند ٻڌي سگهجي ٿو؟ پاڻي تہ وهندو رهي ٿو، سو هڪ ڏينهن بند بہ پيچي وڃهندو، هن جو جوڙ آهي تہ جيستائين سماجي حالتون تبديل نہ ٿينديون، تيستائين اهو سلسلو هلندو رهندو."

هتي سماجي حالتن مان هن جي مراد سرڪاري پاليسي آهي، هن وقت پاڪستان ٽي ويءَ تان 8- ڪلاڪ اردو ڳالهائي وڃي ٿي ۽ سنڌيءَ کي فقط 25 منٽ ڏنا وڃن ٿا، پر جيڪڏهن اهو چرخو ابتو ڦري تہ اردوءَ جي اثر اندازي گهٽجي ويندي، سنڌي ٻوليءَ جو وڌ ۾ وڌ واهپو ٿيندو، ميڊيا تان ٽيلي ڪاسٽ ۽ نشر ٿيڻ سان ماڻهن جا ڪن سنڌيءَ جا آواز ٻڌندا ۽ ان جو اثر وٺندا، باقي گهٽو لکڻ سان گهٽو فرق نٿو پوي.

سماج ۾ دانشورن جو هڪ اهڙو طبقو ضرور موجود هوندو آهي، جيڪو پيورسٽ (Purist) هوندو آهي ۽ ٻوليءَ ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڦير ڦار جي خلاف ڪم ڪندو رهندو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ سنڌيءَ جي هاٿوڪي صورتخطي کي بہ رنڊڪ سمجهيو وڃي ٿو، ڪي حلقا خاص ڪري ڪمپيوٽر ٽيڪنالاجي سان تعلق رکندڙ ماهر سمجهن ٿا تہ سنڌيءَ ۾ فاسٽ سافٽ ويئرن جي تياري ۽ آئوٽ پٽ (Out put) ۾ تيزيءَ لاءِ ضروري آهي تہ سنڌيءَ کي رومن صورتخطيءَ ۾ آڻجي، ڇاڪاڻ تہ هاٿوڪي صورتخطيءَ ۾ نہ رڳو ور وڪڙ گهڻا آهن، پر هڪ آواز جا بہ بہ ٽي ٽي ۽ ڪڏهن ڪڏهن ان کان بہ وڌيڪ متبادل آهن.

ان خيال جي ابتڙ پي ڏر سنڌيءَ جي هاٿوڪي صورتخطي کي بہ

ٿيوري سمجهي ٿي. ڏڻن جي حساب ۾ ڪي ... جي ... رهيل آهن. جن کي جدا سنڌڪ ڏيڻ گهرجي، تازو ڊاڪٽر ڀروچ صاحب ... جون به شڪليون ... ڪن سرو ٿڪيون آهن، تنهن ڪري به ڏکيو بحث پئجي ويو آهي.

صورتخطيءَ جي تبديلي، ٿي ڊاڪٽر قاسم جي راءِ آهي ته ٿيوريءَ ۾ اها ڳالهه درست آهي ته رومن صورتخطيءَ کي اختيار ڪجي، پر عمل ۾ اهو ڪم ڏکيو آهي. خود عربي به ساڳي صورتخطي ۾ آهي ۽ اها به گهڻي ترقي يافته آهي. چيني، جپاني ۽ هندي به گهڻي ترقي يافته آهن ۽ ڪمپيوٽر ۾ ڪنهن به ٻي ٻوليءَ کان پوئتي نه آهن، ان ڪري صورتخطيءَ جي تبديلي اهڙي اهم ڳالهه نه آهي. هن جو چوڻ آهي ته دنيا جون سڀ ٻوليون ڪنهن هڪ اسڪرپٽ ۾ اچي ٿي نٿيون سگهن، اهو عمل فطرت جي اصولن جي منافي به ٿي سگهي ٿو. جيئن دنيا ۾ رنگ، ڳل ۽ نسل مختلف آهن. تيئن ٻوليون ۽ انهن جون صورتخطيون به مختلف ٿي سگهن ٿيون ۽ مختلف هئڻ گهرجي.

قاسم ٻگهيي جي تجويز آهي ته جيئن ته صورتخطي، سميت سنڌي ٻوليءَ جا ڪي ٻيا به اهم معاملا بحث هيٺ آهن ۽ مختلف عالم پنهنجي راءِ ڏئي رهيا آهن. تنهنڪري هاڻي هڪ ڀيرو وري ضروري ٿي پيو آهي ته جيئن 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ انگريزن هڪ ڪميٽي ويهاري، سنڌي صورتخطيءَ جي معياري جوڙ جڪ ڪئي هئي، تيئن هاڻي به هڪ ڪميٽي ويهارجي ۽ سنڌي ٻوليءَ جا مونجهارا نبيرجن ته جيئن اها اڳتي لاءِ وڌيڪ ڪارائتي ٿئي.

سنڌي ٻوليءَ جو آئيندو ۽ اسان جون ذميواريون

هي ليڪچر 17 مئي 1995ع تي پريس ڪلب حيدرآباد ۾ سنڌ اسڪول آف سوشل سائنس طرفان منعقد ڪيو ويو. جيڪو ماهوار "سنڌجاڳ" ڪراچي جي جولاءِ 1995ع، روزانه "عوامي آواز" ڪراچي جولاءِ 1995ع ۽ روزانه برسات ڪراچي آڪٽوبر 1995ع ۾ شايع ٿيو. (هي ليڪچر ايڪسٽيمپور ڏنو ويو. جيڪو سمورو سنڌي ٻوليءَ ٻين ٻولين جي ڪتابن جي مطالعي تي آڌاريل آهي. ليڪچر هجڻ ڪري هتي ڪي به حوالا ڪو نه ڏنا ويا آهن.

چين جي هڪ اهم ۽ وڏي فيلسوف ڪنفيوشس جو چوڻ آهي ته انسان ٻار جي روپ ۾ جڏهن هن دنيا ۾ ايندو آهي، تڏهن سندس دماغ وارو پنو بلڪل خالي هوندو آهي. هڪ ڪوري ڪاغذ وانگر گهر کان نڪري جڏهن ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ اسڪول ويندو آهي تڏهن ان اسڪول جي استاد جي تعليم سندس دماغ جي ڪاغذ جي چوٿين حصي کي ڀريندي آهي. پرائمري تعليم پوري ڪري سيڪنڊري ۾ داخل ٿيندو آهي ته اتي سندس دماغ جي ٽئين حصي کي ڀريو ويندو آهي. سندس دماغ جو ٻيو حصو وري ڪاليج واري دور ۾ لکجي ويندو آهي. جڏهن ته آخري حصو وري ڪاليج ۽ يونيورسٽي تائين پهچڻ واري زماني ۾ سماجي حالتون ۽ سماجي اثر ڀر ڪندا آهن. اهڙيءَ طرح اهو نوجوان جڏهن يونيورسٽي پهچندو آهي ته يونيورسٽي جي استاد لاءِ سندس دماغ جو ڪو به حصو ميسر ڪو نه هوندو آهي. جو يونيورسٽيءَ جو استاد ڪا نئين شئي. ڪو نئون علم لکي سگهي، يعني هو پنهنجو رستو.

پنهنجا ويچار اڳ جي مليل تعليم ۽ سماجي اثرن ۽ مطالعي جي ڪري متعين ڪري چڪو هوندو آهي. تنهنڪري يونيورسٽيءَ جي استاد کي پنهنجي تعليم ۽ ڄاڻ جي اثر ذريعي اڳئين اثرن کي ضايع ڪري ميساري ڪجهه جاءِ پيدا ڪرڻي پوندي آهي ۽ اهو ڪم صرف هڪ اسڪالر، عالم ۽ دانشور ئي ڪري سگهي ٿو. هاڻي ڏسڻو اهو آهي ته اسان جي يونيورسٽين ۾ اهڙا گهڻا دانشور آهن، جيڪي پنهنجي ڄاڻ ۽ علم ذريعي اهو اثر رکن ٿا؟

تنهن ڪري سائين منهنجا، اوهين جيڪي هتي منهنجي سامهون ويٺا آهيو، مڙئي يونيورسٽين کان مليل تعليم کان به وڌيڪ ڄاڻ رکندڙ باشعور، اديب ۽ دانشور آهيو ۽ مون کي يقين آهي ته ٻين نظرين ۽ فڪرن کان علاوه ٻوليءَ بابت به پنهنجا الڳ ۽ ڪارائتا ويچار رکو ٿا. تنهنڪري هتي آئون اها ڪوشش بلڪل ڪو نه ڪندس ته اوهان جا اهي ويچار تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪيان، جو ڀاڻ کي ان جو اهل به ڪو نه ٿو سمجهان ۽ ويچار ۽ نظريا تبديل ڪرڻ جون ڪوششون به فيلسوف ۽ اسڪالر ئي ڪندا آهن.

هڪ ٻي گذارش ته ڪجهه عرصو اڳ دنيا جي هڪ مڃيل دانشور ۽ لسانيات جي ڄاڻو نئام چومسڪي (Noam Chomsky) بي بي سي ٽيليويزن جي هڪ مباحثي ۾ ترقي پذير دنيا جي ماڻهن جي ميڊيا ڏانهن رويي بابت پنهنجو مشاهدو ٻڌايو هو ته ترقي يافته دنيا جا ماڻهو لاڳيتي ڪم ڪرڻ ۽ روزگار جي ڳڻتيءَ ۾ مبتلا هجڻ جي ڪري، روزانو ٿڪجي گهر پهچي جڏهن ٽيليويزن چالو ڪري، چانهه تيار ڪري، ٽي وي جي سامهون ويهي خبرون يا ڪو به پروگرام ڏسندا آهن ته ان کي ائين جو ائين قبول ڪندا آهن. يعني ميڊيا جيڪو ڪجهه جوندو يا ٻڌائيندو آهي ته ان تي بغير ڪنهن سوچ ويچار جي اعتبار ڪندا آهن. جو سچي ڏينهن جي پيچ ٻجان ۽ هڄ هٿان کان پوءِ هنن ۾ سوچڻ ۽ ڪنهن معلومات يا غلط خبر کي رد ڏيڻ جي همت ئي

ڪونہ رهندي آهي، جڏهن تہ ترقي پذير يا ٽئين دنيا جي مائٽن جي حالت ان جي ابتڙ آهي، جو اهي خبر يا معلومات کي Resist ڪندا آهن. ان تي سوچيندا آهن، انجا سڀ پهلو ڏسي پوءِ اعتبار يا رد ڪندا آهن. تنهنڪري مهربانو! اوهانکي بہ گذارش آهي تہ ليڪچر ذريعي جيڪا معلومات يا ڄاڻ اوهان کي ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس، ان کي اڳين جو اڳين قبول نہ ڪجو، پر سوچي، ويچاري، ڪا منجهيل ڳالهہ هجي تہ ان جي وضاحت پڇي پوءِ اعتبار ڪجو.

آئون سماجي لسانيات تي ڪم ڪندڙ جي حيثيت ۾ هن ڌرتيءَ تي ڳالهائيندڙ سيني ٻولين کي هڪ جيترو اهم، عزت لائق ۽ پنهنجن ڳالهائيندڙن جون مڙئي گهرجون پوريون ڪرڻ جو اهل سمجهان ٿو. تنهنڪري علمي طرح ڪنهن بہ ٻوليءَ جي خلاف نہ آهيان. جيڪڏهن منهنجي هن ليڪچر ۾ ڪنهن دوست کي اهڙو تاثر ملي تہ آئون ڪنهن ٻوليءَ جي خلاف آهيان تہ اهو سمجهيو وڃي تہ مان پنهنجو مقصد چٽو ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيو آهيان، باقي ٻوليءَ جي خلاف نہ آهيان.

مي ليڪچر يا ٻوليءَ بابت ايندڙ هر ڪم وليم لابوف (William Labov) ۽ پيٽر ٽرڊگل (Peter Trudgill) جي ان نظريي ۽ ويچار ۾ يقين سان ڪري رهيو آهيان. تہ اسان لسانيات جي ڄاڻن (Linguists) تي ان برادري، گروهہ يا قوم جنهن جي ٻولي ۽ ڳالهائڻ تي اسان تحقيق ڪئي آهي، طرفان ذميواري آهي تہ ٻوليءَ بابت نا انصافين ۽ غلط تصورن خلاف جدوجهد ڪيون ۽ ٻوليءَ بابت پنهنجي ڄاڻ کي دنيا جي حقيقي مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ڪتب آڻيون.

موضوع جي وضاحت: سنڌي ٻوليءَ مان مراد آهي اها ٻولي ۽ ان جا مختلف محاورا ۽ لهجا جيڪي اڳاٽي دور کان سنڌ ۾ ڳالهايا ٿي رهيا آهن ۽ اڄ بہ ڳالهائجن ٿا.

آڻندو مان مراد آهي سياٽي جڏهن اليڪٽرانڪ ميڊيا وڏيڪ

[illegible] سنڌي، موجوده حڪومتي پاليسين بابت ڪيئن رهندو ۽ ٻولي، ذاتين سان جي رويي ۾ بابت ڪهڙي تبديلي ڪئي آهي.

اسان مان مراد آهي ته سنڌ عظيم هئي، سنڌي عظيم قوم هئي. اسان جي ٻولي به عظيم ۽ سٺي ٻولين کان مٿانهين آهي. جوڻ ٻولين کان وڌيڪ ٻولي جي تاريخ ۾ ڪتابن ڪيترن ٻوليءَ ۾ شاعري، ادب ۽ پيون لکيون پيش ڪندڙن کان علاوه، ٻوليءَ جي نالي ۽ ٻولي، بابت قائم ڪيل ادارا ۽ انهن ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهو.

ذميواريون: جيڪي هن ليڪچر پوري ٿيڻ ڪانپوءِ پاڻ ڏانهن سمجهنداسون يا طئه ڪنداسون.

اويستا دور ۾ آريا، ڌرتيءَ جي سورتهن وڏن شهرن تي پڌل هڪ وڏي علائقي تي اچي آباد ٿيا. اهي آريا پنهنجي خاندان ۽ قبائلي نالن کان علاوه ڌرتيءَ جي انهن شهرن جي نالن سان پاڻ کي منسوب رکندا هئا. اهو ئي سبب آهي جو اخامينين شاهه جي 2500 سال اڳ جي لڌل پٿرن تي اڪريل نيهارو ڪن نالن مان 16 آريائي صوبا به ملن ٿا. انهن مان اسان کي هندو (سنڌو) ۽ ان جو اسم صفت هندو يا (سنڌويا) ملي ٿو. هتي اهو واضح ڪرڻ ضروري آهي ته سنڌ کي مختلف دورن ۾ اندس، اندوس، انڊيا، سنڌس، سنٿوس، هندس، هندو، هند ۽ هندستان جي نالن سان سڏيو ويو آهي. اهي سڀئي نالا اصل ۾ بنيادي لفظ سنڌو، جون مختلف صوتي صورتون آهن. انهن صورتن جو مک ڪارڻ مختلف قومن جي اچار ۾ س ۽ هه جي مٽ سٽ ڪري آهي. موجوده دور جي ڪڇي محاوري ۽ گجراتيءَ ۾ پڻ ڏسي سگهجي ٿو. جيڪي هه ۽ س جي مٽا سٽا جو چڱو نمونو پيش ڪن ٿيون. اندس جو اچار يونانين جي دور ۾ [illegible] هيرو ڊوٽس جو [illegible] طور ڪم [illegible] انڊيا ٿيو.

معلوم تاريخ مطابق خاصيتن جي زماني ۾ ئي پهريون ڀيرو سنڌي لفظ نه صرف وهندڙ نديءَ، سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن، پر سنڌ ۾ ڳالهائجندڙ ٻوليءَ لاءِ پڻ استعمال ڪيو ويو. توڙي جو اها ٻولي ڌرتيءَ جي ان خطي تي اڳ ۾ ڳالهايل ڀانئجي ٿي، ڇاڪاڻ جو اتي رهندڙ هڪ ٻئي سان رابطي لاءِ جيڪا ٻولي ڳالهائيندا هوندا. اها ان علائقي سان منسوب ٿي سنڌيءَ سڃاتي ويندي هوندي. پر ان کي سنڌيءَ جي نالي سان سڏڻ جا آثار هن ئي دؤر ۾ ملن ٿا.

سنسڪرت، هندو ڌرم جي ٻوليءَ جا آثار. سنڌ جي سر زمين تي پڻ 519 - 1000 قبل مسيح ڌاري ملن ٿا. ٻوءِ جي آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنسڪرت هندو ڌرم جي آمد سان ئي سنڌ ۾ داخل ٿي. سنسڪرت فطري نه پر جوڙيل زبان جو اڳانو مثال آهي، جيڪا هندو ڌرم جي پرچار لاءِ پنڊتن وٽهي جوڙي ۽ ٻوءِ جي پنڊتن ۽ ٻانيڻن هندو ڌرم جي ڀڪيڙ ۽ پوڄا لاءِ هن زبان کي ئي استعمال ڪيو. اهڙيءَ طرح ماڻهن جي مقامي ۽ فطري ٻولي سنڌي، ڌرمي ۽ تعليم لاءِ نا مناسب سمجهندي ٻوئٽي رکي وئي. ڌرمي تعليم لاءِ سنسڪرت جو استعمال ڪيو ويو، سنڌي ڳالهه ٻولهه تائين محدود رهي يا ٿي سگهي ٿو ته هندو ڌرم کان اڳ سنڌ ۾ رائج مذهب جي تعليم لاءِ مقامي سنڌي استعمال ٿيندي هجي جنهن جي ڪابه تاريخي ثابتي ڪو نه ملي آهي. پر سماجي شاهدين مان خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌي رڳو ڳالهه ٻولهه جي مرحلي تائين رهي. هندو ڌرم جي پرچار وسيلي ئي سسنڪرت پنهنجون پاڙون هن ڌرتيءَ تي پختيون ڪيون ۽ مقامي ٻوليءَ تي پنهنجو ڀرپور اثر ڇڏيو. جو اڄ سنسڪرت هڪ زنده ٻوليءَ جي حيثيت ته وڃائي چڪي آهي، پر مقامي سنڌيءَ جي گهاڙيٽي، آواز ۽ لفظي ذخيري تي سندس اثر اڄ به جيئو آهي.

سنسڪرت جي عالمي حيثيت کي وڏو ڌڪ ٻڌازم جي مذهبي ٻولي پاليءَ جي ڪري لڳو، جڏهن ٻڌ ازم جو دخل سنڌ جي سر زمين

تي هڪ ٻلائيءَ واري مذهب طور ٿيو. پاليءَ جي اثر ڪري سنسڪرت ان وقت پنهنجي تعليمي اهميت برقرار رکي نه سگهي. البت هندو ڌرم جو پرچار اڃا به ان ٻوليءَ ۾ ٿيندو رهيو، توڙي جو پاليءَ جو گهڻو واهپو سنڌ ۾ ڪو نه رهيو ۽ سنڌيءَ تي سندس ڪو خاص اثر ظاهر ۾ نظر ڪو نه ٿو اچي. ٻڌ ڌرم جي پرچار لاءِ هيءَ ٻولي ئي مناسب سمجهي وئي ۽ ڪنهن به نموني سنڌي يعني ماڻهن جي فطري ٻوليءَ کي ان جو اهل نه سمجهيو ويو ته ڌرمي پرچار هن ٻوليءَ ۾ ڪجي. ته جيئن ڌرمي تعليم مان عام ماڻهو پنهنجي ئي ٻوليءَ ذريعي لاڀ ماڻي سگهن.

پاليءَ کان علاوه اخامينين جي ٻولي آراميڪ، يونانين جي يوناني، ترڪن جي ترڪي داردي، پهلويءَ واري سنسڪرت جو واهپو سرڪاريءَ مذهبي تعليم ڏيڻ واري حيثيت ۾ جاري رهيو. سنڌي سماج جي ان سموري تاريخي دور ۾ ڪٿي به اهڙي ثابتي ڪا نه ٿي ملي ته ڪو سنڌي يعني ماڻهن جي فطري ٻولي کي ڪو سرڪاري يا تعليمي ٻولي طور سندس ڌرتيءَ تي ڪا پذيرائي حاصل ٿي هجي.

عربن جي سنڌ ۾ اچڻ، مذهب اسلام جي تبليغ ۽ ماڻهن جي هن نئين مذهب ڏانهن لاڙي هڪ دفعو وري ٻي ڌاري ٻولي. عربيءَ کي مذهبي ۽ تعليمي مقام ڏنو. سنڌ جا ماڻهو جيڪي هندو ڌرم جي ذات پات ۽ اڻ برابريءَ واري نظام جي برائين ۽ ٻڌ ڌرم کان تنگ آيل هئا. اسلام جي برابريءَ وڏيڪ ٻلائي واري نظام ڏانهن جلد ئي مائل ٿيڻ لڳا ۽ پنهنجي سماجي ۽ تاريخي روين، ريتن مطابق عربيءَ کي به مذهبي تعليم لاءِ مناسب ۽ پاڪ ٻوليءَ طور قبول ڪري پنهنجي ٻوليءَ کان مٿانهون سمجهي، ان ۾ ئي مهارت حاصل ڪئي. اهڙي طرح سنڌ جي ڪيترن ئي شاعرن جي شعري ڪمن جا ڪتاب عربيءَ ۾ مرتب ٿيا ۽ سنڌ عربيءَ جا وڏا محدث پيدا ڪيا.

توڙي جو هندو ڌرم جي سبب کان وڏيءَ اهم تاريخي ڪتاب

مهاڀارت کي عربيءَ ۾ سنڌيءَ مان ئي ترجمو ڪري آندو ويو ۽ ان مان اهو ڪٿي به ثابت ڪو نه ٿو ٿئي ته ڪوهندو ڌرم جي تعليم جو بندوبست سنڌيءَ ۾ نيل هو. البت عربن جي اچڻ کان اڳ راجا ڏاهر جي خطن جي سنڌيءَ ۾ هجڻ جو ذڪر چچ نامي ۾ ملي ٿو، جنهن مان اهو اندازو ٿئي ٿو ته راجا ڏاهر جي حڪومت واري دور يعني عربن کان اڳ سرڪاري لکپڙهه جي زبان سنڌي هئي. اهو ذڪر عرب سياحن پنهنجن سفر نامن ۾ ڪيو آهي ته هن ملڪ ۾ سنڌيءَ جو گهڻو واهپو آهي.

عربيءَ جي تعليمي ۽ مذهبي حيثيت برقرار رهي ۽ ان جو سنڌي ٻوليءَ جي گهاڙيٽي ۽ بنيادي لغت تي پڻ وڏو اثر ٿيو. عربن ۽ سنڌين جي هڪ ٻئي سان واسطي ۽ شاديون ڪرڻ ۽ عربيءَ جي علمي ۽ مذهبي گڏجاڻين ۽ تعليم ۾ واهپي هجڻ ڪري مقامي ماڻهن جي ڳالهه ٻولهه واري خزاني ۾ به عربيءَ جي ڪيترن لفظن پنهنجي جاءِ پيدا ڪئي، جڏهن ته هندو مذهبي پرچار ۾ سنسڪرت جو استعمال رهندو آيو، اهڙيءَ طرح هن خطي تي واهپي ۾ ايندڙ متي ذڪر ڪيل سمورين ٻولين جو ڪجهه نه ڪجهه اثر سنڌيءَ تي ٿيندو آيو ۽ سنڌس لفظي ذخيري ۾ وڏو اضافو ٿيو، عربن جي حڪومتي دور ۾ ئي اصل ۾ عربي سنڌي صورتخطي جڙي، جڏهن ته عربيءَ تي آڌاريل صورتخطي کان علاوه ٻيون ڪيتريون صورتخطيون رائج رهيون. راءِ ۽ برهمڻ گهراڻي کانپوءِ عربن جي حڪومتي دور ۾ سنڌ جي لاڳيتي هيڪڙائي واري سياسي حيثيت هجڻ ڪري الڳ الڳ علائقن ۾ ڳالهائجڻ ۾ ايندڙ محاورن ۽ لهجن ۾ فرق گهٽيا ۽ اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ کي مرڪزيت حاصل ٿي.

عربن جي حڪومت ختم ٿيڻ کانپوءِ سنڌ تي مقامي سومرن جي حڪومت ٿي، حڪمرانن جي زبان سنڌي هجڻ ڪري به جي بڪير ٿي، سنڌيءَ جي ڳالهائڻ وارين حدن ۾ اضافا ٿيا. پر تعليم جو ذريعو عربي

ٿي رهي. سمن جي دور ۾ جتي سنڌ جي معاشري ترقي ڪئي ۽ چئي سگهجي ٿو ته سمن جي معياري ٻولي وڌيڪ ترقي ڪئي سنڌي ٻولي ڪري اهائي معياري ۽ سرڪاري ٻولي ڪري سمجهي ويندي هئي. هن ئي دور ۾ سنڌي ۽ سرائيڪي جو ... سنڌي سرائيڪي محاورو وجود ۾ آيو. هن دور ۾ عربيءَ جي علمي ٻوليءَ واري حيثيت برقرار رهي. جڏهن ته فارسي سرڪاري لکپڙهه ۽ دربار جي ٻوليءَ واري حيثيت اختيار ڪئي. هن دور ۾ سنڌيءَ ۾ شاعريءَ ۽ ٻوليءَ جي شاهوڪاريءَ ۾ ته اضافو ٿيو پر ٻيو به ان جي حيثيت عام ڳالهه ٻولهه جي زبان واري ٿي رهي.

سمن جي دور جي خاتمي کانپوءِ ارغون، ترخان ۽ مغلن جي اوائلي دور حڪومت ۾ فارسيءَ جو چڙهندڙ زور شور ساڳيو رهيو ۽ فارسي ئي علم ادب ۽ سرڪاري لکپڙهه جي ٻولي رهي. فارسي جي سرڪاري سرپرستي هجڻ ڪري، ان جي حيثيت مٿانهين ٿي ۽ قابليت ڏاهپ جو معيار فارسيءَ ۾ پڙهڻ کي ئي ليکيو ويو. ٿي سگهي ٿو ته "فارسي گهوڙي چاڙهسي" وارو اصطلاح به هن ئي دور ۾ وجود ۾ آيو هجي. فارسيءَ جي اهميت نه رڳو سنڌي ٻوليءَ جي لفظي ذخيري ۽ ڳالهه ٻولهه تي اثر ڪيو پر ڪيترائي اصطلاح سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا. جيڪي اڄ ڏينهن تائين رائج آهن. فارسي جي اثر ڪري سنڌيءَ جي شعري خزاني ۾ به اضافو ٿيو.

هن ئي دور ۾ سنڌ جي عالمن ۾ اهو احساس پيدا ٿيو ته تعليم مادري زبان ۾ ڏني وڃي. سنڌيءَ ۾ هن اهميت محسوس ڪئي وئي ته انهن مذهبي تعليم کان علاوه ٻين علمن جي تعليم به ڏئي سگهجي ٿي. اهڙي احساس جو مشاهدو شاهه ڪريم بلڙيءَ واري ۽ شاهه لطف الله قادريءَ جي ڪلام جي مطالعي مان ... ته مادري ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيڻ جا فائدا ... ظاهر ٿي ...

ان سلسلي ۾ ابتدائي ڪوشش مخدوم ابو الحسن جي سنڌيءَ لاءِ

مرڪزي صورتخطي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. جنهن کان پوءِ سنڌي ۾ ڪتابن لکڻ ۽ تعليم ڏيڻ جو هڪ سلسلو شروع ٿيو. جيڪو گهڻو ڪري مذهبي عقيدن، حديثن بيت ڇڙن ۽ شريعت ۽ طريقت جي اصولن تي ٻڌل هو. جنهن ۾ اسلامي طريقي سان زندگي گذارڻ جي طريقن کان علاوه نماز روزي رکڻ جا طريقا ٻڌايل هئا. پر مجموعي طور تعليم وري به فارسي ۽ عربي ۾ رهي ۽ ڪالهوڙن جي سموري دور ۽ انگريزن جي ابتدائي دور ۾ به سرڪاري لکپڙهه ۽ دربار جي زبان فارسي رهي عربي يا فارسي ڄاڻندڙ کي ئي عالم سمجهيو ويندو هو ۽ اهو تصور اڄ به آهي ته جنهن کي عربي يا فارسيءَ تي دسترس يا مهارت حاصل نه آهي، اهو عالم ٿي نه ٿو سگهي. اهڙيءَ طرح اڄ به سنڌ ۾ هڪ اهڙو حلقو موجود آهي، جيڪو اردو ۽ انگريزي نه ڄاڻڻ ۽ ديوناگري اسڪرپٽ کي نه سمجهڻ واري کي سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق ڪرڻ ۽ تعليم ڏيڻ جو اهل نه ٿو سمجهي. ماڻهن جي فطري ٻوليءَ کي ڪڏهن به ان جو اهل نه سمجهيو ويو ته ڌارين ٻولين فارسي ۽ عربيءَ بدران سنڌي رائج ڪري، انکي سرڪاري ۽ علمي حيثيت ڏجي.

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت سنڌ جي سرڪاري ۽ تعليمي زبان فارسي هئي، جڏهن ته مذهبي ۽ تصوف جي تعليم لاءِ عربي ۽ فارسيءَ کي ئي برقرار رکيو ويو. سنڌي صرف اتي استعمال ٿيندي هئي جتي اڳلو فارسي ۽ عربيءَ کان بلڪل نابلد هجي. حڪومت جون واڳون سنڀالڻ سان ئي انگريزن کي اهو احساس ٿيو ته هو ڪنهن ڌاري ٻولي يعني عربي ،فارسي، هندستاني يا انگريزيءَ ذريعي سنڌ تي گهڻو وقت قابض رهي نه سگهندا. تنهن ڪري هنن جوڳيون ڪوششون ورتيون سنڌيءَ جي هڪ معياري صورتخطي مقرر ڪري، سنڌيءَ کي سنڌ جي تعليمي ۽ سرڪاري زبان قرار ڏنو.

هڪ طرف ڪمشنر [illegible]

ٻئي طرف سرڪاري خزاني مان پيسا مقرر ڪري ڊ ڪمشنر ٻولي ۽ ڪر مر

تي ڪتاب لکرايا ويا. هن سموري ڪم کي مشن ڪري ڪنيو ويو ۽ تمام ٿوري عرصي ۾ سنڌيءَ ۾ هڪ وڏو علمي خزانو ميسر ٿيو. جنهن ۾ گرامر ۽ ڊڪشنرين کان علاوه ابتدائي ڪورسن جا ڪتاب ۽ سنڌي سکڻ جا سولا ڪورس شامل هئا. اهڙي طرح سنڌيءَ کي پهريون ڀيرو علمي طرح سرڪاري لکپڙهہ ۽ تعليمي زبان طور رائج ڪيو ويو. هڪ حڪم ذريعي سنڌ ۾ سرڪاري نوڪري ڪندڙ سمورن غير سنڌي عملدارن لاءِ سنڌي سکڻ لازمي قرار ڏئي ڇهن مهينن جو وقت مقرر ڪيو ويو. سنڌيءَ کي سنڌ جي سرڪاري ۽ تعليمي ٻولي قرار ڏيڻ واري انگريزن جي ڪوشش بابت ڪجهہ پاڪستاني عالمن ۽ دانشورن جو مشاهدو آهي تہ سنڌ ۾ فارسيءَ جي مقبوليت کان ڊڄي تہ جيڪڏهن سنڌ ۾ فارسي رائج رهي تہ ان جا سياسي ۽ سماجي ناتا ايران، افغانستان ۽ بلوچستان سان مضبوط ٿيندا جتي اڳ ئي فارسي زبان هلندڙ هئي. تنهن ڪري اهڙن دانشورن جي راءِ آهي تہ سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ جي سرڪاري ٻولي طور مڃڻ ۽ رائج ڪرڻ ۾ سندن سنڌيءَ جي لسانياتي اهميت ۽ اهليت جو مڃڻ نہ پر سياسي مجبوريون هيون. ٻئي طرف هڪ دانشور حلقي جي اها راءِ آهي تہ انگريزن کان اڳ سنڌ تي مقامي بلوچن (ٽالپرن)جي حڪمراني هئي، اهي پنهنجي روايتي بهادريءَ ۽ انصاف پسنديءَ جي ڪري سنڌ جا سنا حاڪم ثابت ٿيا هئا. پر جاڪاڻ تہ سندن دربار يعني سرڪاري لکپڙهہ جي ٻولي ۽ علمي ٻولي فارسي هئي تنهن ڪري سندن پهچ عوام تائين ڪو نہ ٿي سگهي. اهو ئي سبب هو جڏهن انگريزن سنڌ تي حملو ڪيو تہ سواءِ فوجي سپاهين ۽ ميرن جي ذاتي ملازمن جي عوام ميرن جو ساٿ ڪو نہ ڏنو. اهڙي طرح سنڌ ميرن جي هٿن مان نڪري انگريزن جي قبضي ۾ اچي وئي.

انگريزن جو ٻين سماجن جو بہ گوڙهو مطالعو هو ۽ سندن عالم دانہ جي ڪيترن ئي علمن کانسواءِ سماجي [illegible] حڪومتي [illegible] جو علمي مطالعو بہ رکندا هئا. تنهن ڪري سنڌ لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي

چونڊ ڪرڻ ۾ سنڌن اڳيان سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کان علاوه ميرن جي حڪومت جي ناڪامي ۽ عوام جي سات نہ ڏيڻ جا سبب بہ هئا. جڏهن تہ پنجاب تي قبضي وقت اتي رائج فارسيءَ بدران پنجاب جي مقامي ۽ فطري زبان پنجابي نہ ٻر هندستاني رائج ڪئي ۽ زرو ونرايو.

بهرحال سنڌيءَ کي سرڪاري ۽ علمي زبان جي حيثيت ملڻ ڪانپوءِ هڪ طرف ڪيترن انگريز ۽ مقامي عالمن، ان ۾ مهارت حاصل ڪري نون علمن بابت ڪتاب لکيا ۽ اهم ڪتابن جا ٻين ٻولين جهڙوڪ هندي، انگريزي، فارسي ۽ بنگالي وغيره مان ترجما ڪري رهيا هئا. تہ ٻئي طرف هڪ چڱي گهڻائي ماڻهن جي وري ڪيترن ئي مذهبي، سياسي، سماجي ۽ معاشي سببن ڪري عربي، فارسيءَ کان علاوه انگريزي ۽ هندستانيءَ ۾ لکپڙهہ ۽ تعليم جاري رکندي آئي. توڙي جو انگريزن جي سئو سالہ حڪومتي دور ۾ سنڌي سرڪاري ٻولي ۽ ذريعي تعليم رهي پر تعليم يافتہ ۽ مان مرتبي وارو ان کي سمجهيو ويندو هو، جيڪو انگريزيءَ کان علاوه فارسيءَ ۾ بہ پڙهي، هونئن بہ انگريزن جي دور ۾ سنڌيءَ ۾ تعليم لازمي ڪو نہ هئي. سنڌي لازمي تہ گهڻو پوءِ بمبئيءَ کان آزاديءَ ڪانپوءِ سائين جي ايم سيد جي وزارتي (تعليم) دور ۾ ٿي.

اهڙن روين جون شاهديون ان مان بہ ملن ٿيون جو ان دور جي سياستدانن توڙي عالمن جي اڪثريت هڪبئي ڏانهن پنهنجي روزمره جي خط ڪتابت انگريزي ۽ فارسيءَ ۾ ڪندي هئي. ان موضوع جي گهرائيءَ ۾ وڃڻ سان معلوم ٿيندو تہ سنڌين جي هڪ خاص طبقي ۾ ڌارين ٻولين لاءِ هميشہ چاهہ پئي رهيو آهي. ان فوقيت ڏيڻ واري رويي ئي هن ڌرتيءَ تي هميشہ ڌارين ٻولين کي مٿانهين ۽ اقتداري، درٻاري ۽ سرڪاري حيثيت ڏياري آهي، جو جڏهن ٻولي ڳالهائيندڙن جو رويو ئي پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن اهميت ڏيڻ وارو نہ هوندو تہ ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙ آباديون ڪڏهن بہ ان ٻوليءَ ڏانهن پنهنجا رويا ۽ ويچار درست نہ ڪنديون، اهڙن ئي ڪيترن سببن ڪري سماج ۾

”قومي ٻوليءَ جي حيثيت“ حاصل ڪرڻ جي جدوجهد جاري رهي.

سماج جي هڪ خاص طبقي جي پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن لاپرواهيءَ ۽ اهل تعليم ۾ ورهاست جي باوجود سنڌ اندر سنڌي، سنڌي عوام دوست شاعرن، اديبن ۽ عالمن هر دور ۾ پيدا ڪيا آهن. جن ڪنهن به سياسي، سماجي ۽ معاشي دٻاءَ جي پرواهه نه ڪندي، پنهنجي ٻوليءَ ۾ علم ادب ڏيئي ٻوليءَ کي مالا مال بڻائي ڇڏيو آهي. اڄ انهن جي ڪيل اهڙن علمي ڪمن جي ڪري ئي اسين سنڌيءَ کي ترقي يافته ٻوليءَ ڪنهن به ترقي يافته سماج جون سيني سائنسي ۽ تعليمي گهرجون پوريون ڪرڻ جو اهل ثابت ڪري سگهون ٿا.

پاڪستان اندر ڳالهائي ويندڙ ٻولين جي مسئلن، سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت ۽ سنڌي ماڻهن جي ٻوليءَ ڏانهن رويي کان علاوه، انهن جي سياسي، سماجي ۽ معاشي مجبورين جي ڪري سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل ۽ اسان جي ذميوارين کي سمجهڻ کان اڳ، ضروري ٿيندو ته اسين ٻوليءَ کي برقرار رکڻ ۽ ٻي ٻوليءَ ڏانهن منتقل ٿيڻ جي نظريي جي سمجهه ۽ نتيجن جي مطالعي جو مختصر جائزو پيش ڪيون.

ڪنهن به ملڪ ۽ قوم جي سياسي ۽ سماجي تاريخ ۾ ڪيتريون ئي تبديليون اچن، آباديءَ ۾ واڌ لاءِ ٻاهران لڏپلاڻ قدرتي آفتن اچڻ جي باوجود اصل آبادي پنهنجي ڌرتي تي جڏهن سياسي طرح مضبوط رهي، پنهنجي اقتصادي مفادن کي بچائيندي ٻوليءَ کي به برقرار رکي ۽ ڏاڍ جي تبديليءَ سان ٻوليءَ ۾ تبديلي ٿيندي، ٻوليءَ کي برقرار رکي ته ان کي ٻوليءَ جي برقراري (Language Maintenance) چئبو آهي. پرجيڪڏهن ڪا قوم فتح ۽ قبضي ٿيڻ جي نتيجي ۾ يا اصل آباديءَ جي لڏ پلاڻ، ڌارين جي جهجهي تعداد ۾ اچي آباد ٿيڻ ڪري ۽ سرڪاري پاليسين جي تحت مجبور ڪري پنهنجي قدرتي ۽ مادري ٻوليءَ کان علاوه ٻي ڪنهن ٻوليءَ کي سکڻ لڳي ۽ ٻي ٻوليءَ جي مفادن جي ڪري پنهنجي ٻوليءَ تان هٿ کڻي، ٻي ٻوليءَ ڏانهن منتقل ٿئي ته ان کي

Language Shift چئبو آهي. جيئن آئرلينڊ ۾ ٿيو. سترهين صدي ۾ انگريزن جي قبضي کان اڳ آئرلينڊ جي سموري آبادي آئرش گئلڪ ٿي ڳالهائيندي هئي ۽ پي ڪنهن ٻوليءَ جو نالو نشان به اتي ڪو نه هو. آئرلينڊ جا رهاڪو آئرش انگريزن جي قبضي کان پوءِ انگريزي ٻي ٻوليءَ طور سکيا ۽ آهستي آهستي انگريزي جي سياسي، سماجي ۽ معاشي دٻائن ڪري پنهنجي فطري ٻوليءَ تان هٿ کڻي انگريزيءَ ڏانهن منتقل ٿيا. اڄ آئرلينڊ جي سموري آبادي گهڻو ڪري انگريزيءَ ڏانهن منتقل ٿي چڪي آهي، ٿوري جو اڄ به آئرلينڊ جي ٻهرين سرڪاري ٻولي آئرش آهي ۽ 1922ع کان اسڪولن ۾ پڙهائي وڃي ٿي. پر گهر ۾ آئرش ڳالهائڻ وارن ٻارن جو تعداد ڏهن هزارن کان مٿي ڪونه آهي.

ٻوليءَ جي اهڙي منتقلي ڪنهن ٻوليءَ کي موت يعني بلڪل خاتمي ڏانهن ڌڪڻ جو ڪارڻ به ٿي سگهي ٿي، جنهن کي ٻوليءَ جو قتل يا ٻوليءَ جي نسل ڪشي به چئي سگهجي ٿو. خاص ڪري اهڙين قومن يا برادرين جن کي نسل ڪشي ذريعي ختم ڪيو وڃي، جنهن سان گڏ سندن زبان کي به ختم ڪيو وڃي جيئن تسمانيه (Tasmania) ۾ ٿي چڪو آهي. ٻوليءَ جي منتقلي ۽ ٻوليءَ جي موت ۾ ڪو خاص فرق ڪونه آهي. مثال طور اسڪاٽ لينڊ جا اسڪاٽش گئلڪ ڳالهائيندڙ نسل ڪشي جو شڪار ڪو نه ٿيا آهن پر مختلف سماجي دٻائن هيٺ رهيا ۽ برطانيا حڪومت طرفان گئلڪ ڳالهائڻ ڏوهه قرار ڏنو ويو هو. نتيجي طور اڄ اسڪاٽ لينڊ ۾ اسڪاٽش گئلڪ ڳالهائڻ وارن جو تعداد آڱرين تي ڳڻڻ جيترو وڃي بچيو آهي. اهڙيءَ طرح بغير نسل ڪشيءَ جي به ٻوليءَ جو موت ٿي سگهي ٿو. السلوادور جي انڊين کي اصل ۾ ماريو ڪو نه ويو هو پر جن کي انڊين ٻوليون ڳالهائيندي [illegible] جن کي [illegible] آهي ٻوليون مختلف دٻائن جي ڪري [illegible] ٻوليءَ جي منتقلي گهڻو ڪري سماجي، ثقافتي، سياسي، معاشي، مذهبي ۽ فوجي

ڊڀائن جي ڪري ٿيندي آهي. اهڙي منتقليءَ جي رفتار جو مدار انهن ڊڀائن جي ليول تي آهي. بهرحال ٻوليءَ جي منتقلي ۽ ٻوليءَ جي قتل ڪري ٿي ڪنهن ٻوليءَ جو موت ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن ٻوليءَ جا مڙئي ڳالهائيندڙ انهن ساڳين ۽ هڪ جيتري ليول جي ڊڀائن هيٺ آهن ته انهن جي ٻولي يقيناً موت واري مرحلي ڏانهن وڌي رهي آهي. اهڙي طرح اها ٻولي ڌرتيءَ تان ئي غائب ٿي ويندي. الباني يونان ۽ سنڌي ڀارت ۾ انهن ڊپاءَ وارن مرحلن مان گذري رهيون آهن پر اهو ٻوليءَ جو مڪمل موت نه آهي. جو الباني، البانيا ۽ يوگو سلاويا ۾ نهايت سهڪاري حيثيت ۾ آهي، جڏهن ته سنڌي سنڌ ۾ به ترقيءَ جا مختلف مرحلا طئه ڪري رهي آهي ۽ ڪيس ڪو به تڪڙو خطرو نه ڪو آهي.

سنڌ جي تاريخي سماجي لسانياتي صورتحال اسان اڳ بيان ڪري چڪا آهيون، هاڻي پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ جي صورتحال ۽ ٻوليءَ ڏانهن سنڌي ماڻهن جي رويي جو معروضي حالتن سان ڀيٽي جائزو وٺنداسين، پاڪستان ٺهڻ سان جيڪي ابتدائي ڏکيائيون پيش آيون. انهن ۾ آبادي جي لڏ پلاڻ، سياسي ۽ اقتصادي استحڪام کان علاوه ملڪ جي قومي ۽ سرڪاري لکپڙهه جي ٻوليءَ جو مسئلو به اهم هو. ٻولي جي اهميت کان ناواقف ۽ لسانياتي مسئلن کان بي خبر سياستدان ڪنهن علمي ۽ عملي فيصلي ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيا. جذباتي ۽ وقتي فيصلا ڪندي ماڻهن جي مقامي ۽ قومي ٻولين جي اهميت کي وساري غير علمي دليل ڏيئي اردوءَ کي قومي ٻولي طور پاڪستان جي عوام تي مڙهيو.

اردوءَ کي قومي ٻولي جو درجو ڏيڻ وقت سياستدانن اهو سوچيو ته جيئن ته هي هڪ ملڪ آهي، هڪ ئي مذهب وارن جي اڪثريت آهي، تنهنڪري هڪ ئي قومي ٻولي به هئڻ گهرجي، جنهن سان سياسي استحڪام ۽ قومي ٻڌيءَ جو بنياد پوندو. ان حقيقت کي وساري ويئي ته اردو پاڪستان ۾ شامل مڙني علائقن مان ڪنهن به هڪ جي ماڻهن

جي مادري يا فطري زبان ڪو نہ آهي. جڏهن مقامي ماڻهو ٻوليءَ جي حوالي سان پاڻ سان اقتصادي، سماجي ۽ سياسي نا انصافيون ٿيندي ڏسندا، تڏهن سڀ کان اول اردو ٻوليءَ جي خلاف آواز اٿاريندا ۽ دنيا ڏٺو تہ ويهن سالن جي مختصر عرصي ۾ ٻوليءَ جي ناانصافيءَ کان شروع ٿيل تحريڪ جي نتيجي ۾ پاڪستان جو هڪ وڏو حصو پاڪستان کان ڌار ٿي الڳ ملڪ بنگلا ديش جو روپ اختيار ڪري چڪو.

بهرحال ٻوليءَ بابت اهڙي فيصلي مقامي آباديءَ جي هڪ باشعور ۽ اڳتي ڏسندڙن جي هڪ حلقي ۾ بي چينيءَ بي اطمينانيءَ پيدا ڪئي، جنهن جو اظهار انهن مختلف ذريعن يعني ڪتاب لکي ۽ پريس ۾ بيان ڏئي ڪيو. سنڌي سماج ۾ جتي هڪ طرف ان فيصلي بابت آواز اٿيا، اتي هڪ مضبوط ۽ اثر واري طبقي وري روايتي رويي جو مظاهرو ڪندي ڌاري ٻوليءَ لاءِ پنهنجن دلين، سينن ۽ ذهنن جا دروازا کولي ڇڏيا. اقتصادي مفادن جي قطار ۾ بيهڻ ۽ ڪجهہ پلئہ پائڻ خاطر هنن نہ رڳو اهڙن فيصلن جي ڀليڪار ڪري پنهنجي ٻوليءَ جي اڳوڻي يعني انگريزن واري دور ۾ حاصل اهميت کان انڪار ڪيو، پر شهرن مان سنڌي ٻوليءَ کي تڙڻ ۽ ڌاري ٻولي اردوءَ انگريزيءَ ۾ اهميت حاصل ڪرڻ لاءِ جتن ڪرڻ لڳا.

ان اثر رکندڙ ۽ خاص ڪري شهري طبقي جي ٻوليءَ ڏانهن رويي سنڌ جي عوام ۾ احساس ڪمتري پيدا ڪئي ۽ ڌاري ٻولين ۾ پڙ نہ هجڻ کي پنهنجي گهٽتائي ۽ نااهليت سمجهڻ لڳا. نتيجي ۾ وڏن شهرن ڏانهن وڃڻ کان لنوائيندا رهيا، اهڙيءَ طرح مقابلي ۾ اچڻ لاءِ ڌاري ٻولي/ ٻوليون سندن لاءِ رڪاوٽ بڻيل رهيون، جنهن ڪري اقتصادي توڙي اقتداري ۽ سياسي ميدان ۾ بہ پوئتي پوندا رهيا. اهڙن سياسي ۽ سماجي دٻائن ڪري عملي طرح سمورا سنڌي عام طرح ۽ شهري ۽ تعليم يافتہ خاص طرح اردو ۽ سنڌيءَ جا ٻاءِ لنگوئل (Bilingual) ٿي چڪا آهن.

ٻئي طرف ٻوليءَ جي اهميت ۽ ٻوليءَ جي ڪري اقتصادي ۽ سياسي

مفادن تي نظر رکندڙ ماڻهو سنڌي ٻوليءَ کي حقيقي ۽ اصل حيثيت ڏيارڻ لاءِ مسلسل جدوجهد ڪندا رهيا. ان جدوجهد ۾ڪيترين جانيون بہ ضايع ٿيون ۽ صرف سنڌي هجڻ يا سنڌي ۾ ڳالهائڻ ڪري ڪيترن ماڻهن کي وڏن شهرن جي بازارن ۾ ماريو ويو. ان جدوجهد کي ڪاميابي تڏهن نصيب ٿي جڏهن مشرقي پاڪستان ۾ ٻوليءَ جي معاملي ۾ ناانصافي ٿيڻ ڪري بنگلاديش جو آزاد ملڪ جي حيثيت ۾ اچڻ واري معاملي جو جائزو ورتو ويو ۽ جمهوري حڪومت جي وجود ۾ اچڻ ڪري آئين ۾ صوبن کي پنهنجون ٻوليون اختيار ڪرڻ جو حق ڏنو ويو. جنهن تحت سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ صوبي جي سرڪاري زبان تسليم ڪندي رائج ڪيو ويو.

هن وقت چوڻ خاطر ۽ پارليامينٽ ۾ پاس ڪيل بل مطابق سنڌ جي سرڪاري ٻولي سنڌي تہ آهي، پر عملن سنڌ جي ڪنهن بہ سرڪاري کاتي ۾ ان جوعمل دخل نظر ڪو نہ ٿو اچي. سرڪار ۽ سياستدان تہ اهو چئي خاموش ٿي ويا آهن تہ سنڌي سنڌ جي سرڪاري ٻولي آهي ۽ سندن جوابداري ايستائين هئي. اها بہ حقيقت آهي تہ سياستدان يا حڪمران پارليامينٽ يا قانون ذريعي ٻوليءَ جي حيثيت مقرر ڪندا آهن. ان حيثيت مطابق عمل، عمل ڪرائڻ وارا ادارا ڪندا آهن. جيڪڏهن ڪنهن ٻوليءَ ۾ حيثيت مطابق اهليت نہ هوندي آهي تہ قانون مطابق ادارا جوڙي عالمن کي رٿا بندي ڪرڻ لاءِ چيو ويندو آهي. ٻوليءَ جي حيثيت مطابق اهل بنائڻ لاءِ ادارو ٻوليءَ جي بل پاس ٿيڻ کان ويهہ سال پوءِ 1991ع ۾ قائم ٿيو. ان مان سنڌي ماڻهن توڙي عالمن جي بي حسي ۽ بي پرواهيءَ جو ٻيو کهڙو مثال آهي، پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن نا مناسب رويي بابت.

ٻئي طرف سموري پاڪستان لاءِ اردو قومي ۽ سرڪاري زبان آهي. جنهن لاءِ 1973ع جي آئين ۾ 15 سالن جي عرصو رکيل هو تہ ان عرصي اندر اردوءَ کي ان اهل بڻايو وڃي جو پاڪستان جي قومي ۽ سرڪاري ٻولي ٿي سگهي، هينئر 15 کان ويهہ سال ٿي ويا آهن. اردو انگريزيءَ جي جاءِ نہ والاري سگهي آهي، اهڙيءَ طرح سموري پاڪستان جو عوام عام طرح ۽ سنڌ جو عوام خاص طرح ٻوليءَ بابت

مونجهاري جو شڪار آهي ته ڪيس ڪهڙي ٻوليءَ ۾ تعليم ۽ پنهنجو ڪاروبار هلائڻ گهرجي، نتيجي طور پاڪستان جوعوام مٿي ذڪر ڪيل ٽنهي ٻولين کان علاوه پنهنجي فطري ٻولين ۾ به مڪمل مهارت حاصل ڪري نه سگهيو آهي، جو وقت به وقت ٻولين جي اهميت ۽ حيثيت کي تبديل ڪيو ويو آهي.

جيتريقدر سنڌ ۾ سنڌيءَ جو تعلق آهي ته اها گهٽن ٽي خطرن ۾ گهيريل آهي. هڪ طرف عالمي ميڊيا جو تيزيءَ سان انگريزيءَ ۾ معلومات جو مهيا ڪرڻ، جيڪو هڪ طرفو آهي. يعني اسانجو ماڻهو معلومات حاصل (Receive) ته انگريزي ۾ ڪري ٿو پر موٽ (Respond) انگريزيءَ ۾ نٿو ڪري سگهي، جو ميڊيا صرف ڏيڻ جي حد تائين آهي ۽ اسان جو ان ۾ڪو به عمل دخل نه آهي. ٻئي طرف اردوءَ جو اثر، اردو جيڪا پنهنجو سمورو خزانو هندستاني اردوءَ مان حاصل ڪري ٿي ۽ هندستان جي فلمن، ريڊيو ۽ ٽي وي جي ذريعي اسان تائين پهچي ٿي. جنهنڪي اسان صرف حاصل ڪو نه ٿا ڪيون پر موٽ به ڏيون ٿا، جو اردوءَ جي ڳالهائڻ وارن سان اسان جو مضبوط رابطو آهي. جو اردوءَ کان علاوه ٻين ٻولين ڳالهائن وارن سان روزمره جي گفتگو ۾ڪتب آڻيون ٿا ۽ هن وقت سنڌ جو ڪو به اهڙو شهر ڪو نه آهي، جتي روزانه ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙ غير ملڪي نه ايندا هجن جن سان رابطي جو واحد ذريعو اردو آهي. جيڪا پاڪستان ۽ هندستان کان علاوه ٻين ڪيترن ملڪن۾ هندستان جي مهاجرن جي ٻولي آهي ۽ انهن کي هن ملڪ۾ ايندي ڪا به ڏکيائي ڪو نه ٿي ٿئي، جو اردو سندن استقبال لاءِ موجود آهي.

مٿين ٻنهي حالتن کان علاوه مايوس ڪندڙ اها صورتحال آهي ته سنڌ جي عام ماڻهوءَ کان وٺي خاص مراعات يافته طبقي تائين ڪنهن جو به پنهنجي فطري ٻوليءَ ڏانهن رويو فخر وارو نه آهي، سنڌي سڏائڻ ۽ سنڌي سڏائي ڪجهه فائدا حاصل ڪرڻ جي حد تائين ته نيڪ، باقي جيڪڏهن ڪنهن سنڌيءَ کي ٿوري به وڏي نوڪري يا آمدنيءَ ۾ واڌاري ڪرڻ جو ٿورو به موقعو ملي ٿو ته پنهنجن ٻارن جي پڙهائي جو انتظام اردوءِ انگريزي اسڪول ۾ڪري ٿو. پنهنجن قومي

مفادن جي خلاف ڪم ڪندڙ ۽ ۽ لکندڙ اردو ۽ انگريزي اخبارون پڙهي ٿو. اقتصادي مفادن حاصل ڪرڻ لاءِ ملڪي سطح تي اهميت حاصل ڪرڻ ۽ ڪجهه ڪرڻ گهري ٿو. جتي ڪيس سنڌي ساٿ نه ٿي ڏئي سگهي.

سرڪاري پاليسي به ملڪ کي هڪ رکڻ لاءِ، اتحاد کي مضبوط رکڻ لاءِ هڪ ئي ٻولي واري پرچار تي زور ڏئي ٿي، جنهن جو فائدو يقينن سياستدانن ۽ واپارين کي ٿئي ٿو. جو هنن کي گهٽ محنت ۾ هر ٻوليءَ ۽ علائقي جي ماڻهوءَ تائين پنهنجو وکر سولائيءَ سان پهچائڻ ۾ آساني ٿئي ٿي ۽ ان لاءِ هو اردو کي همٿائڻ واري پاليسي اختيار ڪري رهيا آهن، جيڪا ڪين فيور ڪري ٿي. باقي ملڪي ترقي، ماڻهن جا برابري وارا حق ۽ ٻولين ۽ ثقافتن جي خزاني ۾ واڌ ۽ ترقيءَ سان ڪين پري جو واسطو به نظر ڪو نه ٿو اچي.

مٿي پيش ڪيل سمورين حالتن جي باوجود، جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ٿي سگهي ٿي ۽ سنڌي ٻولي انهيءَ گهيري مان بچي سگهي ٿي ته اهو آهي سنڌي ٻوليءَ بابت قائم ڪيل ادارن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي عالمن جو ڪم، سنڌيءَ تي ۽ سنڌيءَ ۾ اهڙو ڪم جيڪو ڪيس مقابلي ۽ ميڊيا جي هن طوفان ۾ بچائي سگهي ۽ سنڌي ڳالهائيندڙ ماڻهن جي ٻوليءَ بابت روين ۾ تبديلي آڻڻ جو شعور پيدا ڪري سگهي.

آئون سمجهان ٿو ته منهنجن هنن ويچارن ڪانپوءِ اسان جي اڳيان اسان جون ذميواريون ۽ انهن ذميوارين کي پوري ڪرڻ جا طريقا ضرور ابري آيا هوندا. جيڪڏهن نه ته، آئون چاهيندس ته سوالن جوابن ذريعي اسان ان تي بحث ڪيون ته جيئن چنا ۽ سگهارا نتيجا ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهون.

(هن ليڪچر ڪانپوءِ ٻوليءَ جي ترقي ۽ سنڌي ماڻهن جي ٻوليءَ ڏانهن روين ۽ سياءَ ڪان علاوه، سنڌي عالمن ۽ اديبن جي ڪم بابت اهم سوال اٿاريا ويا جن تي بحث ڪيو ويو. هن بحث ۾ رسول بخش پليجو، اعجاز قريشي، امداد حسيني، حسين بخش ٿيبو، سحر پٽي، جامي چانڊيو ۽ ٻين ڀرپور حصو ورتو. جڏهن ته ڊاڪٽر قاضي نبي بخش، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر قاضي خادم، مراد علي مرزا کان علاوه ٻين ڪيترن عالمن ۽ اديبن شرڪت ڪئي).

قلم تازو (Post Script)

هن ڪتاب ۾ شامل مضمونن، مقالن توڙي گفتگو ۽ بحث دوران ظاهر ٿيندڙ يا اخذ ڪيل نتيجا، رايا، فيصلا ۽ ويچار پنهنجي ذاتي مطالعي، مشاهدي ۽ تحقيق تي آڌاريل آهن. جيڪي تحقيق جي بنيادي اصول مطابق ڪنهن به طرح حرف آخر نہ، پر آزمائشي ۽ عارضي آهن، جيئن تحقيق ۽ تنقيد جو دائرو وڌندو، مطالعي ۾ وسعت ۽ مشاهدي جي سگهہ ۽ اهليت ۾ واڌارو ايندو، تيئن پيش ڪيل نتيجن، راين ۽ ويچارن توڙي فيصلن ۾ ترميم ۽ تبديليءَ جي گنجائش پيدا ٿيندي. اها گنجائش ايندڙ محقق ۾ پيدا ٿئي، توڙي موجوده محقق ذريعي ظاهر ٿئي، ٻنهي صورتن ۾ تنقيد ۽ تحقيق جي علم جي سماجي ڀلائيءَ واري تصور کي وڌيڪ سگهارو بڻائيندي.

مختلف مقالن ۾ تحقيق ڪرڻ، حوالي ڏيڻ ۽ ڪنهن ليکڪ جي راءِ يا ويچار پيش ڪرڻ جو طريقو پڙهندڙ کي مختلف لڳندو. اهو ڪنهن حد تائين مناسب ٿئي ها ۽ مونکي ڪا خاص محنت بہ نہ ڪرڻي پوي ها، جيڪڏهن سيني ۾ هڪ ئي طريقو رکيو وڃي ها، پر هتي منهنجي خواهش آهي تہ مختلف وقتن تي ڇپيل مواد جيئن جو تيئن ان وقت رائج طريقي يا مونکي معلوم طريقي ۽ اهليت مطابق پڙهندڙن تائين پهچي، جنهن مان مراد پڙهندڙن کي تحقيقي طريقي جي ارتقائي تبديليءَ سان گڏ ليکڪ جي اهليت، تربيت ۽ مشاهدي جي قوت ۽ ذهني توڙي علمي اوسر ۽ ارتقا جي پروڙ بہ پئجي سگهي.

هن ڪتاب ۾ شامل مختلف مضمونن، مقالن ۽ ٻئي مواد ۾ ڪيترن عالمن، فلاسافرن، اديبن، شاعرن، نقادن ۽ محققن جي ڪاوشن مان ٽڪرا يا ويچار حوالي طور ڪنيا ويا آهن، ڪٿي انهن کي پنهنجي مقصد ۽ ويچارن کي چٽي طرح ظاهر ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي تہ، ڪٿي سندن ويچارن تي تيڪا ٽپڻي ڪئي وئي آهي، جنهن جو مقصد صرف تنقيد ۽ تحقيق جي علم کي اڳتي وڌائڻ جي ڪوشش آهي. آءُ انهن مڙني جو نهايت شڪر گذار آهيان، جن جو ذڪر ڪتاب ۾

مختلف ۽ مناسب جاين تي حوالي طور ڪيو ويو آهي. انهن جي علمي کاوشن مان مواد ۽ ويچارن کي کڻڻ، استعمال ۽ چنڊ ڇاڻ ڪرڻ کان سواءِ منهنجو هي ڪم ڪڏهن بہ موجوده صورت کي ڪو نہ رسي ها.

هي مواد سهيڙي ڇپائڻ جي خواهش ۽ ضرورت ايم اي پريويس ۽ فائنل کان علاوه منهنجي نظرداريءَ هيٺ تحقيقي ڪم ڪندڙ ادب، ٻولي ۽ سماجيات جي شاگردن جي هئي، جنهن مطابق هن ڪتاب کي ڊسمبر 1996ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيڻ گهرجي ها. پر ڪيترن ئي ذاتي ۽ علمي سببن ڪري ايئن ٿي نہ سگهيو ۽ هاڻي ڪافي دير کان پوءِ اڳ شاگردن طرفان سهيڙيل مواد جو اڌ هن ڪتاب جي صورت ۾ ڇپجي پڌرو ٿي رهيو آهي. جنهن جو ذميوار آءٌ پاڻ ئي آهيان.

ڪتاب ۾ شامل مواد پهرين نظر ۾ پڙهندڙن کي الڳ الڳ موضوعن تي لکيل مضمون، مقالا، گفتگو ۽ بحث ياسندا پر جيئن انهن جي گهرائيءَ ۾ ويندا ۽ ڪجهہ سنجيدگيءَ سان مطالعي جي ڪوشش ڪري غور و فڪر ڪندا تہ سمورو مواد هڪ ٻئي سان لاڳاپيل ۽ ڳڙو ڳڙي سان مليل نظر ايندو، جيڪو سڀ ٻولي، ادب، سماج ۽ سنڌ جي علمي ۽ ادبي اڀياس جي حوالي سان ترتيب ڏنل آهي.

هن ڪتاب لاءِ پيش لفظ ۽ بہ اکر توڙي تعارف لکڻ لاءِ سائين سراج الحق ميمڻ، ڊاڪٽر هدايت پريم ۽ محترم ايم ايچ پنهور جو نهايت ٿورائتو آهيان جن وقت اندر پنهنجو ڪم پورو ڪري ڏنو.

سنڌيڪا اڪيڊميءَ جو سرواڻ پنهنجي ليکي اهم ۽ سنجيده موضوعن تي علمي، ادبي ۽ تاريخي ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪندو رهيو آهي، جنهن لاءِ هو نہ صرف جَسَ لهڻي، پر علمي، ادبي ۽ اشاعتي تاريخ ۾ سنڌس ذڪر سنين لفظن ۾ ڪيو ويندو. منهنجي هن ڪتاب ڇپي پڌري ڪرڻ لاءِ مان سنڌس نهايت ئي ٿورائتو آهيان، مهرباني ادا نور احمد.

پڙهندڙن طرفان لکت ۾ علمي صلاح، ويا ڪيا، چنڊ ڇاڻ، تبصري يا تنقيد کي پنهنجي تربيت سمجهندي شڪر گذار ٿيندس.

قاسم ٻگهيو

سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

18 - مارچ 1998ع

لسانيات کان سماجي لسانيات تائين

ڊاڪٽر قاسم ٻگھيو

79

سنڌيڪا اڪيڊمي

مون جيڪي قاسم ٻگهئي جي هن ڪتاب مان پرايو آهي، سو هي آهي ته اڄو ته پٿر جي دور کان ڪمپيوٽر جي دور ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ايڏيون وڏيون ٻرانگهون ڀريون جو سماجي حوالي سان سنڌي معاشرو، هڪ معاشري طور، ايڪهين صديءَ ۾ داخل ٿي سگهي. نه اسين پنهنجي رهجي وڃون ۽ نه اسان کي کو الزام ڏي ته ٻيلي، سنڌي ٻولي ڇاڪاڻ ته غير موافق حالتن، پنهنجن جي لاپرواهين ۽ ٻين جي عداوتن ۽ دشمنين جو شڪار هئي، ان ڪري سنڌس ڳالهائڻ، لکڻ ۽ پڙهڻ وارا همت هاري ويٺا ۽ ان ڪري مري وئي.

سنڌي ٻوليءَ جي ان حيات ۽ جيئري رهڻ جي جبلت جي حوالي سان قاسم ٻگهئي جو هي ڪتاب هڪ اهم دستاويز آهي. ۽ ان کي ڪن غير اهم اوڻاين جي باوجود هڪ اهڙي حيثيت حاصل آهي، جنهن کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. ڀل اسانجا ٻيا استاد به هن جهڙي محنت ڪن ۽ سائنسي بنيادن تي سنڌيءَ کي ان لائق بڻائين جون ان لاءِ اها هام هڻي سگهجي ته هائو ٻيلي، هيءَ زبان زنده رهڻ لاءِ ئي وجود ۾ آئي هئي.

سراج

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڄوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان "پڙهندڙ" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جيِ دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسُل (پَنَ) ڪا ٻہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو ٻہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو ٻہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ٻِہ ڪُوڙو آهي.

جَھڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙھا، نيرا، پيلا يا ناسي ھوندا آھن اَھڙيءَ طرح پڙھندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آھن ۽ ھوندا. اُھي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙھندڙ، بَرندڙ ۽ پڙھندڙ، سُست ۽ پڙھندڙ يا وِڙھندڙ ۽ پڙھندڙ بہ ٿي سگھن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آھي.

ڪوشش اھا ھوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آھي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اھڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ ھيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رھندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اھم مرحلو وِرھائڻ distribution جو ٿيندو. اِھو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏھن ڪو پيسا ڪمائي سگھي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ ھوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ ھو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنھن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڇڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڏي تي ڄَڱَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڇڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٽي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ ٽاٽائي کي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن کري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد کري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهہ ٽاٽڻ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽُٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)